

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 6 (241) БЕРЕЗЕНЬ

2012

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 6 (241) березень 2012

Частина II

Засновано в лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(педагогічні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 6 від 27 січня 2012 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.**,
доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,
доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,
доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,
доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.**,
доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.**,
доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор
історичних наук, професор
Заступник
головного редактора –
Грицьких І. В.,
кандидат історичних наук,
доцент
Відповідальний
секретар –
Савенков В. В.,
кандидат історичних наук,
доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор
Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор
Гіясов Т. Г., доктор історичних наук, професор
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор
Дончевський Г. Н., доктор економічних наук, професор
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор
Качараба С. П., доктор історичних наук, професор
Климов А. О., кандидат історичних наук, професор
Михальський І. С., доктор історичних наук, професор
Посохов С. И., доктор історичних наук, професор
Рєєнт О. П., доктор історичних наук, професор
Рубель В. А., доктор історичних наук, професор
Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор
Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см ; верхній колонтитул — 1,25 см , нижній — 3,2 см .

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2012.

Статті у «Віснику» повинні бути розміщені за рубриками.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13 – 14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова «Список використаної літератури» або після слів «Список використаної літератури і примітки» (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 8 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Артёмов І. В.** Сучасні концепції міжнародних відносин... 5
2. **Банті Р.** Британский Закон о гражданстве 1981 г. (British Nationality Act) и его последствия для «цветных» иммигрантов..... 12
3. **Волкова Є. С.** Формування російської політики стосовно Османської імперії в останній третині XVIII – на початку XIX ст. 23
4. **Гребенюк В. С.** Англо-испанское колониальное противостояние во времена премьерства Р. Уолпола, 1721 – 1742 гг. 31
5. **Зуева А. А.** Политика США в отношении Османской империи (1830 – 1914 гг.): основные этапы 40
6. **Карпенко Н. М.** Концептуальные подходы к исследованию процесса «расказачивания» донских казаков 52
7. **Ладига О. І.** Участь угорського військового контингенту у війні з СРСР (27.06.1941 – 8.05.1945 рр.) 57
8. **Ласкавий Д. В.** Перська затока: «британське озеро» та / або «американське озеро»?..... 68
9. **Личко С. О.** Колоніальна політика Вільгельма II: Гельголанд-Занзібарський договір 1890 року..... 75
10. **Маркова М. О.** Ідея «Єдиної Європи»: віхи розвитку від періоду Середньовіччя до початку XX століття..... 83
11. **Марченко Д. В.** Амрітсарський договір 1809 року та його вплив на розвиток британсько-сикхських відносин..... 89
12. **Пилипенко В. В.** Еволюція політики США щодо Ірану (1989 – 2009 рр.)..... 95
13. **Седнев С. С.** Возникновение англо-русского соперничества в Центральной Азии: первая половина XVIII века 101
14. **Скиба А. Ю.** Участие полковника Э. М. Хауза в создании и деятельности научно-аналитического центра «Инквайри», 1917 – 1918 гг. 112
15. **Щербатюк Д. В.** Основные проблемы формирования и развития Шанхайской организации сотрудничества..... 122

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

16. **Водолага О. В.** Репрезентація образу щасливого радянського дитинства на сторінках періодичної преси України у роки повоєнної відбудови..... 131
17. **Гомонай Н. О.** Багатовекторна зовнішня політика – необхідна умова реалізації нової геостратегії України після президентських виборів 2010 р. 137

18. **Маргулов А. Х.** Репресії проти асирійців України у 1930-х роках: хроніка протистояння..... 145
19. **Сидорович Є. С.** Французькі підприємці, мігранти та переселенці на території Новоросії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (за документами Повного Зібрання Законів Російської імперії)..... 154
20. **Степанчук О. П.** Основні проблеми українського населення Холмщини в 20–30-х роках XX ст. 160
21. **Чортенко А. М.** Студентство в діяльності українських політичних партій та молодіжних позапартійних організацій Наддніпрянщини напередодні Лютневої революції (середина 1914 – лютий 1917 рр.) 169

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

22. **Писаний Д. М.** О некоторых аспектах освещения проблемы рабства Нового времени в творчестве выдающихся представителей советской и англо-американской историографии 1950-1960-х гг.: попытка сравнительного анализа 179
23. **Фоміна О. В.** Мемуарна література як джерело з історії життя та творчості Редьярда Кіплінга..... 195

РЕЦЕНЗІЇ

24. **Климов А. О.** В. Я. Башкина, А. И. Поболелов. Луганск в трех столетиях. – Луганск : Изд-во «МАКСИМ», 2012. – 140 С.; ил. 201
25. **Романько О. В.** Новое исследование о крымских партизанах: коллективный портрет на фоне мифов и некомпетентности. Рецензия на книгу: Поляков В. Е. Страшная правда о Великой Отечественной. Партизаны без грифа «Секретно». – М.: Яуза-пресс, 2011. – 448 С. 203
- Відомості про авторів**..... 216

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327 – 047.82

І. В. Артёмов

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Класифікація міжнародних відносин завжди була і залишається актуальною і певною мірою складною проблемою. Це пояснюється, насамперед, великою кількістю та різноманітністю суб'єктів цих відносин. Але найбільш актуальною ця проблема стала в наш час – на початку ХХІ століття, коли надзвичайно високий динамізм розвитку міжнародних відносин обумовив необхідність переосмислення традиційних та розроблення нових підходів щодо їхньої класифікації. Зникнення біполярної системи і формування альтернативних їй однополярної та багатополарної систем міжнародних відносин викликають потребу в нових акцентах і нових підходах щодо класифікації системи цих відносин, зокрема необхідність дослідження такого її різновиду, як симетричні та асиметричні відносини.

Дослідження міжнародних відносин дає можливість не тільки глибше висвітлити і зрозуміти політику провідних країн, а й окреслити перспективи середніх і малих держав у сучасному складному і мінливому світі.

Метою статті є дослідження різноманітності підходів до вивчення міжнародних відносин і аналіз основних теоретичних концепцій цих відносин.

Міжнародні відносини як явище виникли тоді, коли на земній кулі з'явилися хоча б два внутрішньо оформлених соціуми, які добровільно або вимушено почали вступати в постійні контакти, зв'язки, відносини, взаємодіючи один з одним [1].

Представники численних шкіл та наукових напрямів по-різному кваліфікують сутність міжнародних відносин як загальносуспільного феномену. Але, незважаючи на відсутність єдності з цього питання, можна визначити зміст поняття «міжнародні відносини» як:

– взаємні дії всіх учасників міжнародних відносин, що виходять за межі національних територій;

– сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між державами та системами держав, соціальними, економічними, політичними силами, організаціями і рухами, що діють на світовій арені;

– відносини, зв'язки, узагалі будь-які взаємодії внутрішньо оформлених, організованих соціумів у зовнішньому для них, політично, владно і організаційно не оформленому, або слабо оформленому соціальному середовищі [2, с.89–92].

Типологія концепцій міжнародних відносин є одним із найважливіших засобів і прийомів їх теоретичного аналізу. Типологічний аналіз дає можливість виявити найбільш загальні і найбільш істотні характеристики, ознаки, сторони міжнародних відносин. Мета численних класифікацій сучасних течій у науці про міжнародні відносини полягає в осмисленні стану і теоретичного рівня, досягнутого нею шляхом узагальнення наявних концептуальних підходів і зіставлення їх із зробленим раніше. Залежно від критеріїв можна навести низку основних класифікацій сучасних теорій міжнародних відносин.

Перша класифікація – за географічним критерієм – виділяє чотири види концепцій: англосаксонські, радянські, китайські та теоретичні побудови учених-представників країн «третього світу».

Географічні параметри держави: її територія, кількість населення, обсяги природних ресурсів є найбільш простими і зрозумілими. Співробітники Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова стверджують, що географічна близькість та геополітична взаємозалежність держав і лежить в основі стратегічного партнерства [3]. Географічний критерій відіграє важливу роль у прагненні держави стати регіональним чи світовим лідером.

Друга класифікація на основі ступеня спільності розглядуваних теорій розрізняє глобальні концепції (політичний реалізм і філософію історії) та часткові теоретичні конструкції (біхевіоризм). Серед останніх також називають теорію міжнародних акторів, теорію інтеграції, теорію міжнародних організацій, а також теорію стратегії, конфліктів і дослідження миру.

Політичний реалізм передбачає об'єктивну оцінку тих реальних фактів і процесів, які відбувалися в світі. Об'єктом дослідження є реальний світ, а головним суб'єктом – держава. Згідно з цією концепцією, сутність міжнародних відносин полягає у балансі сил на міжнародній арені.

Філософія історії, як одна з концепцій міжнародних відносин, займається проблемами сенсу історії розвитку міждержавних відносин, її закономірностями, основними напрямками її розвитку та історичним пізнанням.

У теорії міжнародних відносин основні принципи *біхевіоризму* запозичуються в 40 – 50-х роках ХХ століття, коли здійснювалися перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтувалися на емпіричності сприйняття реальності.

Третя класифікація – на основі методу дослідження міжнародної проблематики – основну увагу приділяє традиційному та

модерністському, або «науковому» напрямам в аналізі міжнародних відносин.

З другої половини ХХ століття формується модерністський напрям дослідження міжнародних відносин (представники: М. Каплан, Р. Роузкранс, Р. Снайдер, Х. Брук, Б. Сепін), який враховує не лише міждержавні відносини, а й неурядові громадські організації, приватні ініціативи та ін. «Модерністи» прагнуть використовувати формальні методи оцінювання та прогнозування, запозичивши їх з теорії ігор, теорії систем, теорії ймовірності тощо.

Традиціоналістський напрям (представники: Г. Моргентау, К. Томсон, У. Фокс, А. Вольферс, Р. Арон, С. Хофман) тлумачить сутність міжнародних відносин як взаємодію держав через головний засіб їх реалізації – дипломатію. У межах цієї концепції міжнародні відносини розглядаються в контексті неодмінного суперництва, зумовленого природною схильністю суб'єктів політики до насильства та жагою влади.

Четверта класифікація – на основі ступеня важливості проблем теорії міжнародної політики – виділяє сучасні політичні теорії природи міжнародних відносин і концепції змісту сучасної міжнародної політики. Ця типологія характерна насамперед для представників політологічної науки.

П'ята класифікація – на основі низки комплексних критеріїв – розрізняє ряд підходів. Зокрема, Д. Коляр звертав увагу на класичну теорію «природного стану» (тобто політичний реалізм), теорію «міжнародного співтовариства» (або політичний ідеалізм), марксистську ідеологічну течію, англосаксонську теорію і французьку школу міжнародних відносин. Французький соціолог М. Мерль основними напрямками в сучасній теорії міжнародних відносин вважає традиціоналістський (Г. Моргентау, Г. Кісінджер), англосаксонський на основі біхевіоризму та функціоналізму (Д. Сінгер, Д. Істон), марксистський і неомарксистський (П. Сузі, І. Валлерстайн).

Виділяють також інші чотири варіанти концепцій міжнародних відносин, беручи за основу територію й економічний потенціал як основний параметр визначення величини суб'єктів.

Перший варіант характеризує ситуацію, коли дві держави симетричні за своєю територією, але асиметричні, тобто відрізняються, за економічним потенціалом. Прикладом таких міжнародних взаємовідносин є відносини між Сполученими Штатами Америки та Канадою. За своєю територією ці дві країни майже однакові (територія США становить приблизно 9,5 млн. км², а Канади – приблизно 9,9 млн. км²). Щодо їх економічних потенціалів, то валовий національний продукт (ВНП) США більш як у 10 разів перевищує ВНП Канади.

Другий варіант демонструє зворотну залежність, коли країни є симетричними за своїм економічним потенціалом, але не зіставними за площею своєї території. Яскравим прикладом є порівняння Китаю та

Італії. За своїм економічним потенціалом Італія близька до КНР, але при цьому її територія становить лише 3% від території Китаю.

Третій варіант являє собою тип симетричних відносин у чистому вигляді, коли дві країни зіставні і за своїм економічним потенціалом, і за територією. Прикладом такої ситуації можуть бути Італія і Велика Британія (територія Італії становить приблизно 301,2 тис. км², Великобританії – 244 тис. км²; ВВП на душу населення в Італії 27 тис. дол., Великобританії – 32 тис. дол. [4, с.132]).

Четвертий варіант є прикладом класичних асиметричних відносин. Він демонструє асиметричність відносин як за одним, так і за іншим параметром.

У той же час у формуванні сучасної концепції міжнародних відносин названі країни відіграють неоднакову роль у геополітичному вимірі. Зокрема Україна, незважаючи на наявність як внутрішньополітичних, так і економічних проблем, залишається одним з «провідних гравців» при формуванні та становленні сучасних концепцій міжнародних відносин. Вона лежить на перехресті різновекторних геополітичних інтересів у безпосередній зоні суперечливого стратегічного трикутника «США – ЄС – Росія». Контури цього трикутника ще не набули остаточних чітких обрисів, однак мало хто не відмічає значущу роль Української держави в їх остаточному визначенні. Україна є проміжним, санітарним кордоном, або буферною зоною, простором між західною і російсько-євразійською цивілізаціями. Для натівської Європи східні кордони України є лінією розлому між Європою і Росією, а Росія вбачає в західних кордонах України лінію розлому між НАТО та СНД [5, с.263].

Значення України в геополітичному вимірі сучасності при формуванні сучасних концепцій міжнародних відносин відмічав і З. Бжезинський, який стверджував, що «...захід і особливо Сполучені Штати запізнилися визнати важливе, з точки зору геополітики, значення самостійної Української держави» [6, с. 137].

Виходячи зі своєї унікальної ролі на Європейському континенті та позаблокового статусу, Україна буде найбільш зацікавленою стороною в тому, щоб максимально усунути будь-які антагонізми по лінії Схід – Захід у Європі, зокрема й успадковані від холодної війни. Така роль – більш природна для України. Її місія – не розділяти, а об'єднувати.

Нинішню світову ситуацію неможливо пояснити краще і простіше за відомого американського оглядача Фаріда Закарія: «Процеси, які зараз відбуваються у світі, – це не занепад країн Заходу, це підйом решти країн світу». Себто у світовій політиці наявний подвійний драйв, причому і перший, і другий – по висхідній. Проводячи вдалу, розумну зовнішню політику, позаблокова Україна може скористатися відразу з обох тенденцій – і з процвітання Заходу, і з «підйому решти». Це не чергова наша спроба перехитрити історію, не змінюючись зсередини. Це, радше, перший випадок, коли поява нової філософії зовнішньої політики

Україні збіглася у часі з появою нової філософії міжнародних відносин. І якщо ми скористаємося з цього, аби модернізувати як саму Україну, так і її зовнішню політику, то це можуть бути двері до її нового, успішного і – для деяких політиків – неочікуваного, з погляду наших глибинних сподівань, майбутнього [7].

Незважаючи на те, що світ сьогодні складний і суперечливий, повний несправедливості, військових зіткнень, у ньому посилюються позитивні тенденції міжнародних відносин. Серед них можна виділити **чотири** основних взаємозв'язаних процеси. Це такі, як:

1. **Деідеологізація міжнародних відносин**, тобто їх звільнення від ідеологічних забобонів, які десятиріччя розділяли народи і держави на два ворогуючі табори. Міждержавні відносини, згідно з ідеологічними установками колишніх КПСР і СРСР, уявлялися як «арена непримиренної класової боротьби». В результаті між народами сіялися підозрілість і страх, злість і ненависть. На зміну подібним примітивним підходам приходять розуміння природності того, що життя людства багатоманітне, і будь-яке суспільство має право вибрати собі тип життєвого устрою.

2. **Перехід від конфронтації до партнерства і співпраці**. Народи і держави, ще недавно розділені «залізною завісою», дедалі глибше усвідомлюють, що протиборство стає життєво небезпечним.

3. **Розосередження влади у світовій політиці**, тобто поступовий перехід цієї влади від однієї-двох «наддержав» до більш широкого кола країн.

4. **Демократизація і гуманізація світової політики**. Ці позитивні процеси розвиваються по чотирьох напрямках:

– сучасні демократичні, правові держави прагнуть збільшити відкритість своїх кордонів, забезпечити людям свободу пересування і в той же час їх безпеку і захищеність у будь-якій точці планети;

– дедалі більша частина світової спільноти погоджується з необхідністю так званого «людського виміру» політичних процесів;

– більш помітним стає значення етичних принципів у світовій політиці;

– розширення міжнародних відносин виявляється в поглибленні світової співпраці, збільшенні числа учасників міжнародних зв'язків.

У той же час сучасні міжнародні відносини характеризуються й негативними тенденціями, які мають місце у світоустрої. Ці негативні тенденції проявляються в тому, що міжнародні відносини сповнені елементами:

– локальних міждержавних і етнополітичних конфліктів;

– політики агресії і силового тиску;

– міжнародного тероризму.

Розв'язання проблем світового співтовариства залежатиме від політики на міжнародній арені як окремих держав, так і міжнародних організацій. Саме тому міжнародні відносини значною мірою визначають

стан сучасного світу. Їх пріоритети зумовлені необхідністю вирішення спільних проблем, які стоять перед людством, та національними інтересами їх суб'єктів.

Отже, сучасний світ перебуває в перехідному, досить суперечливому періоді, коли тенденція до утвердження нового порядку, безпеки і мирного розвитку країн наштовхується на протидію тенденції до застосування силових засобів у політиці й відносинах з іншими державами. Прагнення людства до самозбереження повинно сприяти остаточній перемозі першої тенденції, гармонізувати політичне мислення світового співтовариства з новими реаліями.

В умовах діалектичних змін міждержавного та світового порядку ці прагнення людства мають потужну мотивацію, яка генерується об'єктивними умовами [8, с.281].

«Багатополярність, глобалізація та взаємозалежність визначають слабкість сучасного світу» [9, с.476], і тому слід пам'ятати, що будь-яка помилковість чи навіть неточність при визначенні відповідних пріоритетів держави можуть мати вкрай негативні для неї наслідки.

Список використаної літератури

1. **Косолапов Н.** Теория международных отношений: предмет анализа и предмет теории / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №11. – С.47–57.
2. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений / П. А. Цыганков. – М. : Гардарика, 2002. – 590 с.
3. **Перепелиця Г.** Теоретичні аспекти міждержавних відносин [Електронний ресурс] / Г. Перепелиця // Політика і час. – 2002. – №4. – Режим доступу: http://lib.mdpu.org.ua/e-book/politologiya/eBook/modul_2/tema18.htm
4. **Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки):** підруч. / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К. : Либідь, 2001. – 624 с.
5. **Гальчинський А. С.** Помаранчева революція і нова влада / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2005. – 368 с.
6. **Бжезинский Зб.** Великая шахматная доска / Зб. Бжезинский. – М. : Международные отношения, 1999. – 256 с.
7. **Грищенко К.** Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики [Електронний ресурс] / К. Грищенко // Дзеркало тижня. – №27 (807). – 17липня – 6 серпня 2010 р. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/60748>
8. **Суліма Є. М.** Глобалістика: підруч. / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв. – К. : Вища школа, 2010. – 544 с.
9. **Табачник Д. В.** Мир без Украины? / Д. В. Табачник. – Харьков : Фолио, 2009. – 540 с.

Артьомов І. В. Сучасні концепції міжнародних відносин

У статті проаналізовано основні теоретичні концепції міжнародних відносин. Охарактеризована система і структура сучасних міжнародних відносин. Виділено основні групи їх класифікацій. Автор акцентує увагу на позитивних і негативних тенденціях сучасних

міжнародних відносин. Окрема увага приділяється місцю України у процесі формування концепцій міжнародних відносин, зокрема виходячи з того, що вона лежить на перехресті різновекторних геополітичних інтересів у безпосередній зоні суперечливого стратегічного трикутника «США – ЄС – Росія».

Ключові слова: міжнародні відносини, типологія, багатополарна система міжнародних відносин, геополітика, світовий порядок.

Артёмов И. В. Современные концепции международных отношений

В статье проанализированы основные теоретические концепции международных отношений. Охарактеризованы система и структура современных международных отношений. Выделены основные группы их классификаций. Автор акцентирует внимание на положительных и отрицательных тенденциях современных международных отношений. Отдельное внимание уделяется месту Украины в процессе формирования концепций международных отношений, в частности, исходя из того, что она расположена на перекрестке разновекторных геополитических интересов в непосредственной зоне противоречивого стратегического треугольника «США – ЕС – Россия».

Ключевые слова: международные отношения, типология, многополярная система международных отношений, геополитика, мировой порядок.

Artyomov I. Modern concepts of international relations

Basic theoretical concepts of International relations are analyzed in the article. The system and structure of International relations are characterized. Main groups of its classifications are highlighted. The author emphasized the attention on the positive and negative trends of modern International relations. Particular attention is paid to the role of Ukraine in the process of formation of International relations concepts, especially on the strength of the fact that it is situated at the crossing of diverse geopolitical interests in the immediate area of controversial strategic triangle «U.S. – EU – Russia».

Key words: international relations, typology, multipolar system of international relations, geopolitics, world order.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94 (410)

Р. Банти

**БРИТАНСКИЙ ЗАКОН О ГРАЖДАНСТВЕ 1981 Г.
(BRITISH NATIONALITY ACT) И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ
«ЦВЕТНЫХ» ИММИГРАНТОВ**

Исследование иммиграционной политики Великобритании в 70–80-е гг. XX в. является актуальной темой для современных историков. Сегодня в западноевропейских странах иммиграция является одной из важных проблем государственной политики и одним из факторов, влияющим на демократические выборы. Особенно остро стоит вопрос о предоставлении иммигрантам гражданства. В общественных и политических кругах усиливаются призывы к ограничению прав иммигрантов, поэтому необходимо изучать предыдущий опыт иммиграционной политики. Стоит обратить внимание на то, что с момента прихода к власти именно М. Тэтчер была инициатором законодательного процесса, который бы обеспечил введение жёстких ограничений на въезд граждан из бывших британских колоний и предотвратил бы вливание в страну нового потока иммигрантов. Именно с этой целью, благодаря усилиям М. Тэтчер, в 1981 г. был принят Закон о гражданстве (British Nationality Act), а в 1988 г. – новый Закон об иммиграции (Immigration Act), который окончательно аннулировал право иммигрантов, поселившихся в Великобритании до 1973 г., привозить в страну членов своих семей.

Первые, особенно заметные исследования, в которых анализировалось развитие иммиграционной политики британских правительств по отношению к «цветным» иммигрантам из стран Британского Содружества Наций в целом, и консерваторов в частности, в период со времени окончания Второй мировой войны и до наших дней, были сделаны британским историком Зигом Лейтоном-Генри (Zig Layton-Henry) [13]. В работах этого автора хронологически прослеживается развитие британского законодательства относительно «цветной» иммиграции и выделяются такие важные аспекты этого процесса, как влияние политиков и государственных деятелей обеих ведущих партий на формирование этой политики, а также их влияние на общественное мнение. Взгляд автора фиксирует и анализирует путь развития этой политики – от введения контроля над иммиграцией и до управления миграционными процессами в целом, а также изменения в ней, произошедшие в связи с глобальными изменениями в европейской политике по данным вопросам [14].

Британские учёные Джан Спенсер (Jan Spencer) и Ренделл Хансен (Randell Hansen), описывая процессы формирования иммиграционной политики британских правительств в 1939–1991 гг., акцентировали своё

внимание на вопросе – «Каким образом Великобритания превратилась в многорасовое и мультикультурное общество?» [17].

Исследовательница Кетлин Паул (Kathleen Paul), доказывает, что попытка заново определить и установить национальную британскую идентификацию после 1945 г., с распадом британской империи, происходила не на основе расовых предрассудков, господствовавших в британском обществе и во мнениях его руководителей, а исходя из предпочтений и целей политической элиты, которая проявила своё особое умение для сохранения «белой» Британии и предотвратила, насколько это было возможно, въезд в страну «цветных» граждан [16].

Работа Вана Бевана (Vaughan Bevan) анализирует тему въезда темнокожих жителей в Великобританию с точки зрения юридической науки [1]. Большое количество примеров судебных процессов иммигрантов по таким разнообразным темам, как их законные гражданские права, право на здравоохранение, право на равные возможности в занятости и т. п., позволяет увидеть интересные повороты в обсуждениях темы иммиграции с точки зрения прав иммигрантов и закона. Проанализировав историографию проблемы, можно сделать вывод, что она ещё не была предметом целостного и всестороннего исследования, а исследователи касались только отдельных её аспектов.

Вопрос об иммиграции беспокоил М. Тэтчер с 1979 г., и уже в своей предвыборной кампании она выбрала предмет иммиграции и межрасовых отношений в качестве одной из политических тем, которые помогли обеспечить ей победу на выборах. Через считанные месяцы после выборов правительство Тори начало осуществлять свои планы по сокращению «цветной» иммиграции из стран Британского Содружества Наций. Так, парламентские дебаты по вопросу об иммиграции и мерах, направленных на её ограничение, проходили в довольно интенсивной форме почти в течение двух лет, вплоть до самого принятия в 1981 г. Закона о новом британском гражданстве. Даже после того, как был принят этот закон, этот вопрос продолжал оставаться одним из важных, который определял политику правительства с целью прекратить «цветную» иммиграцию в страну. Так или иначе, почти все обещания М. Тэтчер, касающиеся устроения системы контроля над «цветной» иммиграцией в Британию, поднятые в манифесте партии накануне выборов [2], были реализованы в короткий период времени уже в течение первой каденции правительства (1979–1983 гг.).

В конце 1970-х гг. после представления парламенту «Белой книги по рассмотрению предложений о внесении поправок в процедуры иммиграции» (*The White Paper on Proposals for Revision of the Immigration Rules*), новые иммиграционные правила были утверждены и приняты новым правительством консерваторов [8]. Несмотря на слишком лёгкую победу, которую одержало правительство в этих дебатах, чтобы смягчить направленную на него критику, оно всё же чувствовало потребность исправить утверждённые поправки. Поэтому и в

последующем 1980 г. в парламенте продолжились интенсивные обсуждения. Последние изменения в процедурах иммиграции были опубликованы 20 февраля этого же года [7, cols. 187–189W]. В новой версии поправок было расширено право на въезд мужьям и женихам, чьи жёны и невесты родились в Британии, или один из родителей которых был уроженцем страны. К этому праву было добавлено условие о том, что главной целью заключения брака иммигрантов не будет являться обретение права на постоянное проживание в Британии. Зависимые члены семей старше 65 лет также получили право на въезд в страну, при условии, что их дети или внуки обязуются взять на себя обязательство по уходу за ними. Конечный вариант рекомендаций относительно новой иммиграционной практики был принят 10 марта 1980 г. [8, cols. 1066–1106.]

Несмотря на то, что правительство консерваторов стремилось воплотить предвыборные обещания, данные консервативной партией в своей предвыборной платформе, правящее руководство столкнулось с неожиданными трудностями. Трудности достигли своего пика при воплощении двух следующих обязательств: регистрация зависимых членов семей иммигрантов и установление иммиграционной квоты для выходцев не из стран Европейского экономического сообщества (ЕЭС). Если первое обстоятельство вынудило правительство под нажимом критики отступить от своих требований, как трудновыполнимых, то вступление Великобритании в 1973 г. в ЕЭС, несомненно, заставило лидеров государства признать новое положение страны и понять новую политическую реальность. По мнению руководства страны, эта политическая реальность выдвинула необходимость изменить определение британского гражданства для тех, кто до этого времени был связан прочными узами с Соединённым Королевством. Это означало, что возникла необходимость привести в соответствие законодательство, касающееся въезда в Британию граждан из бывших британских колоний, с общей линией иммиграционных законов остальных стран Европейского сообщества.

Исследовательская группа под председательством юриста и ведущего консерватора-заднескамеечника Эдварда Гарднера (Edward Gardner), которого Министр внутренних дел У. Уайтлоу пригласил для изучения возможности проведения законодательных реформ в сфере британского гражданства ещё до выборов 1979 г., в марте 1980 г. опубликовала рекомендации партии консерваторов по этому вопросу. Этот документ обосновал необходимость сочетать и увязать между собой два предмета – гражданство и иммиграцию – следующим образом: «Будущая иммиграционная политика, если таковая будет логичной, реальной и справедливой, должна основываться на обособленном гражданстве Соединённого Королевства, поэтому необходимость состоит в том, что должен существовать исправленный закон о гражданстве,

который впервые пояснит, кто они, граждане Соединённого Королевства!» [18].

Острые парламентские дебаты по этой теме оголили истинный дискриминационный характер новых процедур иммиграции, которые были направлены в первую очередь против въезда в Великобританию темнокожих иммигрантов азиатского происхождения. В этом новом положении правительство консерваторов было достаточно обеспокоено многочисленными обвинениями, направленными в его адрес, в заражении расизмом. Если обвинения в дискриминационном характере принимаемых решений звучали от его противников, [10, cols. 360–361, 370–375] то сами консерваторы, особенно представители правого крыла партии, выражали свой гнев и недовольство невыполнением обещания партии положить конец «цветной» иммиграции в Британию из стран Британского Содружества Наций [9, cols. 1142–1194]. Пытаясь найти выход из создавшегося сложного положения и осуществить свои обещания по прекращению иммиграции, а также, одновременно, избежать обвинений в расизме и дискриминации, правящая партия обратилась к формулированию «нового британского гражданства». Предполагалось, что по сравнению с прежним гражданством, новое его определение, сформулированное в узких и ограниченных рамках, позволило бы людям с устойчивыми связями с Соединённым Королевством свободно въезжать в страну, и гарантировало бы им право на постоянное проживание в ней. Срочность принятия Закона о новом британском гражданстве превысила потребность объяснить дополнительные ограничения на иммиграцию и оправдать их необходимость.

Законопроект консерваторов о новом гражданстве был опубликован ещё в июле 1980 г. [11] и основывался на предыдущем законопроекте лейбористов от 1977 г., который допускал возможные изменения в определении нового гражданства. В законопроекте лейбористов утверждалось, что новый формат гражданства должен отражать действительность связи между гражданами разного правового статуса и Соединённым Королевством. Несмотря на общие моменты в законопроектах лейбористов и консерваторов, между ними существовало главное различие: документ лейбористов предлагал предоставлять британское гражданство всем тем, кто родился в Великобритании, а законопроект консерваторов предполагал разделить граждан на три различные категории, которые будут представлены далее.

В дополнение к этому, существовало также различие и в подходе двух партий непосредственно к вопросу о самом законодательстве относительно нового гражданства. По этим причинам обсуждение законопроекта вызвало острые противоречия. В противоположность предыдущим законам, он не был принят с лёгкостью в парламенте. Нежелание лейбористов поддержать этот закон впоследствии нашло своё выражение в манифесте партии 1983 г., в котором давалось обещание немедленно его аннулировать, когда партия придёт к власти. Лейбористы

требовали заново сформулировать этот закон, так как, по их мнению, «консерваторы с помощью иммиграционных законов и определения гражданства, практически разделили семьи и причинили огромные страдания общинам иммигрантов. Но мы аннулируем Закон об иммиграции 1971 г. и Закон о новом британском гражданстве 1981 г. и заменим их законом о гражданстве, который не допустит дискриминацию относительно женщин или относительно азиатских и чёрных британцев» [12].

В первую очередь обсуждение о принятии нового Закона поставило в центр общественных дискуссий такие категории, как «гражданство», «условия принятия новых иммигрантов», «статус членов семей иммигрантов – мужей, жён, детей». М. Тэтчер намеревалась ограничить в значительной степени въезд зависимых членов семей иммигрантов, и, в особенности, привести к завершению тенденцию, которой придерживалось предыдущее лейбористское правительство, предоставляя разрешение на въезд в Британию мужьям и женихам азиатского происхождения. Этим самым предполагалось предотвратить возможность использования ими права на заключение брака, с целью постоянного проживания в стране. Во втором чтении Закона о новом британском гражданстве в парламенте правое крыло консервативной партии оказало сильное сопротивление и давление на членов парламента, чтобы не позволить правительству принять менее жёсткие правила [6, cols. 935–1047].

Что касалось критики и обвинений в расовой дискриминации по отношению к иммигрантам в момент их въезда в страну, У. Уайтлоу оправдал принятие нового закона аргументом о том, что такое логичное и всеобъемлющее исправление требовалось провести давно. Он также пытался убедить присутствующих в том, что новый закон не будет дискриминировать въезжающих на основе расы или пола, и что не будет произведено никакого изменения относительно тех, кто выразит желание поселиться в Британии на законных основаниях [6, cols. 931–941]. В конце концов, законопроект был принят во втором чтении в парламенте большинством в 50 голосов.

Наиболее резонансным был особо обсуждаемый и оспариваемый параграф об аннулировании автоматического права на британское гражданство для тех, кто родился в Британии. С момента введения закона в действие, т. е. с 1 января 1983 г., гражданство детей, родившихся у иммигрантов в Соединённом Королевстве, и считавшихся до этого полноправными британскими гражданами во всех отношениях, стало зависеть от положения их родителей. В соответствии с новыми определениями закона, дети и их родители должны были доказать, что имеют право на британское гражданство. В результате, положение ребёнка подрывало законодательный статус родителей, которые проживали в Британии несколько лет, но теперь могли рассматриваться как незаконные иммигранты и могли быть высланы из страны.

Однако, 6 февраля 1981 г. в результате острой критики, которая была высказана в ответ на принятие нового закона, министр внутренних дел У. Уайтлоу объявил о двух изменениях. Во-первых, ребёнок, родившийся в Британском Королевстве, который на момент своего рождения не обладал британским гражданством, имел право быть зарегистрированным как британский гражданин, при условии, что проживал в Британии непрерывно в течение 10 лет. Второе изменение позволяло иммигрантам, получившим гражданство с помощью натурализации или регистрации, получить гражданство и для своих детей, которые родились за пределами страны [15, p.17–18]. Несмотря на предложенные изменения, бурные парламентские дебаты по вопросу о гражданстве для иммигрантов продолжались.

Члены оппозиции от лейбористской партии утверждали, что Британия должна развиваться как мультикультурное общество, и поэтому принятие «необоснованных и расистских» мер ущемляло основные права, поощряло их негодование и даже могло вызвать острую отрицательную реакцию со стороны общин «цветных» меньшинств [9, col. 1170]. Однако член парламента консерватор Харви Проктор (Harvey Proktor), представитель правого крыла партии и активный член анти-иммиграционного лобби, а с 1981 г. председатель Комитета по иммиграции и репатриации Мандей Клуб (Chairman of the Conservative Monday Club's Immigration and Repatriation Committee), на эти претензии ответил противоположным утверждением о том, что эти партии «забыли об обещании, которое было дано коренным британцам в законопроекте... о том, что они больше не разделят своё гражданство с миллионами людей на просторах мира, как это было с 1948 г., [они забыли. – Р. Б.] о многих последствиях [вытекающих из этого положения. – Р. Б.] ..., т. е. массовой иммиграции в течение трех десятков лет из стран Британского Содружества Наций и Пакистана, и об угрозе и неизбежном конфликте в метрополии Лондона или в любом другом месте, свидетелями которого мы являемся почти каждую неделю, если не каждый день» [9, cols. 1142–1194].

По мнению консерваторов, веская причина поддержать законопроект состояла в том, что «у граждан Британии должно быть своё собственное гражданство... У нас есть право сделать это, несмотря на опоздание» [9, cols. 1142–1194]. Несмотря на это, по утверждению парламентариев-лейбористов, «тенденция правительства должна не аннулировать существующий закон, а попытаться исправить его путём извлечения самых неудачных его частей и оставлением остальной части, как она есть» [9, cols. 1142–1194]. В случае принятия закона лейбористы намеревались его аннулировать, о чём сообщила представительница партии Лори Певитт (Laure Pavitt): «В будущем партия аннулирует этот законопроект» [9, cols. 1142–1194]. В ответ на это замечание парламентарий-консерватор Айвор Стенбрук (Ivor Stanbrook) обвинил оппозицию в узости политического взгляда и в стремлении лейбористской

партии получить политические дивиденды от голосов иммигрантов в будущем. Лейбористы, по его словам, «идентифицируют [закон. – Р. Б.] только с интересами иммигрантов, не принимая в расчёт интересы всей Британии» [9, cols. 1142–1194]. В конце концов, после бурного обсуждения законопроекта в двух Палатах парламента, в июле 1981 г. закон был принят.

Согласно новому закону граждане Соединённого Королевства и Содружества Наций разделялись на три категории:

1. Британские граждане (British Citizens). В соответствии с определением эта группа граждан бывших британских колоний (УКС) получала британское гражданство в случае, когда они сами, или их родители или их деды родились, были усыновлены, натурализованы или зарегистрированы в качестве граждан в Соединённом Королевстве. Британское гражданство распространялось на тех граждан британских колоний, которые поселились в Британии на законных основаниях в течение суммарного времени длительностью в 5 лет. В течении этого времени иммигранту предоставлялась возможность находиться за границей в течение 450 дней.

2. Граждане зависимых британских территорий (British Dependent Territories' Citizens). Вторая группа – это граждане бывших колоний, которые доказали свою зависимую связь с гражданами Соединённого Королевства. Закон устанавливал, что в соответствии со своим происхождением дети британских граждан, родившиеся за пределами Британии, в первые пять лет со времени принятия закона имели право записаться в качестве британских граждан при условии, что они сохранили связь со своими дедушками и бабушками в Британии, имеющими статус патрианта (partials) до принятия закона 1981 г. [1, p.116] В соответствии с законом дети, родившиеся в Соединённом Королевстве у родителей, поселившихся незаконно, могли получить гражданство только по истечении 10 лет непрерывного проживания в Британии.

3. Граждане стран Британского Протектората или граждане бывших британских колоний (British Overseas Citizens). В соответствии с этой категорией британское гражданство предоставлялось «непатриантам» (non-patrial) и другим гражданам, которые не принадлежали к первым двум вышеуказанным группам, т. е. они не являлись жителями британских колоний, но в соответствии с Законом об иммиграции 1948 г. имели право поселиться в Британии и регистрироваться в качестве граждан колоний в течение 5 лет. Эта категория представляла собой переходный, временный правовой статус лиц, которые не приобрели гражданства Великобритании или гражданства британских зависимых территорий до 1 января 1983 г., и на основании Приказа в Совете по решению монарха могли быть объявлены лицами под британской защитой. Это положение относилось, в основном, к тем, кто обладал двумя гражданствами, жителям Малайзии и азиатам из Восточной Африки, которые имели право въезда в Британию в

соответствии с квотой, установленной Законом об иммиграции из стран Содружества от 1968 г.

По правде говоря, правовой статус последней категории отменил права британских граждан, жителей бывших британских колоний, селиться в Британии, и в основном, этого права были лишены граждане азиатского происхождения. Установлением этой категории граждан, британское правительство Тэтчер стремилось освободиться по отношению к ним от обязательств Британии, которые остались со времён её империалистического прошлого [4, p.241–248].

Итак, Закон от 1981 г. ясно и однозначно определил британское подданство, которое было сформулировано в последний раз в 1948 г. и в соответствии с которым все британские подданные могли поселиться на постоянное место жительства в Соединённом Королевстве. С другой стороны, обзор различных утверждений и объяснений, высказанных руководителями государства относительно нового закона, позволяет заключить, что Британия оставила, в конце концов, свои империалистические притязания, и вместо этого сформулировала новое гражданство и «британскость» во внутреннем и семейном контекстах. Как высказался министр внутренних дел У. Уайтлоу, «Закон 1981 г. позволил осуществить логичное и полное исправление в нашем законодательстве о гражданстве, которое требовалось уже в течение долго периода времени, и которое было абсолютным обязательством правительства Соединённого Королевства привести его [в действие. – *Р. Б.*] ... Мы получили, наконец, возможность отрегулировать задержавшуюся идею о том, что Британия, так или иначе, служит убежищем для всех тех, чьими странами мы когда-то управляли» [5, cols. 945, 997]. В подобном духе выразил своё мнение член парламента, консерватор А. Стенбрук, отметивший: «[У Британии. – *Р. Б.*] нет обязанности, ни моральной, ни законодательной по отношению к жителям стран, которые в прошлом входили в состав британской империи, сбросили нашу власть и отклонили свою преданность королеве» [5, col.983].

В свете сказанного, по истечении 13 лет, т. е. с 1967 г., когда были введены первые ограничения на права британских подданных, британское правительство, исходя из желания вести политику ограничений, начало формально деление всех британских подданных на несколько групп, которые бы соответствовали понятию «британскости». В результате этого, прибегая к использованию понятий «нация» и «культура», закон 1981 г. дал обновлённое и ясное определение британскому гражданству. С одной стороны, он сократил достаточно прочно обоснованное местное сообщество граждан внутри Соединённого Королевства, с другой, он более не признавал всеобщую политическую общность граждан Британского Содружества Наций. Влияние этого закона отразило последовательность политиков-консерваторов в их следовании дискриминационному подходу по отношению к темнокожему населению стран бывшей империи. Различие на дискриминационной основе в новом

определении британского гражданства создало демографическую иерархию, в которой существовало главное разделение между центром и периферией. «Белые» подданные были приняты в лоно новой национальной британской идентификации и вместе с ней получили главную льготу – право на проживание в Соединённом Королевстве. Большая же часть подданных – темнокожие граждане, кроме тех, кто обладал этим правом, – получили небольшое вознаграждение и, с точки зрения гражданского статуса, занимали маргинальное положение в британском обществе [16, p.187]. Таким образом, руководство «новых» консерваторов стремилось гарантировать такое положение, при котором присоединяющееся к местному сообществу население оставалось преимущественно «белым».

Чтобы отвергнуть обвинения в «белых расовых предрассудках», политики и интеллектуалы использовали тактику американского маккартизма 1950-х гг. и говорили о растущих чувствах разочарования и отчаяния, охвативших британское общество. Эта тактика, вне сомнения, отрицательно повлияла на отношение общества к темнокожим иммигрантам на долгий период. Закон о гражданстве был первой попыткой изменить определение британского гражданства, впервые сформулированное в 1948 г., и установить его новое и однозначное значение. Несмотря на критику со стороны лейбористской оппозиции и её ясные намерения немедленно после прихода к власти отменить законы, утверждённые консервативным правительством М. Тэтчер, Закон о гражданстве 1981 г. на протяжении многих лет остался одним из основных законов регулирования иммиграции. Невзирая на недостатки, этот закон явился своеобразной вехой в вопросе иммиграции и расы в британской политике. Впрочем, невозможно однозначно заключить, что этот закон положил конец иммиграции жителей «цветных» районов Британского Содружества, которая продолжалась с момента окончания Второй мировой войны. Однако, несомненно, что лишая большинства британских граждан азиатского происхождения права на проживание в Британии, он несомненно повлиял на темп иммиграции из этих районов, который с момента вступления закона в действие, 1983 г., и до 1988 г. сохранялся на одном уровне (42,900–40,900 чел. в год) [3, p.320]. Как результат этого, уже во время второй каденции правления М. Тэтчер, тема иммиграции была отодвинута на обочину политической повестки дня.

Список використаної літератури

1. **Bevan Y.** The Development of British Immigration Law / Y. Bevan. – L.: Croom Helm, 1986. – 443 p.
2. **Conservative Party General Election Manifesto.** – 1979 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.conservativeparty.net/manifesto/s1979/1979-conservativemanifesto.shtml>
3. **Controlling Immigration: A Global Perspective** / [ed. by Wayne A. Cornelius et al.]. – Stanford: Stanford University Press, 2004. – 456 p.
4. **Dummett A.** Subjects, Citizens, Aliens and Others: Nationality and

Immigration Law / A. Dummett, A. Nicol. – L. : Weidenfeld and Nicolson. – 1990. – 318 p.; HO, British Nationality Act 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.statutelaw.gov.uk 5. Her Majesty's Stationery Office (HMSO), House of Commons: Parliamentary Debates: Official Reports, Session 1980–1981, vol.997, «British Nationality Bill». 5-th Series (London Stationery Office, 28 January 1981). 6. HMSO, House of Commons: Parliamentary Debates: Official Reports, Session 1980–1981, vol.997, «British Nationality Bill», 5th Series, (London Stationery Office, 28 January 1981). 7. HMSO, House of Commons: Parliamentary Debates: Official Reports, Session 1980–1981, vol.979, «Home Department. Immigration Rules». 5th Series (London Stationery Office, 20 February, 1980). 8. HMSO, Home Office (HO), The White Paper on Proposals for Revision of the Immigration Rules, Cmnd. 7750, 1979; HMSO, House of Commons: Parliamentary Debates: Official Reports, Session 1979–1980, vol.980, «Immigration Rules». 5th Series (London Stationery Office, 10 March, 1980). 9. HMSO, House of Commons: Parliamentary Debates: Official Reports, Session 1980–1981, vol.5, «Requirements for Naturalization», 5th series (London Stationery Office, 4 June, 1981). 10. HMSO, House of Lords: Parliamentary Debates: «The Statement of Changes in Immigration Rules», Official Reports, Session 1979–1980, vol.407, 5th Series (London Stationery Office, 20 March 1980). 11. HO, British Nationality Law. Outline of Proposed Legislation, Cmnd 7987. – 1980. – July; British Nationality Law 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.statutelaw.gov.uk](http://www.statutelaw.gov.uk) 12. Labour Party Manifesto. – 1983 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.labour-party.org.uk/manifestos/1983](http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1983) 13. Layton-Henry Z. Conservative Party Politics / Zig Layton-Henry. – L. : Macmillan, 1980. – 286 p.; Layton-Henry Z. The Politics Race in Britain / Zig Layton-Henry. – L. : Allen & Unwin. – 1984. – 191 P.; Layton-Henry Z. The Politics of Immigration / Zig Layton-Henry. – Oxford: Blackwell, 1992. – 266 p. 14. Layton-Henry Z. Britain: From Immigration Control to Migration Management / Zig Layton-Henry // A Global Perspective: Controlling Immigration. – Stanford : Stanford University Press, 2004. – 534 p. 15. Mitchell A. Britain's News Nationality Bill / Alex Mitchell // Third Way. – 1981. – September. – P.17–18. 16. Kathleen P. Whitewashing Britain. Race and Citizenship in Post Era / Paul Kathleen. – Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1997. – 253 p. 17. Spencer J. R. G. British Immigration Policy since 1939. The Making of Multi-Racial Britain / J. R. G. Spencer. – L. : Routledge, 1997. – 207 p.; Hansen R. Citizenship and Immigration in Post-war Britain. The Institutional Origins of a Multicultural Nation / R. Hansen. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 301 p. 18. Who Do We Think We Are?: an inquiry into British Nationality Law by a Conservative Study Group under the chairmanship of Edward Gardner MP. – L. : Conservative Political Centre, 1980. – 16 p.

Банті Р. Британський Закон про громадянство 1981 р. (British Nationality Act) та його наслідки для «кольорових» іммігрантів

В статті проаналізовані зусилля консервативного уряду М. Тетчер зі скорочення «кольорової» імміграції громадян з колишніх британських колоній у Великобританію. Прийняттям Закону про нове британське громадянство і зміною визначення поняття громадянства, сформульованого ще у 1948 р., уряд М. Тетчер намагався не лише зупинити потік в країну іммігрантів, в основному, азійського походження, але й привести британське законодавство у відповідність до загальних вимог імміграційних законів решти країн Європейської спільноти.

Ключові слова: «кольорова» імміграція, Британська Співдружність Націй, громадянство, расова дискримінація, консерватори, лейбористи, Велика Британія, М. Тетчер.

Банті Р. Британский Закон о гражданстве 1981 г. (British Nationality Act) и его последствия для «цветных» иммигрантов

В статье проанализированы усилия консервативного правительства М. Тэтчер по сокращению «цветной» иммиграции граждан из бывших британских колоний в Великобританию. Принятием в 1981 г. Закона о новом британском гражданстве и изменением определения гражданства, сформулированного ещё в 1948 г., правительство М. Тэтчер пыталось не только остановить поток в страну иммигрантов, в основном, азиатского происхождения, но и привести британское законодательство в соответствие с общими требованиями иммиграционных законов остальных стран Европейского сообщества.

Ключевые слова: «цветная» иммиграция, Британское Содружество Наций, гражданство, расовая дискриминация, консерваторы, лейбористы, Великобритания, М. Тэтчер.

Banti R. British Nationality Act, 1981 and its implications on the «coloured» immigrants

The article analyzes Margaret Thatcher Conservative government efforts to reduce the «coloured» immigration of former British colonies' citizens to the United Kingdom. By adopting the British Nationality Act of 1981 and rewording of the nationality definition previously adopted in 1948, Margaret Thatcher government tried not only to stop the flow of immigrants into the country (mostly of Asian origin), but also to bring the British law into conformity with the general requirements of the immigration laws with other European Community countries.

Key words: «coloured» immigration, the British Commonwealth of Nations, nationality, racial discrimination, the Conservatives, the Labourists, Britain, M. Thatcher.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94[(470+571): 560] «177/180»

Є. С. Волкова

**ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СТОСОВНО
ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ –
НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.**

Однією з головних ознак сучасної системи міжнародних відносин є поступове становлення регіональних держав, що лише опосередковано впливають на глобальні міжнародні процеси, проте відіграють значну роль у регіонах, де вони розташовані. Однією з таких країн є Туреччина, яка після завершення «холодної війни» поступово змінила свій зовнішньополітичний курс – від орієнтації на США та Євроатлантичну структуру, до формування, альтернативної до західної, політики в Кавказько-Каспійському регіоні. Це у свою чергу, позначилося і на російсько-турецьких відносинах, в яких з'явилися кардинально нові акценти та напрямки. Намагаючись не допустити посилення позицій Заходу в цьому важливому для обох країн регіоні, Москва та Анкара прагнуть відмовитися від багаторічних традицій протистояння та перейти до активізації відносин, як у політичній, так і у економічній сферах. Перш за все, РФ та ТР зацікавлені у спільних проектах в галузі транспортування енергоносіїв. Одним з наймасштабніших проектів є будівництво газової магістралі «Блакитний потік», в якому залучені як російські, так і турецькі капітали. У зв'язку з цим можна говорити про формування нової геополітичної конструкції, що у перспективі має стати основою міжнародного порядку не тільки в Кавказько-Каспійському регіоні, але і в цілому на Близькому Сході.

Виходячи з всього вищевикладеного, можна говорити про актуальність дослідження, присвяченого історії російсько-турецьких відносин. Це, у свою чергу, дозволяє більш детально зрозуміти сутність сучасної міжнародної ситуації в Кавказько-Каспійському регіоні.

Окремі аспекти цієї теми досить широко висвітлювалися в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців [1; 2; 7; 9]. Метою ж цієї статті є заповнення деяких лакун, що виникли у процесі вивчення проблеми.

Головні риси турецької політики Росії почали оформлюватися наприкінці ХVІІ ст., коли через будівництво укріплених ліній її кордони поступово наблизилися до берегів Чорного моря та границь Османської імперії. Країна поступово підходила до вирішення давньої зовнішньополітичної проблеми – виходу до теплого моря. Саме в другій половині ХVІІ ст. в зовнішній політиці Росії виникли й передумови до переростання національних завдань у імперські, які, в свою чергу, реалізовувалися у ХVІІІ ст., коли Росія перетворилася на значну європейську державу та багатонаціональну імперію.

Входження Росії у 1697 р. до Священної Ліги означало її приєднання до спільноти західноєвропейських держав у боротьбі проти Османської імперії та участь у вирішенні так званого Східного питання. Втім, наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. Росія не спромоглася добитися певних успіхів на цьому напрямку своєї зовнішньої політики.

Загальна криза Османської імперії у другій половині XVIII ст. створила можливості для втручання західноєвропейських держав у внутрішні справи цієї держави, адже для цього були економічні причини, та, зрештою, активізації експансії на зайняті Туреччиною території. Щодо Російської імперії, то слід зазначити, що вона вирішувала свої міжнародні завдання у чорноморському регіоні шляхом російсько-турецьких війн, результати яких дозволили розв'язати не лише нагальні проблеми часу, а й бачити нові політичні можливості та шляхи їх практичного втілення.

Першим серйозним зазіханням Росії на цілісність Османської імперії була російсько-турецька війна 1768–1774 рр., у ході якої царат намагався вирішити нагальні проблеми розвитку південного напрямку зовнішньої політики. Як відомо, війна закінчилася перемогою Росії та підписанням 10 (21) липня 1774 р. Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією та Туреччиною. В той же час, на момент укладення мирної угоди Порта ще не вважалась настільки слабкою, а Росія ще не мала достатньо ані військових, ані дипломатичних можливостей для того, щоб безпосередньо піднімати питання про подальшу долю османських територій.

Поштовх до чергової активізації у російській дипломатії дій до вирішення Східного питання шляхом встановлення російського контролю над частиною Балканського півострову та Чорноморськими протоками дала зміна міжнародної ситуації в Європі наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. Під час війни 1768–1774 рр. князь Г. О. Потьомкін висловив ідею щодо «вигнання» турок з Європи та відтворення християнської грецької імперії на чолі з одним із членів російського правлячого дому [1, с.208–209]. Це була основа для так званої «східної системи» (Чорне та Середземне моря, Балкани), план якої князь Потьомкін подав на розгляд імператриці Катерини II.

І хоча цей проект не набув навіть достатнього теоретичного обґрунтування, він все ж таки мав велике значення в контексті досліджуваної проблеми, оскільки, на нашу думку, започаткував у російській дипломатії «радикальну тенденцію» вирішення Східного питання шляхом встановлення російського контролю над частиною Балканського півострову та Чорноморськими протоками [2, с. 45]. Більш конкретного оформлення «радикальна» тенденція набула невдовзі після підписання Кючук-Кайнарджійського миру. Необхідність подальшого розвитку південного напрямку імперської експансії – приєднання Криму, створення флоту та лінії берегових фортець на Чорному морі, з одного

боку, та складення сприятливої для цього міжнародної ситуації – зближення з Австрією за сприяння Великобританії – з іншого, спричинили висунення російською дипломатією на міжнародне обговорення першого проекту розділу османських земель. Основою для такого обговорення став добре відомий «грецький проект».

Ключові положення цієї доктрини було викладено у 1780 р. в меморандумі О. О. Безбородько (1747–1799), остаточний же варіант «грецького проекту» Катерина II виклала у 1782 р. у листі до австрійського імператора Йосифа II (1741–1790) [3, с.384–385]. За задумом Катерини II, дві держави – Російська та Грецька імперії – мали б утворювати союз, у якому Росії належала б провідна роль. Проект вказував на легітимність Росії як спадкоємиці Візантії, що дозволяло поставити на порядок денний забезпечення рівного голосу Росії у процесі обговорення подальшої долі Порти.

Оцінюючи ж наслідки висунення «грецького проекту» незалежно від його першопочаткового призначення, слід сказати, що він дозволив Росії досягти у розв'язанні Східного питання дійсно помірних, етапних цілей «радикальними» засобами – отримати у грудні 1783 р. Крим, уникнувши не тільки війни з Туреччиною, але й серйозного конфлікту з європейськими державами. Оскільки ж конкуренція з боку Франції та Великобританії на той час ще не була досить серйозною, то про будь-які гарантії інтегритету султанських володінь не йшлося.

Переосмислення правлячими колами Росії ролі «слабкого сусіда» у процесі реалізації власних інтересів на Близькому Сході, та, власне, виникнення проблеми формування політики статус-кво стосовно Османської імперії почалося лише у другій половині 80-х рр. XVIII ст. й було пов'язано зі значною зміною міжнародної обстановки у Європі. Франція та Великобританія, чії економічні та стратегічні інтереси на Близькому Сході невпинно зростали, з тривогою стежили за успіхами російської дипломатії та зброї на підступах до Константинополя.

Як наслідок, ці держави вважали за необхідне, попри усі протиріччя, що існували між ними, об'єднати власні зусилля у підтримці Порти проти найбільш небезпечного та успішного суперника у згаданому регіоні. І хоча чергова російсько-турецька війна (1787–1792) також була переможною для Росії – умовами Ясського миру було не тільки підтверджено усі попередні російсько-турецькі угоди, але й встановлено новий кордон по р. Дністер, у Петербурзі змушені були серйозно замислитись над зміною інструментів впливу на Константинополь [4, т. XXIII, №17008, с.287–292; т. XIX, с. 960].

В цих умовах Санкт-Петербург взяв курс на збереження статус-кво в Османській імперії. Певне укріплення в російській дипломатії цієї політичної лінії відбулося за правління Олександра I (1777–1825). Так, у листі, що був адресований російському посланнику в Берліні барону О. І. Крюденеру (1746–1802) влітку 1801 р., імператор зазначав, що він

не бажає будь-яких територіальних придбань за рахунок Порти [5, Т.І, с.54].

В той же час, значне посилення в Османській імперії позицій Великобританії та Франції призвело до того, що у Петербурзі вирішили розпочати серйозну підготовку до забезпечення імперських інтересів Росії у випадку майбутнього розчленування Османської імперії [6, т.1, с.194]. Царський уряд почав розробку свого варіанту розподілу Туреччини. Характерною рисою російського варіанту розподілу було те, що пріоритетним напрямком претензій Петербургу тепер стали саме Балкани – на півострові планувалося утворення кількох незалежних слов'янських держав під її протекторатом [7, с.342]. У січні 1806 р. міністр закордонних справ А. Ю. Чарторийський виробив спеціальний балканський проект, за яким передбачалося частково відійти від підтримки цілісності Османської імперії та створити на Балканах федерацію незалежних держав під покровительством Росії [5, с. 651].

В той же час, парадоксальним явищем політики і дипломатії Олександра I було те, що практичне здійснення наміченого після Віденського конгресу та Бухареста нового курсу щодо Османської імперії він одночасно доручив двом людям, які дотримувалися різних точок зору на завдання та методи східної політики Росії. Так, І. А. Каподістрія (1776–1831) (виконував обов'язки статс-секретаря МЗС у 1816–1822 рр. – *Є. В.*), який відповідав за відносини з Туреччиною і керівництво Бессарабією, був активним прихильником допомоги християнським народам Балкан та вважав за необхідне знищити османське панування в його рідній Греції [8, с.223]. Функції голови зовнішньополітичного відомства з ним поділяв К.В.Несельроде (1780–1862) (очолював МЗС протягом 1816–1856 рр. – *Є. В.*), який опікувався європейським напрямком зовнішньої політики Росії, займався загальним управлінням міністерством та дотримувався думки про збереження статус-кво у післянаполеонівській Європі [9, с.102].

Однак, незважаючи на те, що старшим статс-секретарем вважався К. В. Несельроде, до 1821 р. саме І. А. Каподістрія мав найбільшу вагу та авторитет у східних справах [3, с.384–385]. З цього приводу тодішній французький уповноважений у справах де Ла-Муссе у квітні 1816 р. так написав з Петербурга: «Господин Нессельроде обычно связан с дипломатическим корпусом и ведет официальные беседы, но ничего сегодня не делается без господина Каподистрии, у которого тайком получают частную аудиенцию» [3, с. 127]. Значну роль Каподістрії у вирішенні зовнішньополітичних справ Російської імперії підкреслювали також інші сучасники – М. М. Карамзін, П. А. Вяземський та ін. [10, с.5–6]. Зрештою, протиріччя між цими двома політичними діячами концепціями значно відбилися на російській політиці у 1818–1824 рр.

Згадана двоїстість у зовнішній політиці Росії появилася і під час чергового виходу на порядок денний проблеми інтегритету Османської імперії, що був пов'язаний із повстанням у Греції у березні 1821 р. На

початку грецького повстання Росія лише розірвала відносини з Туреччиною та відізвала російську дипломатичну місію з Константинополя. Олександр I не відважився підтвердити цей демарш мобілізацією військ та відкритими діями, адже російська скарбниця була пустою.

Однак на першому конгресі Священного союзу в Аахені (1818 р.) Англія, Австрія та Пруссія відкинули пропозиції російського царя щодо близькосхідної проблеми. Незважаючи на критику з боку групи військових та чиновників, які вимагали прийняття рішучих заходів проти Стамбула, Олександр I так і не відважився на протистояння з Англією та Австрією, обмежившись проведенням консультації з представниками цих країн. Така ситуація тривала до другої половини 1822 р., оскільки цар готувався до Віденського конгресу та у зв'язку з цим не бажав загострювати відносини з союзниками з приводу Східного питання.

Таким чином, до осені 1822 р. криза в Греції розвивалася без участі Росії, яка вичікувала та прагнула відділити російсько-турецький конфлікт від грецького питання (заяви про це з боку Росії прозвучали на Віденській нараді країн-учасниць Священного союзу в березні–травні 1822 р. та Веронському конгресі у жовтні 1822 р.).

Однак набагато більш дієвим фактором, що спричинив появу у Петербурзі нових планів розчленування Османської імперії, були досить агресивні дії останньої по відношенню до Росії. Зміна Портою у односторонньому порядку режиму Чорноморських проток, яка завдала відчутної шкоди середземноморській торгівлі Росії, масові репресії проти власних християнських підданих, нарешті, дискримінаційні заходи проти російського торговельного флоту спричинили від'їзд російського посольства з Константинополю вже у серпні 1821 р. Разом з тим, міжнародні умови для збройного підтримання економічних інтересів Росії на Близькому Сході, не кажучи вже про визволення Греції, були відсутні – Австрія та Великобританія займали відверто ворожу позицію, інші держави фактично зберігали нейтралітет. Саме тому нерішучі спроби обговорення з Францією можливого розподілу османських володінь, що до них удався Петербург восени цього ж року, не мали продовження.

Загалом розвиток південного напрямку зовнішньої політики Росії за роки правління Олександра I позначився переважанням мирних засобів вирішення протиріч. Увесь комплекс зовнішньополітичних проблем уряд Олександра намагався вирішувати в межах загальнодержавної доктрини, у якій домінували принципи законності та поваги до досягнутих угод і певних меж дипломатичного етикету. Тому відносини з Стамбулом в цілому будувалися на основі союзного договору 1799 р., який був демонстрацією курсу на збереження територіальної цілісності Османської імперії [11, с.33–34].

Перехід Росії до більш конкретних дій був викликаний активізацією у грецькому питанні Великобританії, яка явно претендувала

на роль захисника інтересів Еллади (в березні 1823 р. голова Форін офіса Дж. Каннінг визнав греків стороною, що воює. – *С. В.*). Зважаючи на складність міжнародної обстановки, головний акцент у Петербурзі вирішили зробити саме на колективній участі держав у порятунку повсталі Гречії. З цією метою 21 січня 1824 р. був оприлюднений «Мемуар про умиротворення Гречії», а в червні цього ж року у Петербурзі було організовано міжнародну конференцію з грецького питання. Але негативне ставлення до цієї ініціативи Великобританії та Австрії та прохолодне – з боку Франції та Пруссії призвело до фактичного провалу конференції, яка завершилась у квітні 1825 р. формальним заклик до Порти прийняти посередництво великих держав у вирішенні долі Еллади [12, с. 83]. Не більше успіху мали й безпосередні переговори з забезпечення економічних інтересів Росії на Близькому Сході, що їх вів М. Мінчакі у Константинополі протягом серпня-вересня 1825 р.

Отже, стало зрозумілим, що будь-які спроби Росії вирішити свої геополітичні завдання без згоди європейських країн спричинили б скоріше зіткнення з об'єднаною Європою і тоді саме Священний союз загрожував би самій Росії, а не Османській імперії. Але вирішити ці завдання Олександр I не встиг – 1 грудня 1825 р. під час поїздки до Таганрога, пов'язаної з підготовкою до чергової російсько-турецької війни, цар раптово помер, а його місце через деякий час заступив Микола I (1796–1855).

Таким чином, в останній третині XVIII – на початку XIX ст. російська дипломатія проходила етап вироблення своєї турецької політики. Протягом цього періоду з'явилося кілька сценаріїв вирішення «східного питання», проте жоден з них не був реалізований. Цьому, насамперед, заважали протиріччя всередині правлячої еліти Росії, а також наростання суперництва з іншими великими державами, насамперед, з Великобританією, яка не бажала щоб вирішення «Східного питання» проходило без врахування її інтересів. Остаточне становлення турецької політики Росії проходило в 30-х р. XIX ст. Цей аспект буде розглянутий у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. **Жигарев С.** Русская политика в Восточном вопросе / С. Жигарев. – М. : Университетская типография, 1896– . – Т. 1. – 1896. – 466 с.
2. **Зорин А.** Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 416 с.
3. **Сборник** Русского исторического общества. – СПб., 1876. – Т. XIX: Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе (1770–1776).
4. **Полное** собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т.Т.19–32.
5. **Внешняя** политика России XIX и начала XX века.

Документы Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. 6. **Вандаль А.** Наполеон и Александр I / А. Вандаль. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995–. (Сочинения: в 4 т.). 7. **Станиславская А. М.** Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798–1807) / А. М. Станиславская. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 504 с. 8. **Арш Г. Л.** Иоанн Каподистрия в России / Г. Л. Арш. – СПб.: АЛТЕЙЯ, 2003. – 349 с. 9. **Айрапетов О. Р.** Внешняя политика Российской империи 1801–1914 гг. / О. Р. Айрапетов. – М.: Европа, 2006. – 672 с. 10. **Сироткин В. Г.** Борьба в лагере консервативного русского дворянства по вопросам внешней политики после войны 1812 г. и отставка И. Каподистрии в 1822 г. / В. Г. Сироткин // Проблемы международных отношений и освободительных движений. – М.: МГПяИ им. В. И. Ленина, 1975. – С.5–22. 11. **История** внешней политики России. Первая половина XIX века. (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.)– М.: Международные отношения, 1995. – 448 с. 12. **Восточный** вопрос во внешней политике Российской империи (конец XVIII – начало XIX в.). – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с.

Волкова Є. С. Формування російської політики стосовно Османської імперії в останній третині XVIII – на початку XIX ст.

В статті розглядається процес формування турецької політики Російської імперії в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. На основі аналізу джерел та робіт вітчизняних та зарубіжних вчених висвітлюються головні етапи формування політики Санкт-Петербургу в Східному питанні, виділяються основні цілі та завдання, які ставила російська дипломатія. За думкою автора, головною перешкодою на шляху реалізації поставлених цілей було протистояння з Великобританією, яка перешкоджала встановленню російського впливу в Османській імперії.

Ключові слова: Російська імперія, Туреччина, Східне питання, Санкт-Петербург.

Волкова Е. С. Формирование российской политики в отношении Османской империи в последней четверти XVIII – в начале XIX в.

В статье рассматривается процесс формирования турецкой политики Российской империи в последней четверти XVIII – начале XIX в. На основе анализа источников и работ отечественных и зарубежных учёных показаны основные этапы формирования политики Санкт-Петербурга в Восточном вопросе, выделены основные цели и задачи, которые ставила российская дипломатия. По мнению автора, главным препятствием на пути реализации поставленных целей было противостояние с Великобританией, которая противодействовала установлению российского влияния в Османской империи.

Ключевые слова: Российская империя, Турция, Восточный вопрос, Санкт-Петербург.

Volkova E. S. The formation of Russian policy concerning the Ottoman Empire in the last third of the 18th century – in the beginning of the 19th century

In the article the process of Russian foreign policy in the last third of the 18th century – in the beginning of the 19th century is considered. On basis analysis of sources and works of native and foreign scientists the main stages of St. Petersburg policy in the Eastern question are shown. The main purposes and aims of the Russian diplomacy are marked out. On the author's opinion the main obstacle on the way of realization of the purposes, which were established, was an opposition with Great Britain, who stood up against the Russian influence in the Ottoman empire.

Key words: Russian empire, Turkey, Eastern question, St. Petersburg.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.
Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94 (420:460) «1721/1742»

В. С. Гребенюк

**АНГЛО-ИСПАНСКОЕ КОЛОНИАЛЬНОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ
ВО ВРЕМЕНА ПРЕМЬЕРСТВА Р. УОЛПОЛА, 1721 – 1742 ГГ.**

С началом XVIII в. во внешней политике Великобритании все большее место начинает занимать проблема колониального развития. Особого внимания заслуживает период 1721–1742 гг., в ходе которого всей полнотой власти в государстве пользовался Роберт Уолпол. Почти двадцатилетний период его премьерства не мог не отразиться на специфике проведения внешней политики Лондона. Исследование британской внешней политики всегда привлекало внимание историков [1], однако изучению борьбы «Туманного Альбиона» с одним из основных колониальных противников – Испанией – в этот период уделялось недостаточно внимания, а в отечественной историографии и вовсе отсутствуют работы, посвященные данной проблеме. Поэтому представленная статья является попыткой рассмотреть основные черты англо-испанского колониального противостояния в период премьерства Р. Уолпола.

Документальную основу данной статьи составили не только опубликованные официальные документы договоров, конвенций, но и записи выступлений в английском парламенте видных политических деятелей того времени, отражающие настроения политической элиты в целом и взгляды некоторых ее представителей в частности [2].

Интерес Лондона к проведению колониальной политики заметно возрос в начале XVIII в. Подписанное в 1713 г. Утрехтское соглашение, закрепившее значительные колониальные приобретения англичан, стало ярким тому подтверждением. Однако вскоре Великобританию потряс серьезный финансовый кризис, который своим происхождением в определенной мере был связан с одной из статей вышеуказанного договора – правом «asiento» [3, с.83–107]. Это право монопольной торговли рабами в Испанской Америке, которое сулило большие прибыли и предоставлялось Великобритании в лице «Компании Южных морей», созданной до подписания договора в 1711 г. Колоссальный ажиотаж, жажда сверхприбыли и многочисленные спекуляции привели к тому, что цены ее акций к 1720 г. возросли в десять раз.

На фоне такого успеха появилось множество других заведомо жульнических проектов. Однако, после того как доверие к Компании было подорвано, этот «мыльный пузырь» лопнул и сотни вкладчиков разорились. Вместе с тем разыгрался крупный политический скандал, когда выяснилось, что многие члены правительства были замешаны в спекуляциях и нажили благодаря этому себе целые состояния. В частности, первый лорд казначейства Сандерленд, был обвинен в

коррупции и впоследствии отстранен от власти. Другой не менее влиятельный политический деятель Джеймс Стенхоуп, занимавший пост секретаря северного департамента, также подвергся подобным нападкам, однако вскоре после краха Компании он умер от апоплексического удара. Кроме того взяточничество инкриминировалось: министру финансов Джону Эйслеби, генеральному почтмейстеру Джеймсу Креггу Старшему и его сыну, секретарю южного департамента, Джеймсу Креггу Младшему, фаворитке короля графине Шеленберг [4, с.170–171].

В то же время этот скандал открыл путь к власти другим видным политикам. Среди них особенно выделились Роберт Уолпол и его зять Чарльз Тауншенд. Первому в 1721 г. британский монарх Георг I предоставил все полномочия, чтобы он нашел выход из кризисной ситуации. Будучи талантливым финансистом, Уолпол справился с задачей, предотвратив полное банкротство «Компании Южных морей» и вернув экономике стабильность. Полученную власть он смог сохранить и даже расширить в течение двух последующих десятилетий, став первым лицом в британском правительстве.

Исключительное положение, которым Уолпол пользовался на протяжении столь долгого периода, позволяет многим историкам считать его первым премьер-министром Великобритании [1; 5]. Занимаемая им должность канцлера казначейства и до него считалась наиболее влиятельной, поскольку возможность распоряжаться казной позволяла оказывать определенное влияние на короля, постоянно нуждавшегося в финансировании, и тем самым гарантировать своей партии место в составе правительства. Однако после отстранения от власти таких влиятельных политических фигур того времени, как Джон Картерет (1724 г.) и Ч. Тауншенд в (1731 г.), Р. Уолпол обрел всю полноту власти над Кабинетом. Немаловажно, что добиться этого он смог благодаря господствовавшей при нем системе «патроната» – предоставления государственных должностей и субсидий своим родственникам и сторонникам.

Концентрация власти в руках Уолпола двояко отразилась на колониальном развитии Великобритании. С одной стороны, он продолжал проводить протекционистскую политику, направленную на развитие отечественной промышленности, способствовал усилению роли английских купцов в мировой реэкспортной торговле иностранными и колониальными товарами; при его непосредственном содействии англичане смогли закрепить за собой статус главных поставщиков рабов в мире, которым они пользовались на протяжении всего XVIII в.

В проведении этой политики немаловажное значение имели заокеанские владения. Вывоз из колоний необходимого сырья и сбыт производимой в метрополии продукции стали определяющими в подготовке страны к промышленной революции. Основу этой системы составляла так называемая «треугольная торговля», оформившая торговый оборот между Великобританией, Африкой и Америкой.

При этом вест-индский регион, несмотря на свои незначительные размеры, считался одним из наиболее крупных потребителей английской продукции. В период 1739–1748 гг. сюда направлялась половина всего экспорта Великобритании, шедшего в ее колонии [6, с.64]. К тому же вест-индские плантаторы являлись основными покупателями африканских рабов. Поощрение развития производства на Антильских островах давало возможность вывозить оттуда все больше сахара, хлопка, кофе, красителей. Перепродажа этих товаров в Европе позволяла получить необходимые драгоценные металлы, которые использовались для ведения торговли с Индией. Именно золотом и серебром англичане в то время оплачивали 75 % покупаемой индийской продукции, остальное составляли преимущественно шерстяные изделия [7, с.318]. Большая часть восточных товаров в дальнейшем так же перепродавалась в европейские страны, что приносило колоссальную прибыль английским коммерсантам. Поэтому с каждым годом торговый оборот Великобритании лишь возрастал. Известно, что в период между 1714–1760 гг. сумма импорта увеличилась с 5,792,422 ф. ст. до 8,948,700 ф. ст., а экспорта с 7,696,573 ф. ст. до 14,694,970 ф. ст. [4, с.118].

С другой стороны, характерная для всего периода правления Уолпола «изоляционистская» внешняя политика Великобритании проводилась и в отношении колоний. Никаких экспансионистских планов за океаном правительство не вынашивало и не поощряло, за что, к слову, не раз подвергалось нещадной критике со стороны оппозиции. Последняя со временем оформилась в достаточно серьезную политическую силу, включающую много видных деятелей того времени, таких как лорд Болингброк, Уильям Полтни, лорд Кларендон, лорд Честерфилд. С критикой в отношении власти выступали и выдающиеся писатели: Джонатан Свифт, Александр Поуп, Генри Филдинг. Самой влиятельной группировкой считались так называемые «молодые патриоты». Среди них особой популярностью пользовался молодой и амбициозный Уильям Питт (Старший. – *В. Г.*), ораторские способности и талант которого заметно выделяли его из числа других оппозиционных лидеров. Ярким подтверждением тому стало известное высказывание Уолпола относительно первой речи, произнесенной Питтом 29 апреля 1736 г. в парламенте, когда премьер воскликнул: «Мы должны при любых обстоятельствах надеть намордник этому ужасному корнету кавалерии» [8, с.126].

Одной из наиболее дискутируемых проблем внешней и колониальной политики при Уолполе были напряженные отношения с Испанией, которая не оставляла своих планов по возврату Гибралтара и лишению англичан монопольной торговли в Америке.

Очередное столкновение интересов произошло в 1725 г., после того, как представители Испании и Австрии подписали в Вене союзное соглашение. Согласно его статьям германский император Карл VI обязался оказать помощь испанцам в захвате Гибралтара, взамен за что

основанная им в 1722 г. австрийская Ост-Индская компания должна была получить привилегии в торговле с Испанской Америкой. Однако их планам не суждено было воплотиться: испанское нападение на Гибралтар провалилось, а амбициозный проект Карла VI заложить основы австрийской заокеанской торговли и приобрести собственные колонии встретил закономерное сопротивление не только со стороны Великобритании, но и Франции с Голландией. В результате под давлением этих держав император был вынужден приостановить деятельность Компании на 7 лет, а в 1732 г. и вовсе закрыть ее [9, с.492].

Узловой проблемой, не позволявшей Лондону и Мадриду прийти к согласию, была торговля в Испанской Америке. Суть ее заключалась в следующем: получив, согласно Утрехтскому соглашению 1713 г., монопольное право «*asiento*» на ввоз африканских рабов в течение 30 лет в различные части испанских владений в Новом Свете, а также право направлять в испанскую Вест-Индию один торговый корабль в год [3, с.83–107], англичане, помимо дозволенной торговли, довольно активно вели контрабандную (которой, впрочем, не брезговали и французы с голландцами. – *В. Г.*). Огромная прибыль, получаемая с этой незаконной деятельности, вызывала бурный протест испанских купцов, терявших в результате свои доходы. Испанские власти в поддержку собственной коммерции ужесточили меры по борьбе с нелегальной торговлей, предоставив необходимые полномочия так называемым «*гвардакостасам*» (*guarda costas* – *В. Г.*) – наемной береговой охране, которая, по сути, была легализованным пиратством [10, с.88–89]. От действий этой «охраны» ежегодно страдало большое количество английских торговцев: по данным британского правительства в период между 1713 и 1731 гг. были конфискованы или ограблены более 180 английских коммерческих судов [11, с.649]. К этому прибавились и споры относительно границ англо-испанских владений в Северной Америке, возникшие после образования в 1733 г. новой 13-й английской колонии Джорджии. Все указывало на то, что война неизбежна.

Отношение к предстоящей войне в Великобритании было различным. Уолпол и его сторонники рассматривали ее, как нежелательную, ибо она могла нарушить выгодную торговлю с испанскими владениями. По его мнению, сохранение действующей торговой системы в Испанской Америке, благодаря которой контрабанда англичан столь прибыльна, было в их же интересах [12, с.112]. Представители же оппозиции видели в ней шанс приобрести новые колонии и расширить заокеанскую коммерцию страны. Отметим, что сторону последних принял и новый король Георг II (1727–1760).

Следует также добавить, что, несмотря на стремление премьера сохранить дружественные отношения с Францией, в Великобритании, вместе с обострением англо-испанских противоречий, росли и антифранцузские настроения. Связано это было с тем крепким испано-французским союзом, который к тому времени оформился благодаря

династической (Дом Бурбонов – *В. Г.*) и политической (союз 1733 г. – *В. Г.*) близости этих стран. Как писал советский исследователь британского колониализма Н. А. Ерофеев: «Французская буржуазия использовала политическую близость с Испанией для развития торговли с ее американскими владениями; примерно половину всех грузов на испанских судах, отправлявшихся в эти колонии, составляли французские товары» [13, с.75]. Поэтому борьба за «свободу торговли» в американских владениях Испании имела в определенной степени и антифранцузскую направленность.

Обвинения в бездействии правительства относительно возросшей агрессии испанцев на морях подкреплялись свидетельствами моряков, которых не раз призывали в парламент, как очевидцев и жертв нападений. Особую популярность получила история капитана коммерческого судна «Ребекка» Роберта Дженкинса, которому испанский офицер отрезал ухо, приказав отнести его своему королю со словами, что и тот будет подвергнут такому же наказанию, если попадет на контрабанде [12, с.41–42]. Его речь, произнесенная в марте 1738 г. перед Палатой Общин вместе с продемонстрированной банкой, где лежало заспиртованное ухо, произвела бурную реакцию возмущения в рядах депутатов, которые сочли этот акт оскорблением всей нации.

Уолпол, пытаясь всеми возможными способами предотвратить надвигающуюся войну, потребовал от испанского руководства возместить ущерб, нанесенный английскому флоту. Подписанная в январе 1739 г. Пардоская Конвенция установила размеры этой выплаты – 95 000 ф. ст., однако требуемая испанцами в ответ выплата «Компании Южных морей» за право «*asiento*» – 68 000 ф. ст., по сути, свела на нет возможность получения какого-либо возмещения [14, с.38–53]. К тому же, не была устранена одна из основных причин негодований английских коммерсантов – деятельность испанской «береговой охраны», продолжавшей пользоваться правом обыска кораблей.

Неудивительно, что при рассмотрении этой Конвенции в парламенте обнаружилось множество ее противников. Одной из наиболее ярких и запоминающихся речей, произнесенных в ходе дебатов, стала речь Уильяма Питта от 8 марта 1738 г. По его словам: «Испании известен будущий результат войны в Америке; кто бы ни победил, война, окажется губительной для нее (Испании. – *В. Г.*); она знает это, и поэтому должна избегать войны; но она также знает и то, что Англия не рискнет развязать ее; а что же представляет собой это препятствие, которым иногда считают всеми превозносимую конвенцию? Может ли она иметь следствием такое же стечение обстоятельств, как то, которое вы упустили, предоставляя королевства Испании, и делая все, чтобы вновь вернуть ее назад к той великой ветви Дома Бурбонов, которая ныне отвергнута вами с ужасом? ... Но будь, что будет; что это за нация, что это за английский парламент, которые, обладая большим количеством судов в гаванях, чем все военно-морские флоты Европы, с населением

свыше двух миллионов человек в своих американских колониях, будут терпеть рассуждения о целесообразности получения от Испании небезопасной, неудовлетворительной, позорной конвенции?» [15, с.1–2].

Хотя Конвенция в конечном итоге была утверждена, попытка мирного урегулирования англо-испанского конфликта провалилась, так как давление со стороны оппозиции усилилось и Уолпол вскоре был вынужден уступить, объявив 19 октября того же года войну Испании. Как он выразился впоследствии: «Война ваша. Вы получили ее. Я желаю вам насладиться ею» [12, с.145]. Так началась известная в истории «Война за ухо Дженкинса» (1739–1742).

В ходе этой войны противоборство политических кругов продолжалось. Одни выступали лишь за захват исключительно важных стратегических пунктов коммерции, другие – за более широкую территориальную экспансию и приобретение новых плантаций. Пользуясь поддержкой общественности, представители оппозиции требовали активной экспансионистской политики. Как пишет британский историк Р. Парэ: «Пресса была переполнена памфлетами, передовыми статьями и анонимными письмами, которые в той или иной форме отражали клич «Бери и Держи». Это был неожиданный и громкий взрыв империализма, хороший пример ненасытного неистовства, которым зарубежные наблюдатели характеризовали английскую нацию» [16, с.68].

Тем временем за океаном произошли первые столкновения. Адмирал Эдвард Вернон, отправленный к берегам американских владений Испании еще до объявления войны, в июле 1739 г., уже в ноябре с легкостью смог захватить Порто-Белло. Однако дальнейшие действия англичан не имели такого успеха: масштабная операция против испанской Картахены, проводившаяся с марта по май 1741 г. под началом того же Э. Вернона, закончилась безрезультатно; подобным образом завершились нападения на Кубу и Панаму. «Это была военно-морская кампания со смутными целями, – пишет британский исследователь испанского колониализма Г. Кеймен, – поскольку никаких намерений занять испанские территории у нее не было, а только (как при соответствующих нападениях на Иберийский полуостров) желание унижить империю» [11, с.651].

Провалилась и попытка внезапного нападения британских колонистов на форт Сан-Августин, столицу Флориды. Относительного успеха достигла лишь морская экспедиция (1740–1744) под началом Джорджа Ансона, в ходе которой его небольшая эскадра смогла совершить несколько удачных грабительских операций в Тихом океане и, обогнув земной шар, вернуться на родину [17, с.23–72].

Все обвинения за неудачи в этой войне сыпались в адрес правительства и его главы, Уолпола, противником которой он был изначально и оставался на всем ее протяжении. Влияние премьера падало, так как многие бывшие сторонники отвернулись от него.

Поэтому в феврале 1742 г., приняв титул графа Орфорда, Уолпол подал в отставку.

К тому времени, в разгар англо-испанского противостояния в Новом Свете, в Европе начался длительный вооруженный конфликт, известный как война за австрийское наследство (1740–1748). Поскольку после отставки Уолпола руководство внешней политикой государства перешло в руки Джона Картерета, бывшего приверженцем вмешательства в дела Европы, Великобритания из одного конфликта была вынуждена вступить в другой. К тому же активная континентальная политика последнего привела к ухудшению отношений с Францией, которая при Уолполе входила в число держав, дружественных англичанам. Это вскоре привело к началу длительного военного конфликта с Францией, который, хотя и имел перерыв в Европе, но за океанами продолжался фактически до 1763 г.

Таким образом, в период 1721–1742 гг., хотя Роберт Уолпол пользовался всей полнотой власти в Великобритании, колониальная политика «Туманного Альбиона» не всегда проводилась в соответствии с его взглядами. Так, несмотря на то, что большую часть времени его премьерства борьба за колониальные рынки носила изоляционистский характер невмешательства в военные конфликты, характерный для внешней политики в целом, к концу своего правления под давлением окрепшей оппозиции он был вынужден уступить, объявив войну Испании в 1739 г. Вместе с тем, его умеренная позиция негативно сказалась на результатах войны, что вскоре привело к его отставке. После его ухода борьба за заокеанские владения не только продолжилась, но и со вступлением в войну с Францией расширилась. Это служило свидетельством того, что в развитии колониальной доктрины Великобритании к середине XVIII в. определяющее значение приобретали идеи экспансионизма, а стремление к созданию крупной империи и мировому господству находило все больше сторонников в политических кругах Лондона.

Список використаної літератури

1. **Black J.** Walpole in power / J. Black. – Sutton Publishing Ltd, 2001. – 224 p.; **Morley J.** Walpole / J. Morley. – L., N-Y : Macmillan and Co, 1889. – 251 p.; **Williams B.** The Whig Supremacy 1714–1760 / B. Williams. – Oxford : Clarendon Press, 1939. – 464 p. 2. **A collection** of all the treaties of peace, alliance, and commerce, between Great-Britain and other powers: from the revolution in 1688, to the present time (1688–1727) /Ed. Ch. Jenkinson. Compiled by J. Almon. – L. : Printed for J. Almon, 1772– . – Vol.1. – 1772. – 404 p.; **A collection** of all the treaties of peace, alliance, and commerce, between Great-Britain and other powers: from the revolution in 1688, to the present time (1727–1771) /Ed. Ch. Jenkinson. Compiled by J. Almon. – L. : Printed for J. Almon, 1772– . – Vol.2. – 1772. – 342 p.; **Ruville A.** William Pitt, Earl of Chatham / A. Ruville [translated by H. J. Chaytor, M. Morison]. –

L. : W. Heinemann; N-Y. : G.P. Putnam's Sons, 1907- . – Vol.1. – 1907. – 391 p.; Selected speeches on British foreign policy, 1738–1914 / Ed. E. R. Jones. – L. : H. Milford, 1914. – 550 p.; Memorials of the Life and Administration of Sir Robert Walpole, Earl of Orford / Ed. by W. Coxe. – L. : Printed for T. Cadell, 1800- . – Vol.1. – 1800. – 470 p.; Memorials of the Life and Administration of Sir Robert Walpole, Earl of Orford /Ed. by W. Coxe. – L. : Printed for T. Cadell, 1800- . – Vol.2. – 1800. – 505 p.; Memorials of the Life and Administration of Sir Robert Walpole, Earl of Orford. /Ed. by W. Coxe. – L. : Printed for T. Cadell, 1800- . – Vol.3. – 1800. – 360 p. 3. **A collection** of all the treaties of peace, alliance, and commerce, between Great-Britain and other powers: from the revolution in 1688, to the present time (1688–1727) / Ed. Ch. Jenkinson. Compiled by J. Almon. – L. : Printed for J. Almon, 1772- . – Vol.1. – 1772. – 404 p. 4. **Williams B.** The Whig Supremacy 1714–1760. – Oxford : Clarendon Press, 1939. – 464 p. 5. **Иглз Р.** История Англии / Пер. с англ. / Р. Иглз. – М. : АСТ; Астрель, 2008. – 294 с. 6. **Gipson L. H.** British Empire before the American Revolution / L. H. Gipson. – Caldwell : Caxton printers, 1936- . – Vol.1. – 1936. 7. **Krishna B.** Commercial Relations between India and England (1607 to 1757) / B. Krishna. – L. : George Routledge & Sons, 1924. – 370 p. 8. **Ruville A.** William Pitt, Earl of Chatham / A. Ruville / [translated by H. J. Chaytor, M. Morison]. – L. : W. Heinemann; N-Y : G.P. Putnam's Sons, 1907- . – Vol.1. – 1907. – 391 p. 9. **Штенцель А.** История войн на море с древнейших времен до конца XIX в. [Электронный ресурс] / А. Штенцель. – Режим доступа: <http://liblive.ru/?aid=599142936> 10. **McLachlan J. O.** Trade and Peace with old Spain: 1667–1750 / J. O. McLachlan. – Cambridge : University Press, 1940. – 240 p. 11. **Кеймен Г.** Испания: Дорога к империи / Г. Кеймен; пер. с англ. – М. : АСТ, 2007. – 764 с. 12. **Memorials** of the Life and Administration of Sir Robert Walpole, Earl of Orford /Ed. by W. Coxe. – L. : Printed for T. Cadell, 1800- . – Vol.3. – 1800. – 360 p. 13. **Ерофеев Н. А.** Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII в. / Н. А. Ерофеев. – М. : Наука, 1964. – 166 с. 14. **A collection** of all the treaties of peace, alliance, and commerce, between Great-Britain and other powers: from the revolution in 1688, to the present time (1727–1771) / Ed. Ch. Jenkinson. Compiled by J. Almon. – L. : Printed for J. Almon, 1772- . – Vol.2. – 1772. – 342 p. 15. **Selected** speeches on British foreign policy, 1738–1914 / Ed. E. R. Jones. – L. : H. Milford, 1914. – 550 p. 16. **Pares R.** War and trade in the West Indies / R. Pares. – N.Y : Routledge, 1963. – 631 p. 17. **Anson W. V.** The life of Admiral Lord Anson, the father of the British Navy, 1697–1762 / W. V. Anson. – L. : J. Murray, 1912. – 202 p.

Гребенюк В. С. Англо-іспанське колоніальне протистояння під час прем'єрства Р. Уолпола, 1721 – 1742 рр.

Подана стаття являє собою спробу проаналізувати англо-іспанське колоніальне протистояння в період 1721–1742 рр., коли всією повнотою

влади в Великобританії користувався Роберт Уолпол. Дослідження показало, що більшість часу його прем'єрства боротьба за колоніальні ринки мала характерні всієї зовнішній політиці в цілому ізоляціоністські риси невтручання у військові конфлікти, однак наприкінці свого правління під тиском опозиції, що зміцніла, він був змушений уступити, оголосивши війну Іспанії, що стало перемогою політичних кіл, які відстоювали ідеї експансіонізму.

Ключові слова: Великобританія, Уолпол, «трикутна торгівля», Вест-Індія, «асьєнто».

Гребенюк В. С. Англо-іспанское колониальное противостояние во времена премьерства Р. Уолпола, 1721 – 1742 гг.

Представленная статья является попыткой проанализировать англо-испанское колониальное противостояние в период 1721–1742 гг., когда всей полнотой власти в Великобритании пользовался Роберт Уолпол. Исследование показало, что большую часть времени его премьерства борьба за колониальные рынки имела характерные всей внешней политике в целом изоляционистские черты невмешательства в военные конфликты, однако к концу своего правления под давлением окрепшей оппозиции он был вынужден уступить, объявив войну Испании, что стало победой политических кругов, отстаивавших идеи экспансионизма.

Ключевые слова: Великобритания, Уолпол, «треугольная торговля», Вест-Индия, «асьєнто».

Grebenyuk V. S. Anglo-Spanish colonial confrontation during R. Walpole ministry, 1721 – 1742

This article is an attempt to analyze the Anglo-Spanish colonial confrontation during 1721–1742, when Robert Walpole possessed the full power in Great Britain. Research has shown that most of the time of his premiership the struggle for colonial markets had all typical for foreign policy in general isolationist features of non-interference in military conflicts, but at the end of his administration, under the pressure of opposition, he was forced to yield, declaring war to Spain. The last was a victory for political circles upholding the idea of expansionism.

Key words: Great Britain, Walpole, «triangular trade», West Indies, «asiento».

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94(73:560) «1830/1914»

А. А. Зуева

**ПОЛИТИКА США В ОТНОШЕНИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
(1830 – 1914 ГГ.): ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ**

Наиболее острой проблемой международных отношений XIX века был Восточный вопрос. Его суть заключалась в комплексе международных противоречий конца XVIII – начала XX веков, связанных с борьбой великих держав за раздел так называемого «турецкого наследства». Дело в том, что через ближневосточный регион проходили пути, которые связывали европейские страны с их колониями. Главными участниками разрешения Восточного вопроса были Российская империя, Австро-Венгрия, Великобритания, Франция, а позже к борьбе присоединились Италия и Германия. США, в свою очередь, стремились держаться в стороне от участия в этом вопросе. Однако это не мешало Вашингтону осуществлять первые попытки проникновения в турецкие владения уже в XIX веке.

Истоки политики США на Ближнем Востоке рассматриваются в работах как отечественных, так и зарубежных ученых. В советской исторической науке отдельные аспекты данной проблемы затрагивались в трудах И. А. Гарцева, Б. М. Поцхверия, В. И. Шпильковой, Н. А. Халфина [1; 2; 3; 4; 5]. Так, в работах Б. М. Поцхверия, В. И. Шпильковой и Н. А. Халфина дается общая характеристика американской миссионерской деятельности в Османской империи в XIX – начале XX веков. В свою очередь, И. А. Гарцев посвятил свои научные исследования выявлению места миссионерской деятельности в экспансионистской политике США на Ближнем Востоке во второй половине XIX – начале XX веков. В своих работах автор проследил эволюцию взаимоотношений правительства США и миссионерских организаций в исследуемый период.

Что касается современной украинской и российской историографии, то специальных исследований по проблеме выявлено не было. В то же время существуют работы, в которых встречаются краткие описания американо-османских отношений в XIX – начале XX веков [6; 7; 8, 9, 10].

В англо-американской историографии есть целый ряд работ, касающихся ближневосточной политики США в XIX – первой трети XX веков [12, 13; 14,]. Так, Дж. ДеНово в своей монографии достаточно существенное внимание уделяет истокам американского проникновения в Османскую империю. В то же время, по его словам, «еще слишком мало сделано научных исследований по этой проблеме, чтобы определить степень влияния миссионеров на Ближнем Востоке» [14, с.10].

Исходя из сказанного выше, данная статья ставит перед собой цель – на основе анализа малоисследованных источников, учитывая результаты

разработки данной проблемы отечественными и зарубежными историками, выделить основные этапы политики США в отношении Османской империи в 1830 – 1914 годах. Географические рамки работы включают территории современных государств Турция, Сирия, Израиль, Иордания, Ливан, Армения, которые в рассматриваемый период входили в состав Османской империи.

Отправной точкой в развитии американо-османских отношений стоит считать 1774 год. В этом году на Первом Континентальном конгрессе, предшествующем принятию Декларации о независимости североамериканских штатов, было решено включить Османскую империю в число стран, с которыми разрешалось вести переговоры [4, с.175].

В конце XVIII в. были осуществлены первые попытки проникновения американских предпринимателей в Османскую империю. Так, начиная с последней трети XVIII в., британские североамериканские колонии развернули широкую торговлю со странами средиземноморского бассейна. Эта торговля играла важную роль в деле американского экономического проникновения в Китай. Главным образом американские торговцы были заинтересованы в продаже опиума в империи Цин. Однако британская Ост-Индская компания противодействовала вывозу опиума из Индии американскими предпринимателями. Поэтому американцы начали приобретать его в Османской империи. Так, начиная с 70-х годов XVIII в., город Смирна служил портом, из которого американские суда переправляли товары на американский рынок [13, с.16]. Как писал американский историк Ч. Стэллэ, «... Опиум стал предметом признанной ценности в американской торговле с Турцией ... большая часть опиума, вывозившегося из Смирны в США, отправлялась в Китай» [5]. Таким образом, в конце XVIII в. в портах Малой Азии начали появляться первые американские корабли.

Однако успехи американских предпринимателей не могли не вызвать недовольство со стороны английских и французских торговых компаний. Дело в том, что до начала войны за независимость США (1775–1783 гг.) американское судоходство в Средиземном море находилось под протекцией Великобритании. После отказа Лондона защищать от местных пиратов (корсаров) американские корабли, правительство США обращалось за помощью к Франции и североафриканским странам, но безрезультатно. В результате Вашингтон в 1801 г. отправил военную эскадру и начал боевые действия в Средиземном море. Одновременно была предпринята дипломатическая диверсия В. Итона. Цель экспедиции заключалась в осуществлении внутреннего переворота в Триполи и утверждении на престоле ставленника США. Кроме того, миссия В. Итона рассчитывала также заключить торгово-политический договор с Османской империей [5]. Несмотря на то, что планы дипломата были воплощены в жизнь лишь частично, американское военное присутствие в регионе отныне стало постоянным.

Это, в свою очередь, оживило американскую торговлю в Османской империи. Уже в начале XIX ст. в империи начали создаваться первые американские торговые дома. Так, в 1811 г. американцы основали торговый дом в городе Смирна [3, с.140]. В это же время велись переговоры по заключению торгового договора с султанским правительством [5]. При этом необходимо отметить, что американо-османские торговые сношения в конце XVIII – первой трети XIX вв. сводились, в основном, к импорту турецких товаров в США. В то же время само присутствие первых американских торговых деятелей в ближневосточном регионе дало им возможность познакомиться с территорией и ее местным населением и заложить базис для будущего миссионерского проникновения.

Американское миссионерское движение в Османской империи началось в 1819 г. во время президентства Джеймса Монро (1817–1825). В этом году Американский совет уполномоченных по делам иностранных миссий (The American Board of Commissioners for Foreign Missions) послал пасторов Плиния Фиска и Леви Парсона в Ливан для изучения возможностей основания американских миссионерских центров. В своих наблюдениях позже они отметили, что «несколько европейских христианских миссий предшествовали им в разных частях Ближнего Востока» [14, с.8]. Сама же активизация американского миссионерского движения произошла под влиянием распространения идей Второго Великого пробуждения (протестантского религиозного движения) в США, длившегося в 1800–1840 гг.

Американский совет уполномоченных по делам иностранных миссий (далее – АСУИМ) стал первой американской организацией, посылавшей американских миссионеров за границу, и выполнявшей функции первого американского внешнеполитического ведомства по вопросам христианского миссионерского движения. Эта организация была создана в Бостоне в 1810 г. выпускниками Колледжа Уильямса. АСУИМ руководил всей сетью американских миссионерских организаций за рубежом [4, с.177].

Перед американскими миссионерами в Порте АСУИМ ставил целью «евангелизацию мусульманского Востока», популяризацию западного стиля жизни и, таким образом, подрыв установленных правил жизни населения Османской империи [14, с.11]. Практической реализацией этой цели стало создание церквей в городах, поселках и деревнях; периодическое посещение отдаленных сельских районов с проповедями и гуманитарной помощью; печать и распространение протестантской Библии и другой христианской литературы [14, с.12]. Дж. Антониус, автор книги «Пробуждение арабов», а также друг и личный переводчик Чарльза Крейна (одного из лидеров американской комиссии Кинга – Крейна, отправившейся на Ближний Восток в 1919 г.), по этому поводу писал, что это «способствовало арабскому литературному

возрождению, и, таким образом, невольно заложило основы для современного интеллектуального арабского национализма» [12, с.37].

Кроме того, миссионеры вели экономическую, политическую и военную разведку. Они развернули в широких масштабах проамериканскую пропаганду, а также стремились установить тесные связи с Портой [5]. Итак, начиная с 20-х годов XIX в. в Османской империи началось основание первых американских религиозных миссий, а также благотворительных и просветительских организаций. В течение двух последующих десятилетий АСУИМ основал ряд миссионерских центров на западе Турции, в Сирии и Ливане.

Наряду с этим активно развивалась американская торговая деятельность в империи. Так, в конце 20-х годов XIX в. Генри Клей, государственный секретарь США (1825–1829), инструктируя своего посланника в Турцию, указывал на важность турецкого рынка для Соединенных Штатов. Он подчеркивал, что «торговля между США и турецкими владениями, хотя и очень ограничена по своим размерам и не имеет еще договорных гарантий, даже при этих неблагоприятных условиях очень важна» [4, с.180].

Таким образом, несмотря на активную американскую экономическую и миссионерскую деятельность в Османской империи, все же до 1830 г. нельзя говорить об официальных взаимоотношениях между Вашингтоном и Константинополем. В это время отношения двух государств представляли собой взаимодействие, с одной стороны, американских торговых и миссионерских деятелей с представителями отдельных областей империи султана, а, с другой – американских торговцев и миссионеров с АСУИМ.

Что же касается даты установления официальных дипломатических отношений между США и Османской империей, то по этому вопросу среди специалистов нет единого мнения. Так, советская исследовательница В. И. Шпилькова утверждает, что «нормальные дипломатические отношения США с Османской империей были установлены в 1824 г.» [4, с.177]. Эту дату автор объясняет признанием Портой Дэвида Оффли, бывшего агента американского торгового дома в Смирне, в качестве первого американского консула. В то же время другие советские ученые – Б. М. Поцхверия и Н. А. Халфин – считают, что американская дипломатическая миссия в Турции была открыта в 1830 г. [3, с.135; 5]. Эту же дату подтверждают и американские историки Т. Брайсон и Дж. ДеНово [13; 14]. Так, Дж. ДеНово в своей работе поясняет, что «после десятилетий предварительных переговоров США и Османская империя, наконец, подписали в 1830 г. договор о предоставлении США капитуляционных прав» [14, с.18]. Вслед за этим, в 1831 г. Дэвид Портер был назначен поверенным в делах дипломатической миссии. Таким образом, мы склоняемся к последней точке зрения, согласно которой официальные дипломатические отношения между двумя государствами были установлены в 1830 г.

В этом же году США, наконец, удалось заключить торговый договор с Османской империей, согласно которому американские предприниматели получили на турецком рынке одинаковые права с европейскими торговыми компаниями. В конце 40-х гг. XIX в. американские правящие круги также добились распространения условий англо-турецкой конвенции 1838 г. на США, что привело к частичному расширению американских торговых оборотов с империей [4, с.181].

В первой половине XIX в. администрация США на официальном уровне не принимала участия в американской миссионерской и торговой деятельности в Турции. Так, в 1842 г. Дэниэл Уэбстер, государственный секретарь США (1841–1843), в переписке с американским посольством в Константинополе указывал, что «миссионеры не имеют права на защиту Государственного департамента и посольства» [2, с.97]. В то же время «руками» Вашингтона в этом деле была АСУИМ. Именно поэтому Дж. ДеНово в своей работе указывает, что «миссионеры нередко запрашивали и зачастую получали дипломатическую поддержку со стороны Вашингтона» [14, с.8]. При этом сами миссионерские организации неоднократно подчеркивали, что реализация целей миссионерства не может и не должна осуществляться при помощи государства [1, с.98]. Хотя практика показывала, что вмешательство государства в дело миссионеров было необходимостью.

Противоречивость характера взаимоотношений администрации президента и миссионерских организаций в первой половине XIX в. была обусловлена рядом факторов. Во-первых, это ограниченность внешнеполитического курса США (изоляционизма), запрещающего американским правительственным кругам вмешиваться в международные вопросы, с одной стороны, и сосредотачивающего американский вектор внешней политики на Американском континенте в соответствии с доктриной Монро, с другой. Во-вторых, политическая и экономическая слабость самих Соединенных Штатов, а также недостаточный военный потенциал страны. И, наконец, в-третьих, сама по себе географическая отдаленность Османской империи.

Начиная с 60-х гг. XIX в. отношение американских правящих кругов к деятельности миссионерских центров и торговых кампаний в Порте постепенно меняется. По этому поводу Льюис Касс, государственный секретарь США (1857–1860), заявил следующее: «Цель американских политиков – не только защищать католиков в протестантской стране, протестантов в католической, евреев в христианской, но и американцев во всем мире» [1, с.96–97]. С этого времени американское правительство неоднократно обращалось к Порте с требованиями «свободы деятельности миссий, обеспечения безопасности жизни миссионеров и защиты их имущества» [4, с.177]. В то же время, несмотря на перемену позиции Белого дома по отношению к американским миссионерам и коммерческим предпринимателям,

правительство США в середине XIX в. все же не могло оказывать им существенную помощь.

Показательной в этом отношении является дипломатическая переписка 1862 г. между Уильямом Г. Сьюардом, государственным секретарем США (1861–1869), и Джоном Моррисом, американским министром-резидентом в Константинополе [16]. Так, в письме от 11 ноября Джон Моррис сообщает, что каждый американский миссионерский пункт сталкивается с рядом трудностей, среди которых он указывал: «вымышленное дополнительное налогообложение со стороны губернаторов областей; частые грабительские нападения местных банд, многие из которых заканчивались для миссионеров летальным исходом; отсутствием надлежащей защиты со стороны турецких судов; гражданские столкновения на почве различий в вероисповедании и др.» [16, с.1174].

В ответном письме от 13 декабря Уильям Г. Сьюард указал, что президент лишь высказал пожелание, чтобы «турецкое правительство больше уделяло внимание защите иностранных граждан и их имущества» [16, с.1182]. В письме от 27 ноября в Вашингтон сообщается, что иностранные граждане не могли приобретать на свое имя имущество в Османской империи, поэтому вынуждены были записывать его на турецких представителей. Это, в свою очередь, вызывало ряд других сложностей. Так, европейские миссионеры неоднократно обращались по этому вопросу за помощью к правительствам своих стран и получали от них поддержку [16, с.1175]. В свою очередь, американские миссионеры также попытались привлечь внимание администрации президента. Однако официальный Вашингтон в ответ «лишь выражал надежду на успешное разрешение данного вопроса правительством Османской империи» [16, с.1183].

Интересным в этом отношении представляется случай с одной американской миссионерской семьей из провинции Мараш. В 1859 г. миссионерский центр приобрел за 100 фунтов имение для действующего пастора здешней протестантской церкви. В 1862 г. пастор вместе с семьей был изгнан из своего имения без предупреждений и объяснений. Миссионерские представители тут же обратилась за помощью к Ахир-паше, действующему губернатору Мараша, однако в ответ получили лишь подтверждение законности данного действия, так как это имение официально было оформлено на местных представителей, выселивших их [16, с.1179]. Позже Ахир-паша по этому вопросу заявил в Вашингтон, что «правительство Его величества Султана глубоко ценит дружеские отношения с США, и хотело бы в дальнейшем эти отношения лишь укреплять и развивать» [16, с.1182]. Поразительной была реакция Белого дома, который на этот и другие подобные инциденты ответил лишь «глубокой признательностью..., а также удовлетворением, с которым Президент принял ... заверения турецкого правительства в дружеских и сердечных симпатиях, адресованных американскому правительству и народу» [16, с.1183]. При этом американское консульство в

Константинополе продолжало отправлять в Вашингтон регулярные отчеты со сводками о финансовом положении страны, ее судебной системе, вооружениях и т.д.

Таким образом, несмотря на многократные призывы миссионеров защитить интересы американских граждан в Османской империи, практически до конца XIX в. Вашингтон, чаще всего, ограничивался лишь обещаниями помощи со своей стороны.

В то же время американская миссионерская деятельность, начиная со второй половины XIX в., выходит на качественно новый уровень. В это время в Османской империи создаются три независимых американских колледжа, которые стимулируют местные элиты к осуществлению политических, экономических, социальных и культурных перемен на Ближнем Востоке. Так, в 1863 г. в Константинополе был открыт Роберт-колледж, который, по словам Б. М. Поцхверия, являлся высшим учебным заведением, играющим существенную роль в подготовке проамерикански настроенных деятелей на Ближнем Востоке [3, с.135]. В 1866 г. был создан американский Сирийский протестантский колледж, а в 1871 г. открылся женский колледж в Константинополе. Большинство студентов этих вузов были представителями армянской и греческой национальностей, лишь 5% от общего количества были арабами и турками [14, с.14].

В 1891 г. американские миссионеры создали при Роберт-колледже отделение Христианской ассоциации молодых людей (YMCA). В 1899 г. в Константинополе было основано исполнительное отделение этой организации [3, с.136]. По мнению В. И. Шпильковой «эта организация была школой подготовки американских агентов, которые содействовали американскому проникновению в Турцию» [4, с.179]. Интересно, что многие влиятельные американские политические деятели, участвовавшие в разрешении восточного вопроса на Парижской мирной конференции 1919–1920 гг., были выходцами из этой организации. К их числу принадлежал Альберт Либьер, один из представителей комиссии Кинга – Крейна, которая была отправлена на Ближний Восток в 1919 г. для выяснения обстановки на местах относительно распределения мандатов между союзниками по Антанте.

В 70-х годах XIX в. были открыты резиденции американских консульств в Александретте, Бейруте, Эрзеруме, Харпуре, Иерусалиме, Сивасе, Смирне и Багдаде. Они поддерживали связь миссионерских и торговых организаций с американским посольством в Константинополе, которое контролировало их деятельность в империи и руководствовалось поручениями АСУИМ [9, с.248].

В последней трети XIX в. призывы о защите и помощи американским миссионерам в Османской империи раздавались в США все громче. Ежегодно собирались конференции АСУИМ, на которых выдвигались соответствующие требования к американскому правительству. В то же время, в период первого президентского срока Гровера Кливленда (1885–1889), Вашингтоном впервые официально было

признана значимость миссионерского движения для защиты американских интересов в Османской империи. Так, в 1885 г. Томас Ф. Бейард, государственный секретарь США (1885–1889), официально сообщил в американское посольство в Константинополе, что «правительство США признает в миссионерах честных и достойных людей, приносящих огромную пользу своей благотворительной деятельностью» [1, с.98]. Следующим шагом было распространение заявления Государственного департамента США, в котором указывалось, что «американским религиозным миссиям будет предоставлена всевозможная помощь. При этом защите подлежат не только миссионеры, действующие в своих резиденциях и совершающие поездки по стране, но и собственно миссионерские центры» [1, с.97].

Кроме того, правящие круги США стали предпринимать все более решительные действия в отношении просьб представителей американских миссионерских центров. Особенно это проявилось после Хамидийской резни армян 1894–1896 гг. Так, в 1896 г. в ответ на просьбу секретаря АСУИМ об оказании помощи пострадавшим американским миссионерам, Г. Кливленд отмечал в послании Конгрессу: «От турецких властей потребуют гарантии наказания виновных в поджоге американского миссионерского колледжа в Харпуте и предотвращения подобных действий в будущем» [1, с.100]. Американцы неоднократно посылали свои корабли с гуманитарной помощью в Турцию, при этом в султанском правительстве ходили слухи, будто бы на этих кораблях американскими армянами в империю ввозилось оружие [9, с.21].

Вообще после массовых убийств армян в 1894–1896 гг., в которых также пострадали американские граждане и их имущество, активизировалась деятельность американских дипломатов, требовавших от Порты компенсации за нанесенный ущерб. С этой целью американское правительство в 1896 г. направило в Османскую империю женскую комиссию Красного Креста во главе с президентом общества Г. Бартон. Материалы, проливающие свет на ход работы данной миссии были впервые обнаружены автором статьи в Архиве внешней политики Российской империи (г. Москва).

Так, в депеше посла Российской империи в Константинополе Д. Нелидова от 8 января 1896 г. указывалось, что «целью миссии являлась раздача пособий жителям Анатолии, пострадавшим от беспорядков 1894–1896 гг.» [15, л.4]. Когда же миссия прибыла к берегам Порты, то султанское правительство поспешило заявить в Вашингтон, что «так как учреждение общества Красного Креста имело в виду помощь больным и раненым только во время войны, то при интимных условиях Турции (имелась в виду ситуация, сложившаяся в стране после Хамидийской резни. – А. З.), оно к деятельности там допущено быть не может» [15, л.4]. Одной из причин недопущения миссии в Анатолию были подозрения со стороны Порты относительно участия американских миссионеров в подготовке «политических козней» в Османской империи [15, л.4].

Об этом говорится в работе госслужащей МИД Азербайджана Кямаля Бейкаса гызы Имранлы. Автор сообщает следующее: «Активную поддержку армянскому движению гнчакистов (Гнчак – армянская социал-демократическая партия, основанная в 1887 г. – А. З.) в Турции оказывают малограмотные элементы или молодые люди, имеющие некоторое небольшое поверхностное образование. И этот последний факт объясняет укоренившуюся в турецких кругах уверенность, что за это движение ответственны американские миссионеры, если не прямо и преднамеренно, то хотя бы косвенно и соучаственно посредством активного распространения ими западного образования, не игнорирующего вопросы, которые восточным народам не дозволено знать без опасности понести кару» [Цит. по: 11, с.50]. Это же подтверждает в своей работе и Дж. ДеНово [14, с.49].

В свою очередь, Г. Террель, посланник Соединенных Штатов в Константинополе, получил указание обратиться к Порте с ходатайством о принятии делегации Красного Креста и просить поддержки этого требования со стороны посольств европейских государств. Однако последующие переговоры по этому вопросу между посланником Соединенных Штатов и Портою имели довольно напряженный характер и затянулись на два месяца. Лишь 7 марта 1896 г. Д. Нелидов сообщил, «что Султан уже принял решение, и г-же Бартон дано было обещанное дозволение направить в Малую Азию приехавших с нею из Америки доктора, фельдшеров и сестер милосердия» [15, л.6]. Российский посол даже сделал вывод, что «Г. Террель был мало знакомый с дипломатическими приемами вообще и мало устойчивый в своих взглядах, поэтому пытался воспользоваться несколько недель тому назад отпуском, чтобы уехать на довольно долгое время в Америку» [15, л.6]. Однако, несмотря на все трудности, данная миссия Красного Креста все же выполнила поставленные перед ней задачи.

В конце XIX в. американские миссионерские и торговые организации получили также поддержку со стороны Сената США. В 1896 г. Сенатом была принята резолюция, в которой требовалось, чтобы «президент уведомил турецкое правительство о том, с каким возмущением американцы воспринимают преследования христиан в империи, и предупредил султанское правительство, что США не могут оставаться безучастными свидетелями подобного произвола» [1, с.101]. Таким образом, в последней трети XIX в. Белый дом начинает принимать официальные меры по защите американских граждан в Османской империи, что стало результатом значительной активизации миссионерского лобби в Конгрессе. Такое положение вещей продолжало сохраняться до начала Первой мировой войны.

Таким образом, к началу XX в. американские интересы на Ближнем Востоке представляли, в основном, религиозные, благотворительные и коммерческие организации. Госдепартамент США поддерживал миссионеров через посольство и консульства в Османской империи. В то

же время Вашингтон старался открыто не вмешиваться в разрешение Восточного вопроса.

К 1900 г. американские миссионерские центры действовали в 5 областях: Анатолии и европейской Турции, Сирии, Палестине, Ливане и Египте [9, с.248]. На территории собственно Турции действовало 15 главных миссионерских центров и 254 второстепенных, привлекая к своей деятельности около 1500 местных жителей; была создана разветвленная сеть школ и церквей [2, с.13]. К 1900 г. Роберт-колледж достиг, по словам Джорджа Вешберна, президента колледжа в 1899–1903 гг., «максимального уровня, который был возможен для нас в наборе студентов. Студентами были переполнены здания, которые мы имели в то время» [14, с.15]. Выпускники американских миссионерских колледжей в основном оставались жить и работать на Ближнем Востоке, сформировав впоследствии торговую, банковскую и коммерческую сети этого региона [14, с.17].

К началу Первой мировой войны «Стандард Ойл компани», действовавшая через свою дочернюю компанию «Вакуум Ойл компани» («Сокони»), наладила обширный рынок сбыта своей продукции в Египте, Ливане и в странах Малой Азии. В 1911 г. «Сокони» создала дистрибьюторское агентство в Константинополе и Смирне. Эти нововведения увеличили американские продажи нефтепродуктов в Ливане и Анатолии. «Зингер компани» имела в азиатской Турции к 1914 г. около 200 торговых точек. Валовой прирост компании в год составлял 1 млн. долларов [14, с.39]. В 1911 г. в Константинополе была создана Американская торговая палата, а также открыта пароходная линия, связывающая Турцию и США. Филиалы Американской торговой палаты были открыты в Смирне, Бейруте и других крупных торговых центрах [14, с.41]. В 1914 г. «Гамбург-Американ лайн» установила прямое пассажирское и грузовое сообщение между Нью-Йорком и Константинополем, которое осуществлялось до начала Первой мировой войны [14, с.42].

Таким образом, в политике США в отношении Османской империи в 1830–1914 гг. можно выделить два основных этапа. Первый этап (1830–1885) характеризуется установлением дипломатических и торгово-экономических отношений между Вашингтоном и Константинополем, а также значительным расширением американского присутствия в Османской империи в социогуманитарной сфере, которое носило, главным образом, неофициальный характер. Второй этап (1885–1914) ознаменовался выходом на правительственный уровень действий по защите американских миссионерских и коммерческих организаций в империи. Процесс формирования и реализации османской политики США в указанный период представляет собой обширное поле для дальнейших исследований.

Список використаної літератури

1. **Гарцев И. А.** Исполнительная власть США и деятельность американских религиозных миссий на Ближнем Востоке (конец XIX – начало XX вв.) / И. А. Гарцев // Внешняя политика США в последней трети XIX века. – 1989. – С. 92–105.
2. **Гарцев И. А.** Миссионерская деятельность и ее роль в экспансионистской политике США на Ближнем Востоке в конце XIX – начале XX вв. (на примере Сирии, Палестины и Египта): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / И. А. Гарцев. – Л., 1989. – 20 с.
3. **Поцхверия Б. М.** Проникновение США в Турцию в XIX – начале XX вв. / Б. М. Поцхверия // Советское востоковедение. – 1957. – №1. – С.135–144.
4. **Шпилькова В. И.** Из истории проникновения американского капитала в Турцию в XIX – начале XX вв. / В. И. Шпилькова // Ученые записки Московского педагогического института имени В. И. Ленина. – Т.109. – Вып.6. – 1957. – С.175–189.
5. **Халфин Н. А.** Начало американской экспансии в странах Средиземноморья и Индийского океана [Электронный ресурс] / Н. А. Халфин. – М. : Издательство Восточной литературы, 1958. – 110 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/halfin_na3/index.html
6. **Батенко Г. В.** Виникнення арабо-єврейського конфлікту в Палестині (1897–1930): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Г. В. Батенко. – К., 2008. – 20 с.
7. **Богданова Т. Г.** Джон Хей та американо-англійські відносини в Китаї (1897–1900): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т. Г. Богданова. – Луганськ, 2010. – 20 с.
8. **Русанова М. І.** Політика Великобританії по відношенню до Палестини, 1915–1922 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. І. Русанова. – Луганськ, 2005. – 20 с.
9. **Кравченко И. Н.** Дипломатическая история США (1877–1919) / И. Н. Кравченко. – М. : Научная книга, 2002. – 368 с.
10. **Щевелев С. С.** Палестина под мандатом Великобритании (1920–1948 гг.) / С. С. Щевелев. – Симферополь : Таврия-Плюс, 1999. – 400 с.
11. **Имранлы К.** Создание армянского государства на Кавказе: Истоки и последствия / К. Имранлы. – М. : Ладомир, 2006. – 256 с.
12. **Antonius G.** The Arab awaking. The story of the Arab national movement / G. Antonius. – L. : Hamish Hamilton Published, 1939. – 472 p.
13. **Bryson T. A.** American Diplomatic Relation with the Middle East, 1784–1975 / T. A. Bryson. – N.-Y : The Scarecrow Press, Inc, 1977. – 327 p.
14. **DeNovo J. A.** American interests and policies in the Middle East, 1900–1939 / J. A. DeNovo. – Minneapolis : University of Minneapolis press, 1966. – 333 p.
15. **Архив** внешней политики Российской империи, ф. 151, оп. 482, д. 1896.
16. **Message** of the President of the United State and Accompanying Documents to the two Houses of Congress, at the Commencement of the First Session of the 38 Congress. – Washington : Government Printing Office, 1864– . –Part II. – 1864. – 1390 p.

Зуєва А. О. Політика США щодо Османської імперії (1830 – 1914 рр.): основні етапи

У статті розглядається зовнішня політика США щодо Османської імперії у 1830–1914 рр. Автор на підставі аналізу різноманітних джерел, а також робіт вітчизняних та зарубіжних вчених робить спробу виокремити головні етапи американської політики в Туреччині, Сирії, Палестині, Лівані та Вірменії в ХІХ – на початку ХХ ст. У статті представлена характеристика кожного із етапів близькосхідної політики Білого дому та показаний їхній зв'язок з зовнішньо- та внутріполітичним становищем США.

Ключові слова: США, Османська імперія, Східне питання, комерційна діяльність, Американська рада уповноважених у справах іноземних місій.

Зуева А. А. Политика США в отношении Османской империи (1830 – 1914 гг.): основные этапы

В статье рассматривается внешняя политика США в отношении Османской империи в 1830–1914 гг. Автор на основе анализа различных источников, а также работ отечественных и зарубежных ученых делает попытку выделить основные этапы американской политики в Турции, Сирии, Палестине, Ливане и Армении в ХІХ – начале ХХ вв. В статье представлена характеристика каждого из этапов ближневосточной политики Белого дома и показана их связь с внешне- и внутривосточной политическим положением США.

Ключевые слова: США, Османская империя, Восточный вопрос, коммерческая деятельность, Американский совет уполномоченных по делам иностранных миссий.

Zueva A. A. U.S. policy towards the Ottoman Empire (1830 – 1914): the main stages

The article deals with U.S. policy towards the Ottoman Empire in 1830–1914. On the basis of various sources and works of scientists of our country, and foreign researchers, the author makes an attempt to identify the main stages of American policy in Turkey, Syria, Palestine, Lebanon and Armenia in the ХІХ – in the beginning of ХХ centuries. The main features of all the stages of the White House's Middle Eastern policy are submitted in the article. Also, connection of this stages with external and internal political situation in the United States is shown.

Key words: the U.S.A., the Ottoman Empire, The Eastern question, business activities, The American Board of Commissioners for Foreign Missions.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94 [(470+571)+(477)] – 047.48 «1917/2012»

Н. М. Карпенко

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ
ПРОЦЕССА «РАСКАЗАЧИВАНИЯ» ДОНСКИХ КАЗАКОВ**

После распада Советского Союза все чаще в научной, научно-популярной литературе, в материалах различных конференций общественных организаций донского казачества в РФ и Украине вновь стала звучать тема «расказачивания». При этом концептуальные подходы к ее рассмотрению у различных авторов разнятся в той или иной степени. Важное место при ее рассмотрении занимает целесообразность использования основополагающих терминов в рамках данной темы. В связи с этим есть необходимость рассмотреть ряд существенных составляющих этой проблемы.

Научной литературы о политике «расказачивания», о судьбах донского казачества в период Гражданской войны и первые десятилетия после ее окончания еще далеко не достаточно, чтобы говорить об исчерпывающем характере изученности темы.

Подробный анализ имеющейся литературы по данной теме дал харьковский историк Богдан Ивченко в работе «Політика радянської влади стосовно донського козацтва (1917–1937 рр.)» [1]. Он также изложил свою трактовку термина «расказачивание» по отношению к событиям 1919 г. на Дону, проанализировал политику советской власти по отношению к донскому казачеству в 20-е и 30-е годы.

На наш взгляд, Б. Ивченко верно оценил фактические события 1919 г. в свете исполнения принятых большевиками решений и дал почти исчерпывающую трактовку термина «расказачивание». Под ним он предложил понимать целенаправленный курс большевиков на ликвидацию казачества как определенной социальной группы путем физического уничтожения контрреволюционного офицерского и рядового состава, применения ограничительных мер экономического, административного, бытового характера, а также путем частичного выселения донцов за пределы Донской области и, соответственно, переселения на их место не казачьего населения [1, с.130]. Однако следует отметить, что Б. Ивченко дал неполный перечень репрессивных мер, предлагавшихся в документах и реализовывавшихся на практике.

Следует согласиться с автором в том, что ни к событиям 1919 г., ни к политике советской власти относительно донского казачества, проводимой позднее, нельзя применять термин «геноцид», опираясь только на сходность методов репрессивного характера при том или ином явлении.

Отгалкиваясь от практики признания в XX и XXI ст. различными государственными и международными институтами факта геноцида по

отношению к тому или иному народу и этносу, сегодня многие общественные деятели донского казачества экстраполируют такие оценки и на судьбу донского казачества. В публикациях на историческую тематику этот термин используют и некоторые их авторы (например, А. Козлов, Ф. Кузнецов, В. Черников) [2; 3; 4].

Именно поэтому целью данной статьи является рассмотрение концептуальных подходов к изучению процесса «рассказывания» на новой терминологической базе.

Исходя из международной трактовки термина «геноцид», определенной в международной конвенции ООН от 9 декабря 1948 г. как действия с целью полного или частичного уничтожения определенной национальной, этнической, расовой или религиозной группы, казачество не подпадает под это определение. Большинство исследователей относит казачество не к национальной, этнической, расовой или религиозной группе, а к отдельной социальной группе, считавшейся в царской России сословием, которое пользовалось определенными правами, обязанностями и привилегиями. При этом в процессе своего существования это сословие формировалось из представителей различных национальностей и этнических групп, а существенным условием принятия в казачество лиц нерусского происхождения являлось принятие ими русского православия и дача обязательства воспитывать своих детей в его традициях.

Тогда возникает вопрос, какие обстоятельства (кроме экстраполяции методов реализации репрессивной политики) повлияли на позицию некоторых историков и сегодняшних потомков донских казаков, что они склонны считать всю политику «рассказывания» «геноцидом»? На наш взгляд, сегодня поводом к такой трактовке стали формулировки в законе РСФСР «О реабилитации репрессированных народов» от 26 апреля 1991 г. и Постановлении Верховного Совета РФ «О реабилитации казачества» от 16 июля 1992 г., в которых казачество отнесено к культурно-этнической группе. Именно «этнический» характер определения казачества в данных документах дал повод говорить о «рассказывании» как о «геноциде».

Однако это не соответствует общепринятым научным подходам в данной сфере. Можно согласиться с предложением Б. Ивченко использовать применительно к политике советской власти относительно донского казачества в период 1917–1937 гг. термин стратоцид – как уничтожение конкретной социальной группы [1, с.21]. Этот термин (stratocide) первоначально ввел Томас Венцлова (Tomas Venclova), предложив понимать под ним преднамеренное и систематическое уничтожение, полностью или частично, социального слоя (класса) [5].

Но в связи с этим следует высказать ряд принципиальных уточнений к концептуальным подходам относительно исследования данной темы.

Первое. Целесообразно процесс рассказывания (без кавычек) рассмотреть как длительный во времени, происходивший в несколько

этапов вплоть до 1991 г., а возможно, и выходя за его пределы относительно тех территорий, которые оказались за границами нынешней Российской Федерации. Причем в каждом из этих этапов целесообразно определить конкретные утраты донских казаков, характерные для них как, с одной стороны, сформировавшегося в царской России конкретного сословия, а именно – их статуса, прав, свобод, обязанностей, привилегий, а также, с другой стороны, как носителя особенной материальной и духовной культуры, бытовых и иных традиций и обрядов. И тогда под термином «стратоцид» следовало бы понимать исчезновение такой бывшей социальной группы, как донское казачество, произошедшее не только вследствие физического уничтожения, но и путем постепенного утрачивания ею характерных черт, включая культурные достижения, что было результатом проведения определенной политики. По отношению к предмету исследования – непосредственному процессу этих утрат на протяжении длительного времени – целесообразно ввести в научный оборот термин *расказачивание* (без кавычек) уже в более широком смысле, чем он применялся только к событиям 1919 г.

Второе. Логично будет расширить хронологические рамки исследования процесса расказачивания, и не ограничиваться только 1919 годом или 1917–1937 годами, когда в основу брались отдельные, хотя и существенные, факторы, такие как физическое уничтожение казачества, утрата им возможности владения и пользования землей на льготных условиях, ограничение конкретных политических прав и свобод, политические репрессии 1937 г.

Третье. Придется учитывать изменчивый (возвратный) характер принимаемых государственными (партийными) органами власти законодательных актов (постановлений), позволявших казакам и их потомкам вновь пользоваться присущими им теми или иными правами и достижениями культурно-бытового характера (пусть даже временно и в ограниченном виде). При этом следует учитывать декларативный характер ряда циркуляров (приказов, постановлений) советских (военных, партийных) институтов периода Гражданской войны и после ее окончания. Недопустимо, чтобы за неимением фактического материала об итогах реализации этих актов, исследователь основывал свои оценки и выводы на основе задекларированных предписаний и намерений, зафиксированных в них. Далек не все положения циркуляров претворялись в жизнь именно так, как декларировались. И наоборот, всегда находились слишком уж усердные исполнители, которые злоупотребляли данными им полномочиями.

Четвертое. Концептуально важно расширить географические рамки всестороннего и объективного исследования процесса расказачивания донских казаков, включив в них земли бывшей Донской области, находящиеся ныне в составе Украины. Важность этого вполне очевидна. Во-первых, исследователи и общественные деятели часто манипулируют данными, не привязывая их к конкретному региону, в то время как

процессы были разноскоростными и разномасштабными, а то и вовсе не имели места, или были малозаметными на той или иной территории. Во-вторых, процесс расказачивания на землях, вошедших в 1920 г. в состав Украинской ССР, имел свои особенности, что следует учитывать при более полном исследовании темы. К тому же, в отличие от РФ, в независимой Украине до сего дня не приняты законодательные акты, реабилитирующие донское казачество.

Пятое. Необходимо учитывать особенности тех репрессивных мер по отношению к казачеству, которые имели место и по отношению к другим социальным группам. Важно определить отличия в подходах, масштабах и итогах принимаемых мер; каким образом эти меры повлияли на утрату казачеством своих характерных черт? Особенно это важно в разрезе различных регионов бывшей Донской области.

В настоящее время, когда в РФ действует закон о реабилитированных народах и сняты многие проблемы, порожденные последствиями политики расказачивания, на территории Украины потомки донских казаков, как носители своеобразной русской культуры, не могут реализовать себя в рамках законодательства Украины, Указа Президента Украины о праздновании Дня *Украинского* казачества (1999 г.), последующих президентских актов в поддержку развития *украинского* казачества (№1092 от 05.11.2001 г., №916 от 04.06.2005 г., №378 от 04.05.2007 г., утративших силу 30.12.2011 г.). Такое положение нынешними представителями обществ донских казаков вновь-таки расценивается как продолжение советской политики расказачивания и даже как проявление «геноцида», «этноцида» и пр.

Таким образом, оценивая политику расказачивания донцов в период Гражданской войны и после ее окончания, сегодня, на наш взгляд, необходимо: на новой терминологической базе внести коррективы в концепцию исследования, определить этапы и последствия реализации политики расказачивания, а также в хронологические и географические рамки исследования данной проблемы.

Список використаної літератури

1. **Івченко Б.** Політика радянської влади стосовно донського козацтва (1917–1937 рр.) / Богдан Івченко. – Харків : «Точка», 2010. – 184 с.
2. **Козлов А. И.** Актуальность проблем истории казачества / А. И. Козлов // Проблемы истории казачества XVI–XX вв. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. Ун-та, 1995. – С. 4–19.
3. **Кузнецов Ф.** Неразгаданная тайна «Тихого Дона» [Электронный ресурс] / Феликс Кузнецов. – Режим доступа: <http://www.zavtra.ru/cgi//veil//data/zavtra/01/379/81/html>
4. **Черников В. В.** Без срока давности / В. В. Черников. – М. : [Форма-Т], 2007. – 244 с.
5. **Stratocide** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Stratocide#cite_note-0

Карпенко М. М. Концептуальні підходи до дослідження процесу «розкозачування» донських козаків

У статті аналізуються концептуальні підходи у сучасній історіографії відносно радянської політики «розкозачування» донських козаків у роки Громадянської війни та після її закінчення. Обґрунтовується доречність використання базових термінів. Уточнюються географічні та хронологічні межі дослідження зазначеної теми. Порівнюються законодавчі документи щодо підтримки козацтва у Російській Федерації та Україні на сучасному етапі. Підкреслюється необхідність внесення коректив у концепцію дослідження процесу розкозачування на основі нової термінологічної бази.

Ключові слова: донські козаки, розкозачування, геноцид, стратоцид.

Карпенко Н. М. Концептуальные подходы к исследованию процесса «расказачивания» донских казаков

В статье рассматриваются концептуальные подходы в современной историографии к анализу советской политики «расказачивания» донских казаков в годы Гражданской войны и после ее окончания. Обосновывается целесообразность употребления базовых терминов. Уточняются хронологические и географические рамки исследования по данной теме. Сравняются законодательные документы относительно поддержки казачества в Российской Федерации и Украине на современном этапе. Подчеркивается необходимость внесения корректив в концепцию исследования процесса расказачивания на основе новой терминологической базы.

Ключевые слова: донские казаки, расказачивание, геноцид, стратоцид.

Karpenko N. M. Conceptual approaches to research of the process of Don Cossacks' withdrawal of their status

In this article conceptual approaches in contemporary historiography to the analysis of the Soviet policy of Don Cossacks' withdrawal of their status (rascossachivanye) during and after the Civil War are scrutinized. Expediency of using basis terms is considered. Chronological and geographical frames of research in this sphere are precised. Legislative documents concerning present Cossacks support in Russian Federation and Ukraine are compared. Necessity of grounded on new terminological base corrections of conception of the withdrawal of Cossacks status study is stressed.

Key words: Don Cossacks, withdrawal of Cossacks status (rascossachivanye), genocide, stratocide.

Стаття надійшла до редакції 19.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 355.4 [439:(470+571)] «1941/1945»

О. І. Ладига

**УЧАСТЬ УГОРСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОНТИНГЕНТУ У
ВІЙНІ З СРСР (27.06.1941 – 8.05.1945 РР.)**

До розвалу СРСР про участь військових контингентів країн Європи в агресії проти Радянського Союзу не говорилося з ідеологічних міркувань (більшість колишніх союзників Німеччини на той момент були вже радянськими союзниками); а після розвалу СРСР це робилося вже зовсім з інших причин – з не зовсім зрозумілої делікатності, вірніше, «солідарності» незалежної, «демократичної», України та Росії з такими ж демократіями Європи.

Загальним у західній та й пострадянській історіографії вважається твердження, що Гітлер насильницьким чином «гнав підневільні країни» на війну з СРСР. Насправді ж, це не так. Статистика та об'єктивний аналіз доводять – чисельність військових контингентів «країн-сателітів» була більш ніж значною, а участь військ німецьких союзників у війні на Східному фронті була вельми діяльною. Та й у «підневільному» характері участі німецьких союзників у війні проти СРСР є дуже серйозні сумніви. Як відомо, до 22 червня 1941 р. крім німецьких з'єднань біля кордонів Радянського Союзу розгорнулися 29 дивізій і 16 бригад союзників Німеччини – Фінляндії, Угорщини та Румунії. Тобто 20% сил вторгнення складали війська німецьких сателітів. Ця цифра принципова – бо навіть у квітні 1945 р. всі союзні Червоній Армії війська (польські, румунські, болгарські, чехословацькі, французькі) складали лише 12% від чисельності радянських військ [1]. Це мало вирішальне значення для перебігу військових операцій, коли навіть свіжий батальйон вирішував долю прориву оборони, захоплення стратегічно важливого пункту чи оточених військ.

Звичайно, ані радянська, ані угорська історіографія того часу не могла дозволити собі ставити під сумнів дружні відносини. Наслідком цього стало замовчування фактів найбільш впливових та кровопролитних боїв угорського військового контингенту з РСЧА. Ця актуальна наукова проблема була однаково «незручна» і угорській, і російській, і німецькій сторонам, але вимагає вирішення.

Що стосується Угорщини, то Гітлер спочатку не збирався залучати її до війни проти СРСР, так як німецько-угорські відносини були не найкращими. Керівництво Третього рейху було незадоволене пасивністю Угорщини, яку вона зайняла під час військової операції Вермахта проти Югославії. У свою чергу, угорська влада була розчарована протидією Третього рейху відносно територіальних претензій до Румунії [2, с.254]. На думку радянського історика А. І. Пушкаша, угорське керівництво бажало надати свою військову

допомогу Німеччині, щоб отримати нові козири при післявоєнному перевлаштуванні Європи; хортисти були впевнені в черговій перемозі Німеччини і боялися запізнитися на розподіл «пирога» [3].

В цілому, настрої угорських правлячих кіл, та й більшості пересічних громадян, ілюструють виважені аргументи начальника Генерального штабу угорської армії Хенріка Верта, які він виклав у своїй доповіді військовому міністру: «Ми повинні прийняти участь у війні з СРСР, тому що: це забезпечить територіальну цілісність країни і збереже наш суспільний і економічний порядок; послабить російського сусіда... і віддалить від наших кордонів; це християнський обов'язок і наша принципова позиція проти більшовизму; політично ми остаточно стали на бік країн Осі; ми розраховуємо на подальше збільшення територій» [4, с.49].

До 22 червня 1941 р. угорці підтягли до кордонів з СРСР рухоми групу у складі 5 бригад (44 тис. чол., 200 артсистем і мінометів, 189 танків, авіагрупа з 48 літаків) [5]. 27 червня 1941 р. Угорщина оголосила війну СРСР, і угорські частини були відправлені на фронт. Як бачимо, участь Угорщини в поході на СРСР була справою абсолютно добровільною.

Представники радянської історіографії та вчені Угорської народної республіки військові історики А. І. Пушкаш [3], С. І. Філоненко [6] І. Неміскурту [7], Є. Кан [8], Д. Гергені [9] (найбільш популярна робота з даної проблеми, єдина перекладена у 1970-х рр. російською мовою) піддавали поверховому аналізу участь угорських військ у боях з РСЧА на Україні (більш ґрунтовно бої за Запоріжжя та Ізюм), відзначаючи, що в боях угорці зазнали серйозних втрат в живій силі та техніці, що призвело до відклику частин на батьківщину. Велику увагу приділяли радянські вчені військово-політичним зносинам Угорщини та Німеччини, зазначаючи, що після поразки у грудні 1941 р. німці почали вже набагато серйозніше ставитися до союзних військових контингентів. На основі німецьких документів ними доведено, що начальник ОКБ Кейтель просив у Хорті відправити для участі у весняному наступі 16 дивізій, 3 бригади, а також 10 дивізій внутрішніх військ для окупаційної служби. Угорський уряд, втративши ентузіазм з приводу бліцкригу проти РСЧА, погодився виділити 9 піхотних і 1 бронетанкову дивізію, а для охорони комунікацій – 3 охоронних дивізії. На весні 1942 р. на Східний фронт відправилася 2-а угорська армія під командуванням Густава Яня у складі 205 тис. вояків, близько 110 танків, авіагрупи з 90 літаків [10].

Найбільшої уваги радянські та угорські вчені приділили участі угорської армії у військових діях з серпня по січень 1943 р., коли вона вела криваві виснажливі бої з радянськими військами в районі Урива та під Воронежем. Незважаючи на своєрідне табу щодо розгляду подібних тем, цим подіям присвячено дві докторські дисертації – угорського вченого Г. Вімпфена «II угорська армія у військовій кампанії проти

Радянського Союзу» (1968 р.) [11] та військового історика з Воронежа С. Філоненка «Розгром армій сателітів фашистської Німеччини під Сталінградом та Воронежем (листопад 1942 р. – лютий 1943 р.)» [6]. Вище названі вчені зазначають, що угорці були наголову розбиті, втративши 148000 чоловік убитими, пораненими і полоненими. Це мало визначальне військово-політичне значення, так як від цієї катастрофи Угорщина не змогла отямитися до кінця війни, і ніколи не виставляла армію за чисельністю і бойовою здатністю рівну загиблому об'єднанню.

Лише весною 1944 р. участь угорських військ в бойових діях на Східному фронті (на Україні) поновилася, коли 1-а угорська танкова дивізія спробувала контратакувати частини радянського корпусу під Коломиєю. Ці бої закінчилися загибеллю 38 танків «Туран» угорського виробництва і відходом 1-ої танкової дивізії до державного кордону. При цьому не згадується, які людські та матеріальні втрати понесли радянські війська [10].

На думку вчених радянського періоду, найбільші бої Червоної Армії з угорськими військами вже поза межами СРСР відбулися в Трансільванії і у Східній Угорщині, а потім, без оперативної паузи, продовжувались до самого кінця війни на території румунського королівства. Вважалося, що угорське населення та війська не підтримували німців і йшли в бій під страхом смерті, вони масово здавалися в полон. Останнє положення підтверджують фактом переходу на радянський бік у листопаді 1944 р. разом зі штабом командувача 1-ї угорської армії генерала Міклоша Вереша.

Як бачимо, позиція радянської історіографії стосовно проблеми участі угорських військ у війні з Радянським Союзом носить дещо упереджений характер:

- прослідковано бойовий шлях угорських військ у 1941–1942 рр., при цьому не визначено їх вплив на військово-стратегічну ситуацію на фронті (точніше, відзначається, що він був мізерний);
- підкреслюється жорстокий характер боїв Гонведу (армії Угорщини) з Червоною Армією, але не з'ясовано загальні втрати угорських військ у кампанії на Східному фронті, тим більше, ніхто не досліджував, яких втрат завдали Червоній Армії угорці;
- ґрунтовному дослідженню піддаються причини та процес розгрому військ сателітів Німеччини у ході наступальних операцій Червоної Армії у грудні 1942 – січні 1943 рр., але майже не аналізуються битви, де угорці досягли часткового або повного успіху;
- обґрунтовується непопулярність та антинародність угорської влади, наводяться факти спротиву угорців німцям та позитивного ставлення до Червоної Армії, при цьому стає незрозумілим, чому угорці залишилися найвірнішими союзниками Німеччини – їх війська билися з Червоною Армією до 12 квітня 1945 р., коли вже вся територія Угорщини була зайнята радянськими військами;

- відзначена участь угорських охоронних дивізій у проведенні окупаційної політики, але сама окупаційна політика угорських військ не аналізується, не досліджений і бойовий шлях угорських дивізій «Ваффен-СС».

Сучасна російська історична наука приділила більшої уваги окремим епізодам участі угорських військ у війні з СРСР. З'явилися роботи з історії військової техніки Угорщини (наукова публіцистика та інтернет-видання). Було розсекречено величезний масив документів по історії Великої Вітчизняної війни, що призвело до появи ряду досліджень, що фрагментарно висвітлювали ті або інші напрями діяльності угорських військ на Східному фронті.

Так, російськими науковцями з'ясовано, що 9.07.1941 р. Карпатська група (40–44 000 вояків (за різними даними)) пододала опір 12-ї армії (близько 50–52 000 вояків), прорвалася в тил радянських військ до 70 км., що призвело до загального відступу радянських військ по всьому фронту, потім угорські моторизовані частини наступали в районі Бершадь-Гайворон у взаємодії з 17-ою німецькою армією. У серпні під Уманню в оточення потрапили частини двох радянських армій. Угорський корпус зіграв вирішальну роль у розгромі цього радянського угруповання. Угорці витримали наймогутніші атаки ворога, що дало змогу німцям перегрупувати сили і ввести у бій резерви. Угорський Мобільний корпус визначив на користь військ Осі хід боїв під Першотравневим, Миколаєвом, Дніпропетровськом, Запоріжжям. Російські вчені доводять, що радянські війська неодноразово контратакували. Наприклад, у кровопролитному бою за острів Хортиця загинув фактично повністю угорський піхотний полк. Мобільний корпус продовжував битися на фронті до 24.11.1941 р. Втрати корпусу на Східному фронті склали 2700 чоловік убитими (в т.ч. 200 офіцерів), 7500 пораненими і 1500 зниклими без вісти. Крім того, були втрачені всі танкетки, 80% танків, 90% бронеавтомобілів, більше 100 автомашин, близько 30 гармат і 30 літаків [4, с.71].

Але на цьому Угорщина свою «визвольну» місію не закінчила, у кінці листопада на окуповану територію СРСР почали прибувати угорські дивізії (неповного штатного складу) для виконання поліцейських функцій. У російській історіографії цим подіям приділено мало уваги (в сучасній Україні цю проблему взагалі не досліджують, хоча більшість угорських частин діяла на території України: у Києві розміщувався штаб угорської «Окупаційної групи»). Зазначено лише, що у грудні угорці почали активно проводити антипартизанські операції. Ці операції перетворювалися на вельми серйозні за масштабами бойові зіткнення. Наприклад, 21 грудня 1941 р. було розбито партизанське угруповання генерала Орленко. Угорці оточили і знищили базу ворога. Згідно з угорськими даними, було вбито близько 1000 «бандитів» (назва за документом), захоплено військових трофеїв на десятки залізничних вагонів [10].

У кінці 1990-х рр. на новій документальній базі були написані роботи по військовій діяльності 2-ї угорської армії (бої за Воронеж та ліквідація трьох плацдармів радянських військ на Дону), січневому наступу Воронежського фронту за підтримки 13-ої армії Брянського фронту і 6-ої армії Південно-західного фронту. Дослідники вважають, що введення в бій 1-ї угорської танкової дивізії і частин 24-го німецького танкового корпусу не змінило ситуацію, хоча їх дії зірвали темп радянського наступу. Визначено втрати 2-ї угорської армії – близько 150 000 чоловік, велика частина танків, автомашин і артилерії, всі запаси боєприпасів і спорядження, близько 5000 коней [12, с.86].

Вагомим досягненням російських науковців стало висвітлення діяльності угорської авіації на Східному фронті, яка воювала з перших днів війни фактично без пауз, на відміну від сухопутних військ. Так, 24.05.1942 р. останні частини 2-ої угорської армії повернулися додому, але на Східному фронті діяла угорська авіабригада. Угорські льотчики брали участь у боях в районі Харкова, під Курськом під час операції «Цитадель», під Києвом. І фактично воювали до квітня 1945 р. [4].

Участь угорських військ з осені 1943 по травень 1945 рр. залишається мало дослідженою сучасними військовими істориками: не визначено їх вплив на військово-стратегічну ситуацію на фронті, не з'ясовано втрати угорських військ у кампанії на Східному фронті 1943–1945 рр. та втрати Червоної Армії у боях з угорцями; фактично не аналізуються бої, де угорці досягли часткового успіху (контрнаступ у березні 1944 р. на Західній Україні, оборона лінії «Хуньяді», вдалі бої на Балатоні та при обороні Будапешту). Залишилася поза науковою увагою діяльність угорських охоронних дивізій у проведенні німецької окупаційної політики. До кінця незрозуміло, чому угорці залишилися найвірнішими союзниками, навіть коли 11 німецьких дивізій увійшли до Угорщини і узяли під свій контроль всі найважливіші об'єкти на території країни. При цьому в багатьох містах та селах місцеве населення зустрічало німецькі частини квітами, що говорило про сильні проницецькі настрої. Новий уряд на чолі з президентом Д. Стояї погодився з вимогами німецького командування на розширення участі Угорщини в бойових діях на Східному фронті [10].

На нашу думку, заслуговує на увагу ситуація, яка склалася у березні 1944 р. в передгір'ях Карпат і в північній Трансільванії, де дислокувалися дві угорські армії: 1-а армія під командуванням Іштвана Надаї у складі 16-ї, 20-ї, 24-ї і 25-ї піхотних, 27-ї легкої та 2-ї танкової дивізії, двох горнопіхотних бригад і 2-а армія Гези Лакатоша у складі 102-ї, 105-ї, 108-ї, 121-ї, 124-ї, 1-ї, 201-ї, 18-ї та 25-ї легких дивізій, які раніше виконували окупаційну діяльність на радянських територіях. В цей час радянські війська прорвали німецьку оборону на Західній Україні і перейшли кордон Угорщини, переслідуючи мету вивести Угорщину з війни. Командувач групою армій «Південь» Ерїх фон Манштейн вводить у бій угорські частини, які нанесли контрудар і тимчасово перехопили

ініціативу. Командувачі фронтів Р. Малиновський та Ф. Толбухін не змогли вдало і вчасно відреагувати, внаслідок чого угорці відкинули наступаючі частини РСЧА на 50 км.; особливі успіхи мала 2-а угорська танкова дивізія, що з боями дійшла до м. Коломиї [12, с.52].

Діяльність багатьох окремих угорських частин російськими істориками не розглядалась. Заслуговує на увагу діяльність 1-ї кавалерійської дивізії – елітної частини, яка відбивала атаки радянських військ під час наступальної операції «Багратіон» (К. Рокосовський). Її частини втратили кожного другого воїна, дали можливість відійти великій частині німецьких військ та закріпитися на нових рубежах оборони. Відзначились вони і у боях під Варшавою – нанесли супротивнику важких втрат, затримавши наступ.

Заслуговують на увагу події останнього періоду війни; для Угорщини це проміжок з серпня 1944 р. по квітень 1945 р.

Цей період починається зі зміни військово-політичної ситуації у Південно-Східній Європі, коли Румунія оголошує війну Угорщині та Німеччині. Але Угорщина перша наносить удар по румунським військам. За тиждень (5–13.08.1944 р.) частини 2-ї та 3-ї угорських армій розбили румунські армії, які від повної катастрофи врятувала РСЧА, що почала наступ невідповідною, завчасно, з невідтягнутими тилами. В кінці вересня радянські війська захопили ініціативу, і угорські та німецькі війська відступали, відчайдушно обороняючись, вели бої на території Угорщини.

Незважаючи на намагання Хорті укласти мирний договір з країнами антигітлерівської коаліції, яке було реалізовано у середині жовтня 1944 р., угорська армія не виконала наказ і не здалася радянським військам. Хоча багато офіцерів та солдат були налаштовані вороже по відношенню до Салаши – лідера угорської фашистської організації «Схрещені стріли», який прийшов після падіння диктатури Хорті, армія прийняла рішення продовжувати бойові дії. Це ще один феномен, який вимагає дослідження.

У листопаді 1944 р. почалася Будапештська стратегічна наступальна операція радянської армії, яка закінчилася тільки 13 лютого 1945 р. Усього під час штурму Будапешта загинуло і потрапило в полон близько 190 000 німців і угорців. Загальні людські втрати радянських військ склали 320082 чол. (80000 загиблих та 240000 санітарні втрати), що ще раз доводить вагомий вплив угорської армії на перебіг Другої світової війни [13, с.159]. Специфіка боїв, їх особливості вимагають додаткових досліджень, бо незважаючи на те, що велика частина Угорщини вже була захоплена арміями РСЧА, двома румунськими, болгарською та югославською арміями, угорська армія продовжувала битися. 6 березня 1945 р. в районі озера Балатон разом з німцями провела останній великий контрнаступ, де знову відзначилася 2-а угорська танкова дивізія. Радянські частини змогли зупинити просування супротивника тільки 22.03.1945 р. Угорсько-німецькі війська

продовжили бої на території Австрії та Словаччини. Більшість угорців продовжували лютий опір Червоній Армії, намагаючись здатися в полон західним союзникам. В цілому ж, збройні сили Угорщини продовжували воювати разом з Вермахтом аж до кінця боїв у Європі.

Після падіння єдиної соціалістичної системи угорські вчені Військово-історичного інституту і музею Міністерства оборони Угорщини опублікували цілу низку праць, присвячених участі угорського військового контингенту у війні з СРСР (роботи П. Сабо [14], Й. Холло [15]). Ці роботи дозволили відкоригувати дані щодо втрат угорських збройних сил, переважно у бік зменшення).

Особливої уваги заслуговує перша узагальнююча праця з історії участі угорської армії у війні з Радянським Союзом Крістіана Унгварі (2004 р.) [16]. У цій роботі відобразилася сучасна офіційна оцінка військових істориків Угорщини участі Гонведу у боях на Східному фронті.

Головна ідея, яку намагаються донести сучасні угорські військові історики полягає в тому, що «...з військової точки зору – всупереч поширеній думці – участь угорських військових у II Світовій війні більш значущою була при окупаційних діях і військових операціях на Східному фронті у 1944–1945 роках (прим. автора статті: жорстокий та вмільний спротив Червоній Армії і, як наслідок, її великі втрати, пояснюються угорськими вченими високим патріотизмом армії та відчуттям військового обов'язку). Битви другого армійського корпусу менш вплинули на події світової війни, ніж діяльність угорських окупаційних військ...» [16, с.41].

Крістіан Унгварі наголошує на тому, що невідомо широкому загалу, що під час Другої світової війни понад півмільйона квадратних кілометрів території Радянського Союзу контролювали угорські війська, які виконували окупаційні завдання. Значущість внеску угорських окупаційних військ характеризує той факт, що на Східному фронті угорські війська становили 20–25 % від загальної чисельності німецьких військ [16, с.38]. Така висока чисельність пояснюється тим, що німецький генеральний штаб волів не використовувати бойові частини для виконання окупаційних завдань, а угорське керівництво більш охоче пропонувало свої воєнні сили для окупаційних завдань, замість боїв на передовій з метою збереження своїх ресурсів.

Використавши розсекречені угорські та німецькі архіви, угорські вчені доводять, що найбільшу частину окупаційних сил складали частини, які були сформовані власне з радянських громадян. Чисельність угорських окупантів на початку 1943 р. складала 90 000 осіб. У той же час 1 404 000 радянських громадян працювали в різних німецьких або місцевих добровільних частинах і ще 250 000 осіб воювали у якості «сільських сторож» проти партизанів. Крім того, в кожній німецькій дивізії 5–10% чисельності складали завербовані місцеві «допоміжні службовці» [17].

У Радянському Союзі більша частина угорських окупаційних військ були розташована на територіях, зайнятих партизанськими загонами, через що угорська окупація й історія Радянської партизанської війни є невід'ємними частинами.

Угорські історики визнають: «...На території Радянського Союзу вчинялися неймовірні злочини. На окупаційній території 1,3 мільйона євреїв стали жертвами голокосту. З обох боків фронту від голоду та епідемій померло приблизно 10 мільйонів цивільних, та під час партизанської війни загинуло 3–4 мільйони людей. З радянських військовополонених загинуло 2,5–3,3 мільйонів чоловік під час війни, більшість протягом осені 1941 і весни 1942 рр. від голоду у таборах для військовополонених на території Радянського Союзу та Польщі. Різними способами, але угорські окупанти були причетні до всіх вищезгаданих злочинів. Історична наука до 1989 р. з політичних міркувань нехтувала дослідженням діяльності угорських окупантів» [16, с. 39].

Німецьке керівництво завжди оцінювало угорську армію як силу, придатну для виконання «миротворчих завдань» (такий термін ми знаходимо у тогочасних угорських та німецьких документах). Німецький військовий аташе Будапешта Рудольф Туссен при зверненні до генерал-майора Ханса Грайфенберга у листі від 21 вересня 1941 р. зробив такі пропозиції: «Серби – це балканські грабіжники. Цю рису завжди плутають з воєнними чеснотами. Навіть турки були змушені вирубувати ліси навколо Белграду для знищення й укриття сербських грабіжників. [...] Німецький солдат – воїн у бою, але не жандарм. На такі «миротворчі» завдання найбільш підходять угорці. Не розумію, навіщо ми залишаємо найкращі армії на території Сербії. Для Белграда цілком достатньо залишити Головнокомандуючого з боездатною зведеною командою. Під керівництвом німецького командування три угорські бригади швидко прочісували Сербію і залишили ряди могил. Добрим прикладом є Хорватія, ані хорвати, які всіх знищують, ані італійці, які просто бояться, не підходять для наведення порядку. Може й не дуже приємно чути, але моя думка така, що на Балканах один добрий солдат – угорець. В першу чергу тому, що має відмінний офіцерський корпус» [18].

Дійсно, можна погодитись з угорськими істориками, що використання угорських охоронних дивізій з «миротворчими» місіями проти партизан та з ціллю пограбування мирного населення підвищувало бойові можливості Вермахту, дозволяючи йому зосередити ударні сили на головних напрямках.

Заслужують наукової уваги дослідження угорських істориків, присвячені діяльності технічних частин на Східному фронті. Угорських військових інженерів та солдат можна було зустріти на території узбережжя Чорного моря, підгір'ях Кавказу, у Краснодарі та Ростовській області. 105-й залізничний батальйон навіть дійшов до півніжжя гори Ельбрус [10].

Крім виконання завдань щодо забезпечення залізничного руху, технічні формування отримали завдання щодо переведення залізничних колій СРСР на європейські вузькоколійні. У 1942 р. в містах Київ, Харків, Курськ, Полтава та Вінниця були створені угорські станційні командування. «Фактично, не було на території на південь від річки Прип'ять значущих місць, де не розташувались угорські командні пункти» [16, с.43].

Таким чином, зазначимо, що тільки узагальнивши матеріали російської, угорської, німецької сторін, можна привести документально підтвержені факти по спірним версіям щодо результатів участі угорської армії у боях з РСЧА та її окупаційної діяльності. Як бачимо, отримані в ході військових операцій угорської армії результати стали можливі завдяки оперативному мистецтву німців, що виявилось в доброму плануванні і проведенні прориву оборони радянських військ у 1941–1942 рр., кращій організації матеріально-технічного постачання військ; бойові дії, що розвернулися в ході радянських наступальних операцій 1944–1945 рр., рясніють фактами стійкості та майстерності угорських солдат і офіцерів. У 1944–1945 рр., незважаючи на чисельну перевагу в бійцях і в рази більшу перевагу в танках та літаках, радянські війська не змогли досягти швидких та ефективних успіхів, втративши удвічі більше людей та техніки. Нажаль, розвіяти міф «про братерство по зброї» солдатів і офіцерів німецько-угорських військ до кінця війни так і не вдалося.

Можна впевнено сказати що, не дивлячись на всі свої недоліки, армії Угорщини мали задовільну бойову цінність. Можна розмірковувати про те, що угорські війська за своїми бойовими якостями поступалися німецьким, однак Червона Армія теж мала у своєму складі національні частини і навіть з'єднання, підготовлені (і вмотивовані) значно гірше, ніж головна частина військ. Але ж це не може слугувати приводом для того, щоб віднімати кількість представників «нацменшин» із загальної чисельності РСЧА. Особливо це було важливо в переломні 1941/42 роки, що вимагало від народів СРСР найвищого напруження всіх сил. Один лише перелік військ держав, які брали участь у війні з Радянським Союзом у 1941–1945 рр., викликає пошану до наших предків. Вони билися і перемогли не тільки Німеччину, але й її численну «світу», яка більшою чи меншою мірою ненавиділа нашу країну.

Тому у край небезпечними є спроби лідерів деяких східноєвропейських держав висунути Росії економічні претензії за нібито їх «окупацію», що послідувала після закінчення Другої світової війни або територіальні претензії Україні, яка нібито отримала частину територій Угорщини та Румунії незаконно. Забуваються факти масового використання військ сателітів нацистської Німеччини у війні проти СРСР. Зокрема, на території СРСР проти Червоної Армії воювали італійські, угорські, румунські, словацькі, фінські частини. Військовослужбовці армій цих держав в ході пограбування тимчасово

окупованих радянських територій завдали величезного матеріального збитку, а також брали участь в каральних акціях проти партизан і мирного місцевого населення, що могло б бути приводом для зустрічних претензій.

Список використаної літератури

1. **7 декабря** 2009. Союзники Германии на Восточном фронте. Словакия [Електронний ресурс] / Александр Усовский. – Режим доступу: www.pseudology.org.
2. **Венгрия** и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. – М. : Изд-во иностр. литры, 1962. – 367 с.
3. **Пушкаш А. И.** Венгрия в годы второй мировой войны / А. И. Пушкаш. – М. : Наука, 1966. – 527 с.
4. **Зефиров М. В.** Асы Второй мировой войны: Союзники Люфтваффе: Венгрия. Румыния. Болгария. Хорватия. Словакия. Испания / М. В. Зефиров. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с.
5. **Союзники** Третьего рейха – боеспособные и не очень [Електронний ресурс] / Артем Кречетников, Би-би-си, Москва. – Режим доступу: www.pseudology.org.
6. **Филоненко С. И.** От Прута и Днестра до Дона и Волги: Разгром армий сателлитов фашистской Германии под Сталинградом и Воронежем (ноябрь 1942 года – февраль 1943 года) / С. И. Филоненко. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1999. – 256 с.
7. **Nemeskürty I.** Requiem egy hadseregért / I. Nemeskürty. – Budapest: Magve'fo, 1972. – 305 old.
8. **Кан Е.** Материалы о гибели 2-й венгерской армии / Е. Кан // Военно-исторический журнал. – 1960. – №6. – С. 103–106.
9. **Гергени Д.** Один из первых / Д. Гергени. – М. : Воениздат, 1970. – 312 с.
10. **Венгерские** войска в боях против Красной Армии (1941–1943 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.warmech.ru/easteur_0/hun022.html.
11. **Wimpffen H.** Die zweite ungarische armee im feldzug gegen die Sowjetunion Em beitrug zur koalitionskriegfuhrung im zweiten weitkrieg / Inaugural Dissertation zuz Erlaugung der Doktorwurde der Philosophie Fakultat der Julius-Maximilians – Universität zu Wurzburg, 1968.
12. **Тарас Д. А.** Боевые награды союзников Германии во II мировой войне / Д. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2003. – 144 с.
13. **Великая** Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин. – М. : Вече, 2009. – 384 с.
14. **Szabo P.** Donkanyar / P. Szabo. – Budapest : Ister, 1994. – 309 old.
15. **Холло Й.** Вторая венгерская армия в боях на Дону (1942–43 гг.) / Й. Холло // Верхний и Средний Дон в Великой Отечественной войне: Материалы межд. науч. конф. – Воронеж, 2006. – С.37–55.
16. **Ungváry K.** A magyar honvédség a második világháborúban / Kristián Ungváry. – Budapest : Osiris Kiadó, 2005. – 607 old.
17. **Bundesarchiv** Berlin (a továbbiakban BA–B), NS 19/1706, 24 old.
18. **Bundesarchiv–Militaerarchiv**, Freiburg (BA–MA) Korabeli iratok: RH 2/2925, 20-21old.

Ладыга О. І. Участь угорського військового контингенту у війні з СРСР (27.06.1941 – 8.05.1945 рр.)

Стаття містить матеріали, підготовлені на основі нових наукових розробок вітчизняних і зарубіжних учених, а також архівних джерел, та присвячена проблемам участі армій європейських союзників Німеччини у війні проти СРСР. У статті розглядаються малодосліджені аспекти участі угорських військ у війні проти Радянського Союзу: аналізуються деякі важливі битви, що відбувалися на різних етапах війни, окупаційна діяльність угорських військ, роль угорських технічних формувань.

Ключові слова: СРСР, Європа, Угорщина, війна, фронт.

Ладыга А. И. Участие венгерского военного контингента в войне с СССР (27.06.1941 – 8.05.1945 гг.)

Статья содержит материалы, подготовленные на основе новых научных разработок отечественных и зарубежных ученых, а также архивных источников, и посвящена проблемам участия армий европейских союзников Германии в войне против СССР. В статье рассматриваются малоисследованные аспекты участия венгерских войск в войне против Советского Союза: анализируются некоторые важные сражения, происходившие на различных этапах войны, оккупационная деятельность венгерских войск, роль венгерских технических формирований.

Ключевые слова: СССР, Европа, Венгрия, война, фронт.

Ladyga O. I. Participation of the Hungarian troops in the war with the USSR (27.06.1941 – 8.05.1945)

In the article there are materials, which are prepared on the basis of new scientific investigation of Ukrainian and foreign scientists, and also on the base of the archives documents. It is dedicated to the problems of participation of the European allied armies of Germany in the Second World War against the USSR. In the article the new aspects, in the state science, of the participation of the Hungarian troops in the war with the Soviet Union are considered, such as: analysis of separate important battles in different periods of the war, occupational activity of the Hungarian units, and activity of the Hungarian technical military unit.

Key words: the USSR, Europe, Hungary, war, battlefield.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94 (410+55+567)

Д. В. Ласкавий

**ПЕРСЬКА ЗАТОКА: «БРИТАНСЬКЕ ОЗЕРО» ТА/АБО
«АМЕРИКАНСЬКЕ ОЗЕРО»?**

Якщо хтось скаже, що сторінки історії ХХ століття написані нафтою, а боротьба за неї і газ у першій половині ХХІ століття стане визначальною для майбутнього людства, то буде недалеко від істини. Поки що вигідної альтернативи нафтопродуктам у світовій економіці, не дивлячись на різноманітні відкриття і винаходи, немає. Якщо колись і знайдеться, то дуже нескоро їх замінить, бо є зацікавлені як у продажу, так і покупці нафти. І доки вона буде, доти триватиме боротьба за її джерела і ринки збуту, а отже, світова історія знов «писатиметься нафтою».

Історія неупереджено і об'єктивно, що зізнаємося, буває не часто, свідчить, що за останні півтора століття значущість нафти, її вплив на всіх і кожного, навіть тих, хто не уявляв про її існування, невпинно зростає і продовжує зростати рік за роком, так само як і кількість публікацій про міжнародну боротьбу за цю стратегічну сировину.

Та серед розмаїття наукових і науково-публіцистичних книг і статей, безлічі журналістських розслідувань, опублікованих «сенсаційних» спогадів і зізнань політиків, дипломатів і ділових людей зі «світу нафти», якимось загубилося питання англо-американського нафтового співробітництва та його еволюції протягом ХХ століття. Праці з цієї проблематики з'являються лише зрідка, хоча до Другої світової війни у Великій Британії, США, Франції, Німеччині та СРСР одна за одною вийшли з друку книги П. Арнота, С. Бріке, М. Брукса, К. Гофмана, Ф. Делезі, Е. Девенпорта і С. Кука, Л. Фішера, Р. Фокса, Е. Фуре, С. Богдановського, Е. Шульце та інших [1]. Написані неприховано упереджено у публіцистичному стилі на основі газетного матеріалу для задоволення величезного громадського інтересу до запеклого англо-американського нафтового суперництва та викриття суперниками «хижацьких» намірів один одного, ці праці були, перш за все, інформаційною зброєю. Про якесь наукове обґрунтування представлених більшістю авторів положень говорити не доводиться.

Якісно іншими, хоча загалом більш публіцистичними, аніж науковими, стали праці «Століття війни: Англо-американська нафтова геополітика і Новий Світовий Порядок» Уільяма Ендгаля, «Відвертий імперіалізм – «тягар білої людини» Джона Фостера і «Нафта: таємниці і махінації» Едгара Лорана, у яких автори спробували показати хитросплетіння міжнародної нафтової політики і нафтового протиборства британських та американських компаній [2].

Новітньою працею з дослідження впливу «нафтового» фактору на англо-американські взаємини, міжнародні відносини у басейні Перської затоки, зіткнення світу по-британські і світу по-американські навколо нафти Близького та Середнього Сходу є монографія асистент-професора Університету Північної Кароліни Т. Фейна [3]. У доволі невеликій за об'ємом книзі (більше четвертої частини загального обсягу якої – сімдесят чотири сторінки – складають примітки, бібліографія та показчик) автор спробував охопити доволі великий період – від початку ХІХ ст. і до 1970-х рр. [3, с.209–283]. Хоча, судячи зі змісту монографії, свою головну увагу Т. Фейн зосередив на дослідженні подій 1950–1971 рр., яким присвячено чотири розділи з п'яти. Натомість вивченню передуючих п'ятдесяти років, не кажучи вже про попереднє століття, також згадане автором, присвячений лише один єдиний перший розділ. Маюча красномовну назву «Американський наступ і британський відступ у Перській затоці» і будучи високо інформативною, книга, тим не менш, не містить чогось нового про появу та вплив чинника нафти на британську політику у Затоці, а головне – автор наголошує на вже звичній, пануючій у світовій історіографії точці зору про поразку Великої Британії від США у боротьбі за джерела стратегічної сировини.

В тому, що інтерес в світі в цілому та на Заході зокрема, особливо у Великій Британії, до вивчення такого тонкого та лоскітливого питання як англо-американську нафтове співробітництво, не згас і сьогодні, свідчить ще неопублікована, але вже доволі широко розрекламована монографія старшого викладача Університету Ессекса Ф. Венн «Англо-американська нафтова війна: міжнародна політика і боротьба за закордонну нафту, 1912–1945» [4].

Отже, мета статті – дослідити концептуальний аспект англо-американської боротьби за нафту Перської затоки, проаналізувавши задля цього англійські парламентські дебати та думки таких всесвітньовідомих теоретиків і практиків зовнішньої політики та дипломатії, класиків геополітики, як Збігнев Бжезінський та Генрі Кіссінджер.

Їх надбання дозволяє краще зрозуміти історичний контекст досліджуваних явищ і подій, побачити тенденції їх розвитку, виявити закономірності процесу, що вивчається. І хоча зрозуміло, що вони розкривають далеко не всі хитрощі та тонкощі створюваної ними, кожним у свій час, світової архітектури міжнародних відносин, проте, майстерно обходячи гострі кути та незручні питання, визнані корифеї теорії та практики міжнародних відносин окреслюють поле замовчуваної проблеми і тим самим, вільно чи не вільно, підказують де її шукати.

Так, зокрема, Зб. Бжезінський у праці «Велика шахівниця», приділивши велику увагу всебічному аналізу проблем світового панування США та їх геостратегічним імперативам, якимось і чомусь «не помітив» «нафтовий» фактор у зовнішній політиці Білого дому та його союзників [5]. Розглядаючи величезний простір окресленої ним

Центральної Євразії – «світову зону розповсюдження насилля» – він зазначив: «Експлуатуючи релігійну ворожість до американського образу життя та отримуючи зиск із арабсько-ізраїльського конфлікту, ісламський фундаменталізм може підірвати позиції декількох прозахідних близькосхідних урядів і в підсумку поставити під загрозу американські регіональні інтереси, особливо в районі Перської затоки» [5, с.68–70].

Та наголошуючи на небезпеці тліючого арабсько-ізраїльського конфлікту, загрози з боку ісламського фундаменталізму, він жодним словом не обмовився про нафту Перської затоки, а підкреслюючи новий статус Великої Британії як «нікому не інтересної держави, відданої згасаючим особливим взаємовідносинам з Америкою», не пояснив – якщо це так, то чому тоді «Бритіш петролеум» (колишня Англо-перська нафтова компанія зовні зниклої Британської імперії) на початку ХХІ ст. займає на нафтовому ринку США ключові позиції і є системоутворюючою ланкою для світового енергетичного ринку нью-йоркської Уолл-Стріт, хоча ще на початку століття ХХ-го – у часи імперської могутності лондонського Сіті – компанія навіть мріяла не могла про нафту Мексиканської затоки.

Не набагато відвертим виявився не менш красномовний за Зб. Бжезінського Г. Кіссінджер – ще один архітектор світової політики та міжнародних відносин останньої третини ХХ – початку ХХІ ст., його негласний співавтор сучасної концепції зовнішньої політики Білого дому: США – імперія чи/і лідер; світове панування та/або глобальне лідерство. Також наголошуючи на загрозі ісламського фундаменталізму та небезпеці іранської ядерної програми, перш за все, для Європи та Росії і потім вже США, та попереджаючи «якщо спалахне в Затоці, європейські країни, в їх бажанні уникнути економічної катастрофи, першими попросять Америку про доступ до її енергетичних ресурсів», він делікатно «забув», що сукупна залежність американської економіки від постачань нафти із району Перської затоки значно більша за залежність європейських партнерів Білого дому. І якщо у Затоці спалахне насправді, чи то на іранському узбережжі або в іншому місці, то відчують це, в першу чергу, спочатку в Вашингтоні, а потім вже в Лондоні, Берліні, Парижі і тим більше – у Москві [6, с.204–221].

Науково-технічний прогрес і вдала маркетингова політика США та її легендарної «Стандард ойл» та інших нафтових держав і компаній поставили світ у цілковиту залежність. «Ціна на нафту» – це поняття чи не найбільш повторюване засобами масової інформації. Без повідомлення про вартість 1 бареля нафти майже не обходиться жоден з випусків новин практично у всіх країнах світу, незалежно від того, належать вони до експортерів чи імпортерів. Без нафтопродуктів вже неможливо уявити ані духовну, ані матеріальну культуру більшості людей в світі, причому незалежно від віросповідання, політичних уподобань і місця проживання. Недарма у другій половині ХХ – на

початку ХХІ ст. арабсько-ізраїльські війни, революції в Іраку, Ірані та інших країнах-експортерах нафти, військові операції США та їх союзників у Перській затоці запам'яталися у західному суспільстві, країнах-імпортерах «чорного золота» і, перш за все, у самій Америці не масштабністю бойових дій, гучними політичними лозунгами тощо, а кожного разу карколомним підвищенням ціни на нафту, нескінченними чергами на заправках та великим подорожчанням всіх речей і послуг, у виробництві і наданні яких застосовувалася ця по-справжньому стратегічно важлива сировина.

Хоч як не намагається Г. Кіссінджер переконати, що для США бізнес не завжди на першому місці, Дж. Перкінс, автор «Сповіді економічного вбивці», чиїми руками державний департамент свого часу ефективно проводив зовнішню політику у життєво важливих регіонах світу, аналізуючи власний досвід, переконує у зворотному: комерційні інтереси ніколи не відступали перед інтересами безпеки чи будь-якими іншими, і для господарів Овального кабінету і їх спонсорів політика, як зовнішня, так і внутрішня, по-марксистські завжди була концентрованим відбиттям економіки [7].

Американська політика на Близькому та Середньому Сході у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. є дзеркальним відображенням політики англійської кінця століття ХІХ – початку ХХ-го. Причому віддзеркалення настільки точним, що мимоволі спадають думки про її реінкарнацією і логічне продовження, відкориговане роками і новими людьми.

«У нас є інтереси в Персії, які важко перебільшити, тому життєво важливо не допустити ніякого ворожого контролю в цьому регіоні. Персія сьогодні не може залишатися довше не зайнятою, аніж святе місце. Якщо ми не ввійдемо туди та не зробимо очевидним неприпустимість втручання будь-якої іншої держави, то цілком можливо, що ці стратегічні позиції попадуть у ворожі руки» [8, с.1248]. Думаєте це хтось з американських президентів? Ні, це депутат палати громад англійського парламенту У. Гіннесс 17 червня 1914 р. під час дебатів щодо ратифікації угоди про придбання британським урядом 51% акцій Англо-перської нафтової компанії (254 депутата «за», «проти» – 18).

Як з'ясується після ознайомлення зі стенограмами британських парламентських дебатів початку ХХ ст., слова Г. Кіссінджера «про запобігання домінування у Перській затоці ворожої держави, де загострення ситуації неодмінно могло б призвести до наслідків, що зачеплять території від Північної Африки до Центральної Азії та Індії», і тому «Америці потрібен не надто сильний і не надто слабкий Ірак, здатний захистити свою незалежність від жадібних сусідів» є нічим іншим, як узагальненням висловлювань архітекторів зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії – лордів Ленсдауна і Керзона, сера У. Черчилля та інших представників англійського істеблішменту, промовлених ними в англійському парламенті у роки, коли Перська

затока була «британським озером», а Мексиканська затока – «американським внутрішнім морем», і думки про появу нафтових вишок «Стандард ойл» на узбережжі Перської, так само як і поява Англо-перської нафтової компанії під сучасною назвою BP plc на узбережжі Мексиканської затоки, здавалися фантастикою [6, с.204–205, 215; 8].

Як показав час, і перше, і друге стало реальністю: Перська затока, не ставши Арабською затокою після ірансько-іракської війни і перетворившись після «Бурі в пустелі» на «американське озеро» (за словами С. Хантінгтона), водночас бути «британським озером» не перестала [9]. 3 листопада 2009 р. британська BP plc підписала 20-річний контракт із іракською державною South Oil Company на розробку найбільшого нафтового родовища в Румайлі, що на півдні Іраку. Вже у 2016 р. компанією заплановано лише на цьому родовищі вийти на рівень видобутку 2,85 мільйона барелів у день, а це становитиме: 3% нафтовидобутку в світі, 7% продукції ОПЕС, 10% видобутку «чорного золота» на Середньому Сході [10].

Видатний радянський історик-міжнародник професор Г. Бондаревський ще у 1968 р. прозорливо писав, що рішення Уайтхоллу вивести до кінця 1971 р. англійські збройні сили з Перської затоки зовсім не означало полишення англійським імперіалізмом своїх позицій у цьому районі: «В існуючих умовах змінюється в першу чергу форма, але не зміст англійської колоніальної політики» [11, с.4]. «Британські монополії, як і раніше, прагнуть зберегти під контролем максимально можливу частину нафтових багатств басейну Перської затоки, – наголошував він, – інтерес британського імперіалізму до Перської затоки ні в якому разі не визначається лише його стратегічним положенням», а і нафтою [11, с.4].

Таким чином, у Великій Британії, так само як і у Сполучених Штатів, ніколи не було і немає вибору боротися чи ні за персько-месопотамську (ірансько-іракську) нафту – проблема нафти була і є питанням їх життя і смерті. Оволодіння цією стратегічно важливою сировиною – новими цеглинами будівництва людської цивілізації та її матеріальної культури – означало для Британської імперії здобуття ключової позиції у світовій геополітиці і новий вимір глобального лідерства, тотожного не збереженню старої Імперії територіально чи фінансово-промислово, як можна подумати, а розбудові нової, заснованої якісно і принципово на іншій системі взаємних противаг і стримування – всеохоплюючій залежності країн англійського і неанглійського світу від її, «британської», нафти.

Отже, за останні півтора століття нафтовий фактор став найвпливовішим чинником розвитку людського суспільства і його роль надалі тільки посилюватиметься. Як показує історія, якою б важкою, виснажливою та витратною для Великої Британії і США не була боротьба за нафту Перської затоки, втрата її коштувала б їм набагато дорожче.

Список використаної літератури

1. **Арнот П.** Внешняя политика английского империализма / П. Арнот; пер. с англ. И. Арсеньева. – М.: Главред, 1938. – 88 с.; Богдановский С. Д. Нефтяной империализм / С. Д. Богдановский. – М.-Л.: Агитпроп, 1926. – 92 с.; Брике С. Английский империализм в борьбе за персидско-месопотамскую нефть / С. Брике; пер. с англ. Д. Ипатьева. – М.: Главполитиздат, 1930. – 97 с.; Гофман К. Нефтяная политика и англо-саксонский империализм / К. Гофман; пер. с нем. А. Е. Гольберга и Л. М. Изральсона. – Л.: Главполитиздат, 1930. – 193 с.; Делези Ф. Нефть / Ф. Делези; пер. с фр. И. Маркельс и Х. Рыт. – М.: Военный вестник, 1923. – 139 с.; Дэвенпорт Е. Нефтяные тресты и англо-американские отношения / Е. Дэвенпорт, С. Кук; пер. с англ. А. Ф. Сперанского, под ред. и с предисл. Е. А. Адамова. – М.: Военный вестник, 1924. – 185 с.
2. **Лоран Э.** Нефть: ложь, тайны, махинации / Э. Лоран; пер. с фр. Т. Ждановой. – М.: СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2007. – 432 с.; Фостер Дж. Откровенный империализм – «бремя белого человека» / Дж. Фостер; пер. с англ. В. Л. Артемова. – М.: Поколение, 2007. – 320 с.; Эндгаль У. Столетие войны: Англо-американская нефтяная геополитика и Новый Мировой Порядок / У. Эндгаль. – СПб.: Геликон Плюс, 2008. – 400 с.
3. **Fain W.** American Ascendance and British Retreat in the Persian Gulf Region / W. Fain. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2008. – 283 p.
4. **Venn F.** The Anglo-American Oil War: International Politics and the Struggle for Foreign Petroleum, 1912–1945 [Электронный ресурс] / F. Venn. – Режим доступа: <http://www.ibtauris.com/Books/Economics%20finance%20business%20%20management/Industry%20%20industrial%20studies/Energy%20industries%20%20utilities/Petroleum%20%20oil%20industries/The%20AngloAmerican%20Oil%20War%20International%20Politics%20and%20the%20Struggle%20for%20Foreign%20Petroleum%2019121945.aspx?menuitem=%7BDC8AC939-3911-4A4D-B039-0D747793C130%7D>.
5. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский; пер. с англ. О. Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
6. **Киссинджер Г.** Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / Г. Киссинджер; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.
7. **Перкинс Дж.** Исповедь экономического убийцы / Дж. Перкинс; пер. с англ. М. А. Богомоловой; предисл. проф. Л. Л. Фитуни. – М.: Pretext, 2005. – 319 с.
8. **Parliamentary Debates.** House of Commons. – L.: His Majesty's Stationary Office, 1913–1932. – Series 5. – Vol.63.
9. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций [Электронный ресурс] / С. Хантингтон. – Режим доступа: http://lib.aldebaran.ru/author/hantington_samyuyel/hantington_samyuyel_stolknovenie_civilizacii/hantington_samyuyel_stolknovenie_civilizacii.rtf.zip
10. **BP** In Iraq [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9031482&contentId=7057672>.
11. **Бондаревский Г. Л.** Английская политика и

международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX – начало XX в.) / Г. Л. Бондаревский. – М. : Наука, 1968. – 542 с.

Ласкавий Д. В. Перська затока: «британське озеро» та / або «американське озеро»?

Стаття присвячена дослідженню концептуального аспекту англо-американської боротьби за нафту Перської затоки на основі аналізу англійських парламентських дебатів та думок таких всесвітньовідомих теоретиків і практиків зовнішньої політики та дипломатії, класиків геополітики, як Збігнев Бжезінський та Генрі Кіссінджер. Доведено, що якою б важкою, виснажливою та витратною для Великої Британії і США не була боротьба за нафту Перської затоки, втрата її коштувала б їм набагато дорожче.

Ключові слова: Перська затока, «британське озеро», «американське озеро», нафта.

Ласкавий Д. В. Персидский залив: «британское озеро» и / или «американское озеро»?

Статья посвящена исследованию концептуального аспекта англо-американской борьбы за нефть Персидского залива на основе анализа английских парламентских дебатов и мыслей таких всемирно известных теоретиков и практиков внешней политики и дипломатии, классиков геополитики, как Збигнев Бжезинский и Генри Киссинджер. Доказано, что какой бы тяжелой, изнурительной и затратной для Великобритании и США не была борьба за нефть Персидского залива, потеря ее стоила бы им намного дороже.

Ключевые слова: Персидский залив, «британское озеро», «американское озеро», нефть.

Laskavyy D. V. Persian Gulf: «British Lake» and / or «American Lake»?

The article is devoted to research of conceptual aspect of evolution of Anglo-American struggle for Persian Gulf oil resources, basing on analysis of the British Parliamentary Debates (House of Commons) and thoughts of worldwide famous theorists and practitioners of foreign policy and diplomacy, geopolitics classics as Zbigniew Brzezinski and Henry Kissinger. It is proved that no matter how difficult, exhausting and expensive for the Great Britain and the United States was not fighting for oil Persian Gulf, its loss would cost them much more expensive.

Key words: Persian Gulf, «British Lake», «American Lake», oil.

Стаття надійшла до редакції 5.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94 (430) «1890»

С. О. Личко

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ВІЛЬГЕЛЬМА ІІ: ГЕЛЬГОЛАНД-ЗАНЗІБАРСЬКИЙ ДОГОВІР 1890 РОКУ

Історія колоніалізму є одним із найактуальніших питань у дослідженнях сучасних істориків. Велика увага, зокрема, приділяється боротьбі провідних європейських держав за здобуття та утримання колоній. Це стосується англо-німецького суперництва, що наприкінці ХІХ ст. набуло особливої активності. Великий інтерес для дослідження даного питання становить укладення між Німецькою імперією та Великобританією Гельголанд-Занзібарського договору 1890 р., який суттєво вплинув на подальший розвиток колоніальної політики обох держав.

Дослідженню англо-німецького пакту присвячено велику кількість робіт істориків різних країн. Стосовно історіографії питання, варто приділити увагу радянським дослідникам. Зокрема, А. С. Єрусалімському та його праці «Зовнішня політика та дипломатія німецького імперіалізму наприкінці ХІХ століття» [5], роботі Б. М. Туполева та А. М. Пегушева «Повстання Маджи-Маджи. Становлення і криза німецького колоніального правління у Східній Африці» [6], а також фундаментальній праці «Історія дипломатії» під загальною редакцією В. П. Потьомкіна [7]. Характеризуючи німецьку історіографію проблеми, необхідно відзначити працю А. Вальдерзее «Пам'ятні події», що документально висвітлює головні події історії Німеччини кінця ХІХ століття [8]. В українській історіографії дане питання досліджується С. С. Трояном, П. С. Трояном [9] та Л. Ю. Питльованою [10]. Однак ці автори розглядали Гельголанд-Занзібарський договір або з позиції переходу від колоніальної політики канцлера О. Бісмарка до «Нового курсу» Л. Капріві, або в системі англо-німецьких відносин.

Документальну базу дослідження питання склали різноманітні за своїм характером джерела. Необхідно відзначити опубліковані документи, а саме: фундаментальне видання «Велика політика європейських кабінетів 1871–1914» [1], мемуари імператора Вільгельма ІІ «Вільгельм ІІ. Події та люди 1878–1918 рр.» [2], канцлера Отто фон Бісмарка «Думки та спогади» [3] та чиновника колоніального відділу рейхсканцелярії Л. Рашдау «Бісмарк та Капріві. Спогади німецького дипломата, 1885–1894 рр.» [4], які добре висвітлюють особливості колоніальної політики Вільгельма ІІ.

Тому ми, на основі дослідження та аналізу документальних джерел, використовуючи праці згаданих авторів, ставимо за мету проаналізувати головні причини укладення Гельголанд-Занзібарської

угоди 1890 р., а також її наслідки для колоніальної політики Вільгельма II.

Відставка О. Бісмарка і призначення на пост канцлера Л. Капріві (1890–1894) призвели до зміни зовнішньополітичного курсу Німецької імперії. Зазнала суттєвих змін і колоніальна політика, яка за часів канцлерства Л. Капріві отримала назву «Нового курсу» і була зорієнтована на укладення англо-німецького союзу, а також передбачала відмову від подальшого колоніального розширення.

Не дивлячись на активну колоніальну позицію Вільгельма II, Л. Капріві не був прихильником захоплення нових колоніальних володінь. Він вважав, що «колонії – тягар для держави, і саме тому успіхи інших держав з колоніальних захоплень не викликали в нього заздрощів. Більш того, канцлер був впевнений, що чим більше інші держави беруть на себе цього тягара, тим це вигідніше для німецької політики на Європейському континенті» [5, с.45].

Не підтримував Л. Капріві й ідеї розбудови військово-морського флоту, як одного з засобів охорони вже існуючих колоній та захоплень нових. Відмову від будівництва великого флоту він також пояснював і можливістю зближення з Великобританією. Звертаючись до діячів «Колоніального товариства», канцлер зазначив: «Своєю колоніальною і флотською політикою ви послаблюєте нашу військову силу на континенті, а наприкінці ще й псуєте наші відносини з Англією – нашим єдиним природнім союзником у неминучій боротьбі, що вирішить майбутню долю Німеччини. Сьогодні і в найближчому майбутньому для Німеччини питання може стояти лише так: «не наскільки великим може бути наш флот, а наскільки малим» [5, с.45].

Крім того, загострення російсько-німецьких і франко-німецьких відносин наприкінці 80-х років XIX ст. змушувало правлячі кола Німеччини шукати зближення з Великобританією і йти на врегулювання з нею спірних питань, перш за все в колоніальній області. Тому кабінет Л. Капріві вів переговори з Англією з питань розмежування колоніальних володінь в Західній і Східній Африці і укладення відповідної угоди. Варто зазначити, що курс уряду на стабілізацію англо-німецьких відносин був прийнятий, здебільшого, під впливом Вільгельма II.

1 липня 1890 р. в Берліні був підписаний Гельголандський пакт. Він розмежовував сфери інтересів Німеччини та Великобританії у Східній та Південно-Східній Африці. До Німецької Південно-Західної Африки повинна була приєднатися так звана «смуга Капріві», через яку німецькі володіння отримували незалежний вихід до річки Замбезі. У Східній Африці Великобританія визнавала німецькою сферою території між океаном та Великими африканськими озерами, де згодом була заснована колонія Німецька Східна Африка. Також Великобританія брала на себе зобов'язання домогтися від султана Занзібара згоди на передачу прибережної смуги навкруги Дарес-Салама, яка формально

належала Занзібару і яку на той час орендувала Німецька Східно-африканська компанія. Також Німеччина отримала острів Гельголанд, розташований у Північному морі неподалік від узбережжя Німеччини, який належав Великобританії з 1807 р.

В обмін на це Німеччина передавала Великобританії протекторат над невеликим східно-африканським султанатом Віту на узбережжі Кенії та деякі території у Східній Африці, необхідні для будівництва залізничної колії від узбережжя до озера Вікторія. Вона також відмовлялась від претензій на території північніше султанату Віту та зобов'язувалась не втручатися у будь-які британські анексії щодо Занзібарського султанату.

Разом із цим, угода встановлювала кордони між німецьким Тоголендом і британською колонією Золотий берег, а також між німецьким Камеруном і британською Нігерією. Пакт проголошував свободу пересування і торгівлі в районі озера Чад, декларував взаємне визнання прав фізичних та юридичних осіб, а також свободу місіонерської діяльності в колоніальних володіннях сторін.

Гельголандський договір 17 листопада 1890 р. був доповнений угодою з Францією, згідно якої султан Занзібару відмовлявся від своїх претензій щодо територій на материк і о. Мафія на користь Німеччини. До підписання цієї угоди Німецьку імперію підштовхнуло її приєднання до гарантійного договору відносно Занзібару, укладеного між Францією та Англією 10 березня 1862 р. [4, с. 62].

Прихильники і противники пакту в Німеччині називали його англо-німецьким «колоніальним шлюбом». У свою чергу, укладення Гельголандського пакту викликало різке незадоволення як британських, так і німецьких колоніально-експансіоністських угруповань, що вимагали від урядів своїх країн проведення активної колоніальної політики.

Франція виразила протест урядам Англії і Німеччини у зв'язку з умовами Гельголандського пакту, який нібито порушував англо-французьку угоду про незалежність Занзібара 1862 р. Тому Великобританія, а згодом і Німецька імперія змушені були піти на визнання французького протекторату над Мадагаскаром і розмежування сфер впливу в західній Африці в обмін на офіційне визнання Францією англо-німецької угоди 1890 р.

Реакція на підписання договору відразу з'явилася і серед німецьких політиків. Позитивно до нього поставилося німецьке військове відомство. Німецький посол в Лондоні зробив офіційну заяву, в якій говорилося: «Східна Африка для нас лише концесійна область, а Гельголанд має величезне військове значення» [4, с.169].

На захист підписаного договору виступив і лідер ліберального союзу Л. Бамбергер. На його думку, підписання Гельголандського пакту мало призвести до поліпшення дружніх стосунків із Англією і зниження витрат на утримання колоніальних володінь.

Також за укладення Гельголанд-Занзібарського договору виступило Німецьке східно-африканське товариство. На зборах у м. Кельні, проведених з його ініціативи, поряд із критикою англо-німецького пакту прозвучала також і схвальна оцінка урядової політики. Її проголосив генеральний уповноважений Німецького східно-африканського товариства на Занзібарі Е. Вохсен.

Всі інші політичні сили не підтримали підписаної угоди і піддавали її різкій критиці. О. Бісмарк першим негативно оцінив пакт. Він назвав його обміном між Главком і Діомедом, героями «Іліади» Гомера, що обмінялися золотою та мідною зброєю. О. Бісмарк наголосив, що є абсолютно бездумним «приносити володіння в жертву прихильності, що не мала шансів пережити строк існування одного англійського кабінету». Колишній канцлер назвав Гельголандський пакт «дуже дорогою системою чайових» для Англії [3, с.117–118].

О. Бісмарк щодо англо-німецької угоди зазначав наступне: «Ми не стояли перед вибором між боротьбою за наші африканські володіння і розривом з Англією». На його думку, Занзібар був достойною колоніальною метою, оскільки представляв собою своєрідний міст для німецьких торгових відносин з африканським континентом. Також договір означав і втрату можливості поєднати східний кордон Південно-Західної Африки з бурськими республіками. Тим самим перспективи розповсюдження німецького колоніального впливу на півдні Африки суттєво звужувалися. Частина територій Того також була втрачена для Німеччини [3, с.120].

Така оцінка договору обурила Вільгельма II. Він вважав, що О. Бісмарк здатен лише критикувати дії кайзера та нового уряду. У своїх мемуарах імператор написав з цього приводу: «Незрозумілий Бісмарк» упродовж всього мого царювання здійснював постійну протидію моїм задумам і цілям словом, усно і письмово, а також пасивним супротивом і безглуздою критикою. На думку преси, завжди готової послужити Бісмарку, все, що робилося, було погано. Все вона знаходила смішним, в корені і без розбору критикуючи мою діяльність. Особливо помітно це виразилося під час придбання нами Гельгоlanda» [2, с.19].

Незадоволеність Гельголандським пактом виразили начальник генерального штабу А. Вальдерзее і багато високопосадовців військово-морського відомства, які вважали, що кайзер зрадив колоніальні інтереси Німеччини і переоцінив значення Гельгоlanda [8, с.131–132].

Критика на адресу договору прозвучала і з боку соціал-демократів, які дотримувалися антиколоніальних поглядів і постійно голосували в парламенті проти будь-яких проявів експансіоністської політики правлячих кіл. Однак її лідери не звернули уваги на той факт, що договір не лише шкодить інтересам німецького суспільства, а і спрямований на поневолення народів Східної Африки. Так, один із лідерів партії Г. Фольмар разом з критикою практики виділення державних коштів на потреби колоній та гноблення корінних народів

Африки назвав договір відносно позитивним, оскільки саме він підвів межу під новими придбаннями. Звичайно ж, у виступі Г. Фольмана не було і мови про право колоніальних народів на самовизначення [9, с.187].

Проте варто зазначити, що позиція Г. Фольмана була не єдиною точкою зору соціал-демократів. Деякі прихильники соціал-демократичної партії (СДПН) висловлювались щодо колоніалізму вкрай негативно. Так, на виступі в рейхстазі один із членів вищезазначеної партії Штадтхаген назвав Гельголандський пакт угодою колонізаторів. Політик рішуче засуджував будь-які прояви колоніалізму, мотивуючи свою позицію, перш за все, безправним становищем корінного населення Африки.

Німецьке Колоніальне Товариство також різко засудило укладення Гельголанд-Занзібарського пакту. Спираючись на підтримку інших націоналістичних організацій, воно розпочало кампанію за відміну договору. Результатом такої акції стало створення Пангерманського союзу, в який увійшли не лише колоніальні підприємці та адміністратори, а і представники важкої промисловості та фінансових кіл. Союз у подальшому мав відіграти головну роль у формуванні політичної ідеології німецького колоніалізму.

Варто також зазначити, що з різкою критикою Гельголанд-Занзібарського пакту виступив ряд німецьких друкованих органів. Зокрема, «Kölnische Zeitung» писала: «Хто розуміє і співчуває колоніальним прагненням Німеччини, той прочитає угоду з Англією не інакше як із жахом». Мюнхенська «Allgemeine Zeitung» питала: «Невже становище Німеччини настільки хитке, що заради дружби з Англією необхідні такі великі жертви?». Вона не бачила підстав для того, щоб на угоду конкурентам в особі англійських підприємців компрометувати позицію Німеччини відносно Росії та Франції, а також відкидати німецькі колоніальні зазіхання. Навіть орган ліберально-буржуазної партії прогресистів газета «Vossische Zeitung» незадовго до підписання Гельголанд-Занзібарського договору застерігала, що, «хоча острів Гельголанд має значення для Німеччини, але все ж, навіть у морських колах, це значення не вважається надзвичайно важливим і здобуття його не компенсувало би інтересів Німеччини в області африканських озер» [9, с.186].

Уряд Німеччини, підтриманий молодим кайзером Вільгельмом II, щоб позбавитися від критики Гельголандського пакту з боку різних політичних сил, намагався знайти виправдання своїм діям, а головною спонукаючою причиною до укладення англо-німецької угоди називав прагнення розвивати й укріплювати стосунки з Англією. Сам же імператор вбачав в угоді лише позитивні сторони. Він неодноразово зазначав: «Цей острів, тісно пов'язаний із великими водними шляхами, що ведуть до торгових міст Ганзи, був у руках британців постійною загрозою проти Гамбурга та Бремена, що робило неможливою навіть

думку про побудову флоту...Я впевнений, що обмін для нас вигідний, і що нам надано добру можливість уникнути непорозумінь з Англією через колонії... Гельголанд перейшов до Німеччини. Вигідне безкровне розширення імперії вдалося» [2, с.19].

Проте таке виправдання імператора довгий час не сприймалося громадськістю. Вільгельма II звинувачували в тому, що його канцлер не підтримує колоніальних прагнень імператора і зраджує національні інтереси. У відповідь на це Л. Капріві опублікував офіційний меморандум, згідно якого, завдяки здобутій у результаті англо-німецької угоди «дружби» з Великобританією, Німеччина зміцнила своє становище в Європі, а німецькі колонії у Східній Африці уникнули можливих витрат і збитків, з якими Німеччина зіткнулася би у випадку війни з Англією. Виходячи з даного меморандуму, Гельголанд становив для Німеччини набагато більшу цінність, ніж віддалені від Великобританії східноафриканські райони. Територій, які імперія зберегла за собою у Східній Африці, достатньо для одержання прибутку при умові, що німецькі піддані припинять «піднімати прапори» і почнуть обробляти землю [9, с.189].

А виступаючи в рейхстазі з доповіддю, яка була присвячена колоніальній політиці, Л. Капріві заявив, що колоніальну політику слід проводити і підтримувати. Він навіть звинуватив колоніальних опозиціонерів у ігноруванні «національних почуттів» і «національного інстинкту» [1, с.22].

Отже, сподіваючись повернути Англію до вступу у Троїстий союз, німецький уряд, очолюваний Л. Капріві та підтриманий кайзером Вільгельмом II, пішов на неоднозначний вчинок – підписання Гельголанд-Занзібарської угоди. Проте такі надії німецьких можновладців не виправдались, адже англо-німецька економічна конкуренція лише посилилась, і до кінця 1891 р. перетворилася на фактор політичної боротьби. Тим більше, що Німецька імперія на цей час значно активізувалася у сфері колоніальної боротьби і почала зазіхати навіть на володіння Великобританії. Втративши внаслідок підписання пакту ряд економічно-вигідних територій, імператор наразив на небезпеку здійснення головної своєї мети – реалізацію «світової політики», яка потребувала підтримки всіх політичних сил.

Що ж до впливу на колоніальну політику кайзера, то укладення Гельголандського договору зіграло в ній позитивну роль. Як і сподівався Вільгельм II, острів Гельголанд у подальшому дав поштовх військово-морському розвитку Німеччини – крім укріплення безпеки узбережжя, він став головною базою німецького флоту, якому надавалася провідна роль у завоюванні і охороні колоніальних територій. Фактично повернення острову дало змогу імператору здійснити одне зі своїх головних прагнень – переконати німецькі політичні сили у можливості розширення військово-морського флоту. Адже раніше рейхстаг неодноразово відхиляв законопроекти про розбудову флоту, мотивуючи

своє рішення в тому числі і відсутністю належної бази для його розташування.

Список використаної літератури

1. **Die große Politik** der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes / [Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme]. – Berlin, 1922– . – Bd. 34. – 1922. – №2376.
2. **Вильгельм II**. Вильгельм II. События и люди 1878–1918 / Вильгельм II. – М. : Харвест, 2003. – 232 с.
3. **Бисмарк О.** Мысли и воспоминания: в 3-х т. / О. Бисмарк; пер. с нем.: – М. : Соцэкгиз, 1940–1941– . – Т.3. – 211 с.
4. **Raschdau L.** Unter Bismarck und Caprivi. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten aus den Jahren 1885–1894 / L. Raschdau. – Berlin, 1939 – 381 s.
5. **Ерусалимский С.** Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / С. Ерусалимский. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 607 с.
6. **Туполев Б. М.** Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке / Б. М. Туполев, А. М. Пегушев. – М. : Наука, 1991. – 265 с.
7. **История дипломатии** / [под ред. В. П. Потемкина]. – М. : ОГИЗ, 1945– . – Т. 2. – 1945. – 423 с.
8. **Waldensee A.** Denkwürdigkeiten: In 2 Bde / A. Waldensee. – Stuttgart : Deutsche Verl.-Anst., 1925– . – Bd. 2. – 1925. – 456 s.
9. **Троян С. С.** Отто фон Бисмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.). Монографія / С. С. Троян, П. С. Троян. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 224 с.
10. **Питльована Л. Ю.** Гельголандський договір 1890 р. в системі англо-німецьких відносин кінця XIX ст. / Л. Ю. Питльована // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. – 1997. – С.69–72.

Личко С. О. Колоніальна політика Вільгельма II: Гельголанд-Занзібарський договір 1890 року

Досліджено передумови та головні причини укладення між Великобританією та Німецькою імперією Гельголанд-Занзібарського договору 1890 року. Висвітлено основні умови пакту та реакцію на них з боку різних політичних сил Німеччини, а також німецької преси та громадськості. Також проаналізовано економічні та політичні наслідки укладення договору. Особливу увагу приділено впливу Гельголанд-Занзібарського пакту на подальший розвиток німецької колоніальної політики, у якому, на думку Вільгельма II, провідну роль мав відігравати могутній військово-морський флот.

Ключові слова: колоніалізм, Вільгельм II, «Новий курс», Гельголанд-Занзібарська угода.

Лычко С. А. Колониальная политика Вильгельма II: Гельголанд-Занзибарский договор 1890 года

Исследованы предпосылки и главные причины заключения между Великобританией и Германской империей Гельголанд-Занзибарского договора 1890 года. Освещены основные условия пакта и реакция на них со стороны различных политических сил Германии, а также немецкой прессы и общественности. Также проанализированы экономические и политические последствия заключения договора. Особое внимание уделено влиянию Гельголанд-Занзибарского пакта на дальнейшее развитие германской колониальной политики, в котором, по мнению Вильгельма II, ведущую роль должен был играть могущественный военно-морской флот.

Ключевые слова: колониализм, Вильгельм II, «Новый курс», Гельголанд-Занзибарское соглашение.

Lychko S. The colonial policy of Wilhelm II: Helgoland-Zanzibar Treaty of 1890

The background and the main reasons of Helgoland-Zanzibar Treaty of 1890 between Great Britain and the German Empire were researched. The basic conditions of the Covenant and responses of various political forces in Germany and the German's press and public were highlighted. The economic and political consequences of the treaty were also analyzed. Particular attention is paid of the impact of Helgoland-Zanzibar Covenant on further development of the colonial policy of Germany. In Kaiser's judgment, the powerful Navy should have played the main role in process of development of this policy.

Key words: colonialism, Wilhelm II, «New Course», Helgoland-Zanzibar Treaty.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94(4) «12/19»

М. О. Маркова

**ІДЕЯ «ЄДИНОЇ ЄВРОПИ»: ВІХИ РОЗВИТКУ ВІД ПЕРІОДУ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Європейський союз сьогодні – це економічне та політичне утворення, що об'єднує 27 європейських держав, займає 7-му за величиною площу в світі та нараховує понад 500 млн. мешканців. Це спільнота, об'єднана єдиними цінностями, спільною історією та інтересами. Україна, будучи східним сусідом Європи, неодноразово підкреслювала євроінтеграційний напрямок як пріоритетний у своїй зовнішній політиці. З метою глибшого розуміння того, за яким принципом проходило об'єднання Європи та чи є місце нашої держави у «Європейському домі», у даній статті ми вирішили дослідити події, які вплинули на розвиток ідеї «Єдиної Європи» та ознайомитися з ключовими проектами створення наддержавного формування на Європейському континенті.

Актуальність вивчення обраної проблеми підтверджується також недостатньою розробленістю у вітчизняній історіографії кола питань, пов'язаних з еволюцією ідеї «Єдиної Європи» у період від Середньовіччя до початку минулого століття – головну увагу дослідників привертають, передусім, основні етапи розбудови єдиного європростору у другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. Серед нечисленних праць, у яких порушується цікавляче нас питання, варто вказати роботи В. Копійки, Т. Шинкаренко, М. Гнатюка, Я. Чорногора та ін. [1].

Слід зауважити, що об'єднання Європи не було швидкоплинним процесом, а тривало протягом багатьох століть. Так, уявлення про Європу як про особливий світ виникли ще в ранньому Середньовіччі. Першим фактором, що сприяв ідеї політичної та духовної єдності народів Європи стала віра, а саме римо-католицька церква, яка на кілька століть взяла на себе роль головного інтегратора та інтерпретатора європейської єдності. Ключовим гаслом того періоду було створення єдиної європейської теократичної держави з насильницьким навертанням в «істинну віру» тих народів, які ще були поза католицьким світом. Але розвиток національно-державних тенденцій, швидке зростання чисельності міст й перетворення їх на центри розвитку науки та світської культури сприяли тому, що у ХІІ–ХV ст. вплив церкви почав стрімко падати, однак саме християнство стало одним з ключових витоків гуманістичного та пацифістського тлумачення європейської єдності. Так, наприклад, італійський мислитель Данте Аліґ'єрі мислив гарантом миру єдину державу, імперію на чолі з монархом, який повинен втілювати християнські чесноти – справедливість, свободу та добробут.

Але більш конкретні нариси єдиної Європи стали з'являтися значно пізніше – наприкінці епохи Відродження. Це було пов'язано з незакінченими

етнічними та національними процесами в Європі, несталими державними кордонами та пануванням монархічної форми правління з властивою для неї персоналізацією зовнішньої політики – всі ці конкретні історичні умови сприяли загостренню боротьби за території та сфери впливу. Їх наслідки проявилися під час Тридцятирічної війни, яка охопила майже всю Європу та призвела до важких людських і матеріальних втрат. Разом з тим, ця війна показала, наскільки взаємопов'язаними є долі європейських народів. Усвідомленням цього факту і був обумовлений новий політико-прагматичний підхід до забезпечення миру в Європі на основі «балансу сил» або «балансу інтересів».

Першим проектом, заснованим на ідеї європейського «балансу сил» став «Великий план» герцога Максиміліана де Сюллі – прем'єр-міністра французького уряду за часів правління Генріха IV [2, с.53], в якому він пропонував європейську конфедерацію з 15 християнських держав, приблизно однакових за територією та ресурсами, аби забезпечити оптимальну рівновагу між ними. Сюллі вбачав у конфедерації не лише гарант миру в Європі, а й фортецю проти зовнішніх ворогів, насамперед Туреччини та Росії. Однак через те, що проект планувався під патронатом Франції і мав забезпечити перш за все французькі інтереси, він був приречений.

В епоху Ренесансу стали відомі європейські проекти англійця Уільяма Пенна та французя Шарля Сент-П'єра. В 1693 р. в розпал війни Франції з Аугсбурзькою лігою Пенн публікує «Нарис про сьогоденний та майбутній мир в Європі», в якому він спробував поєднати християнський гуманізм та пацифізм з прагматичним підходом, що враховував реальну політичну структуру Європи, розділеної на кілька держав. На думку Пенна, головним принципом, на якому має базуватися мирний порядок, є справедливість, забезпечена не монархами, а «шляхом розумного договору людей про мир». Ключова ідея Пенна – створення Європейської ліги або конфедерації, яка могла би стати охоронцем й гарантом миру в Європі та забезпечити захист від зовнішніх ворогів. Вищим керівним органом, за задумом Пенна, мало стати зібрання представників європейських держав, а головною його функцією передбачалося мирне врегулювання конфліктів між державами.

На початку XVIII ст. зі своїм планом виступив французький дипломат та філософ, абат Шарль Сент-П'єр. В 1712 р., будучи делегатом на мирній конференції в Утрехті, що завершила Війну за іспанську спадщину, він публікує в першому варіанті «Проект вічного миру в Європі». У цій роботі Сент-П'єр розмірковує «про спокійне та миролюбне співтовариство братів, що мешкають в одвічній згоді та керуються однаковими істинами, щасливі в загальній злагоді» [8, с.108]. Він чітко формулює тезу про рівновагу сил як ключовий принцип мирного устрою. «Як не зрозуміти, що в Європі немає володаря, що настільки перевершує інших, щоб колись стати їхнім повелителем!», – риторично вигукує Сент-П'єр. Він пропонує створити «постійне товариство» у складі 24 країн, що базується на багатосторонньому договорі на основі статус-кво та гарантій проти зовнішніх та громадянських війн з обов'язковістю вирішувати міжнародні суперечки за допомогою

арбітражу. Головним керівним органом даного товариства мав стати «Сенат миру» у складі всіх учасників організації. На той час такими представниками Сент-П'єр вбачав монархів [6, с.19].

Наступним філософом, який детально розробив умови для вічного миру, став Еммануїл Кант. В проекті «Про вічний мир» філософ виділяв декілька факторів для його досягнення: «Жодний мирний договір не повинен вважатися таким, якщо при його укладанні була збережена прихована можливість нової війни. Жодна держава не може бути придбана іншою. Постійні армії з часом мають повністю зникнути. Жодна держава не має права силоміць втручатися в питання правління та державного устрою інших країн. Жодна держава під час війни з іншими не повинна застосовувати такі дії, які б зробили неможливою взаємну довіру у майбутньому...» [8, с.156]. Кант вважав, що громадянським устроєм кожної країни має стати республіканський, заснований на принципах свободи членів суспільства (як людей), принципах залежності всіх (як підданих) від єдиного спільного законодавства та на законі рівності всіх (як громадян). На думку філософа, міжнародне право повинно базуватися на федералізмі вільних країн: «Це був би союз народів, котрий, однак, не повинен бути державою народів» [8, с.158].

Французький соціолог, філософ, представник позитивізму Еміль Літтре фундаментом своєї доктрини вважав «солідарність, що пов'язувала п'ять крупних народів Європи – англійців, французів, італійців, іспанців та німців» [7, с.25]. Літтре зазначав: «Це «загальне братство» вже увійшло до умів народів, у зв'язку з чим усі зусилля демократів повинні зосередитися на створенні великої західної федерації, яка може бути лише республіканською. Вона і затвердить остаточно серед європейської еліти порядок і мир» [6, с.25]. Літтре констатував необхідність створення «промислового строю» під керівництвом «світських шефів», спроможних вести в протигагу патриціям і дворянам, цезарям та королям, які є джерелом війни і завоювань, мирні роботи на добробут людства.

В середині XIX ст. важливим елементом європейського життя став пацифістський рух, що суттєво був відображений в мирних конгресах та в рамках якого відбувалось значне поживлення європейських ідей та проектів. Зокрема, з ім'ям Джузеппе Мадзіні пов'язана перша спроба створення загальноєвропейської революційно-демократичної організації, одним з програмних гасел якої став лозунг «Єдиної Європи». В 1830 р. Мадзіні організує союз «Молода Італія», трохи пізніше виникають «Молода Польща» та «Молода Німеччина», а в 1834 р. всі вони об'єднуються в асоціацію «Молода Європа», що, як було проголошено в «Акті братства», «являє собою федерацію народів, засновану на принципах національної незалежності та свободи кожного у внутрішніх справах, але одностайну у спільній вірі і в дійсному братстві...» [5, с.65]. Мадзіні у своїх виступах часто використовував термін «Сполучені Штати Європи», але першим його вжив італійський республіканській діяч Карло Каттанео, який писав: «Принцип національностей веде до розриву держав на сході Європи та до

фрагментарної федерації вільних народів. Між цими народами можлива лише єдина форма єдності – федерація. Ми можемо досягти миру лише тоді, коли матимемо Сполучені Штати Європи» [9, с.201].

Видатний французький письменник В.Гюго в якості почесного президента третього Конгресу миру в Парижі (Конгрес друзів миру в усьому світі) на відкритті 21 серпня 1849 р. виголосив промову, яка стала віхою у розвитку ідеї «Єдиної Європи». «Настане день, – казав він, – коли ти, Франція, ти, Росія, ти, Італія, ти, Англія, ти, Німеччина, всі ви, нації континенту, не втрачаючи ваших відмінних рис і вашої прекрасної своєрідності, нерозривно зіллетьесь в якійсь вищій єдності і створите європейське братство...Настане день, коли ми своїми очима побачимо два гігантських союзи – Сполучені Штати Америки та Сполучені Штати Європи, які, ставши обличчям одне до одного та скріпивши дружбу рукоштовкуванням через океан, вдосконалюють все створене ними та заради загального добробуту поєднують дві неосяжних сили – братство людей та могутність бога!» [3, с.209].

Гасло «Сполучених Штатів Європи» використовувалося створеною в 1867 р. в Парижі Лігою мира (в 1872 р. вона була перейменована на Товариство друзів миру, а в 1883 – в Арбітражне товариство) [9, с.202]. Найвідомішою стала створена в 1867 р. в Женеві Міжнародна ліга миру та свободи, яка пропагувала ідею Сполучених Штатів Європи за допомогою спеціально створеного друкарського органу з аналогічною назвою. Серед ініціаторів створення Ліги були Джузеппе Гарібальді, Михайло Бакунін, Огюст Куврер.

Зокрема, російський анархіст Бакунін наголошував, що необхідно скасувати владні структури держав, оскільки, на його думку, джерелами війн є інтереси вищих верств суспільства. У якості девізу анархістів Бакунін обрав гасло «Мир за допомогою свободи», а головним шляхом його реалізації вважав введення республіканського федерального устрою – Сполучених Штатів Європи [6, с.28].

На Конгресі миру у Лозанні в 1869 р. замість гасла «Сполучені Штати Європи» була вжита формула «Федерація народів Європи». Однак, заклики до європейського об'єднання, що лунали від представників Міжнародної ліги миру та свободи, носили лише декларативний характер, а гостра проблема роззброєння розглядалася виключно з моральної точки зору – без пошуку конкретних джерел для її вирішення. Федеративна програма Ліги була утопічною ще й з огляду на те, що, визнаючи принцип «суверенності народу», вона у той же час висувала ідею деяких наднаціональних інтересів, які б мали послугувати першим кроком на шляху до створення загальноєвропейської федерації – республіканських Сполучених Штатів Європи.

Слабкість Міжнародної ліги миру та свободи виявилася вже на початку 70-х рр. XIX ст. – після франко-пруської війни 1870–1871 рр. та придушення Паризької комуни. Політика канцлера Германської імперії Отто фон Бісмарка та реакція у Франції зруйнували ілюзії європейських

буржуазних лібералів. В нових міжнародних умовах пацифістські гасла були позбавлені реального змісту чи слугували лише прикриттям агресивних прагнень. В Європі складалася система імперіалістичних блоків та союзів, що вступили в жорстоку боротьбу за гегемонію на континенті за переділ колоній та залежних територій. Гостре суперництво європейських держав, що призвело до Першої світової війни, робило безпредметною та неможливою реалізацію ідей та проектів загальноєвропейської єдності, втілених в гаслі «Сполучених Штатів Європи».

Таким чином, ХХ ст. Європа зустріла розрізною. Німеччина прагнула гегемонії на континенті та переділу вже поділеного світу, мріяла про придбання нових колоній, джерел сировини та ринків збуту; Велика Британія намагалася зберегти свої позиції провідної держави світу, значну увагу приділяла збереженню своїх колоніальних володінь та боротьбі з Німеччиною за світове панування; Франція шукала нових союзників у протидії Німеччині, а Російська імперія виношувала ідеї слов'янської федерації, яка б, з одного боку, дозволила їй протистояти німецьким прагненням, а з іншого – посилити її позиції Росії в слов'янських країнах та на Балканському півострові. Європейські ідеї та гасла набули чіткого національного забарвлення та зрештою призвели до трагічних подій I світової війни. Незважаючи на те, що жодний з вищезазначених проектів не був втілений у життя, саме вони стали ідеологічним підґрунтям для формування концепції Пан-Європи у 20-х років ХХ ст. та, зрештою, створення Європейського Союзу таким, яким ми бачимо його сьогодні.

Список використаної літератури

1. **Копійка В. В.** Європейський союз: заснування та етапи становлення : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К. : «Ін Юре», 2001. – 448 с.; Гнатюк М. Зародження ідей об'єднання Європи [Електронний ресурс] / М. Гнатюк, Я. Черногор // Віче. Журнал Верховної ради України. – Режим доступу: www.viche.info/journal/2239
2. **Борко Ю. А.** От европейской идеи – к единой Европе / Ю. А. Борко. – М. : Издательство «Деловая литература», 2003. – 464 с.
3. **Гюго В.** Собрание починений : в 15 т. / В. Гюго. – М. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1956– . – Т. XV – 1956. – 446 с.
4. **Купер С.** Деятельность европейских обществ мира (1816–1871) [Електронний ресурс] / С. Купер // Пацифизм в истории. Идеи и движения мира. – Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/16_p/paz/ifizm_04.htm.
5. **Невлер В. Е.** Мадзини и «Молодая Европа» / В. Е. Невлер // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С.62–77.
6. **Соловьев О. Ф.** Масонство в мировой политике ХХ в. / О. Ф. Соловьев. – М. : РОССПЭН, 1998. – 255 с.
7. **Соловьев О. Ф.** Международно-правовая доктрина масонства (к истории становления) / О. Ф. Соловьев // Московский журнал международного права. – 1995. – №2. – С.76–91.
8. **Трактаты о вечном мире** / [предисл. Ф. В. Константинова. Сост. сб. И. С. Андреева, А. В. Гулыга]. – М. : Соцэргиз, 1963. – 278 с.
9. **Чубарьян А. О.** Европейская

идея в истории. Проблемы войны и мира / А. О. Чубарьян. – М.: Знания, 1987. – 352 с.

Маркова М. О. Ідея «Єдиної Європи»: віхи розвитку від періоду Середньовіччя до початку ХХ століття

У даній статті розглянуті та проаналізовані проекти та ідеї об'єднання Європи, що передували формуванню сучасного Європейського Союзу. Автор охоплює період від Середньовіччя до початку ХХ ст., зупиняючись на найбільш цікавих та значущих планах європейського об'єднання. Крім того, у статті в цілому розглянута картина міжнародних відносин в Європі, що складалася протягом вказаного часового періоду, зазначені основні перешкоди, що виникали на шляху розвитку інтеграційних процесів у Європі.

Ключові слова: «Сполучені Штати Європи», баланс сил, пацифізм, федерація, європейська інтеграція, наднаціональний.

Маркова М. А. Идея «Единой Европы»: вехи развития от периода Средневековья до начала XX века

В данной статье рассмотрены и проанализированы проекты и идеи объединения Европы, которые предшествовали формированию современного Европейского Союза. Автор охватывает период от Средних веков до начала ХХ в., останавливаясь на наиболее интересных и значимых планах европейского объединения. Кроме того, в статье в целом рассмотрена картина международных отношений в Европе, которая складывалась на протяжении упомянутого временного периода, указаны основные препятствия, возникавшие на пути развития интеграционных процессов в Европе.

Ключевые слова: «Соединенные штаты Европы», баланс сил, пацифизм, федерация, европейская интеграция, наднациональный.

Markova M. A. The idea of a United Europe: landmarks of evolution from the Middle Ages to the beginning of the 20th century

This article describes and analyzes projects and ideas of European consolidation, which preceded the formation of the modern model of the European Union. The author covers the period from the Middle Ages to the early twentieth century, stopping at the most interesting and significant plans for European consolidation. In addition, the article is considered the whole picture of international relations in Europe, which comprised during the time period referred to; there are the basic contradictions that arose in the way of developing of integration processes in Europe.

Key words: «The United States of Europe», balance of power, pacifism, federation, European integration, supranational.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.
Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94(420:540) «179/180»

Д. В. Марченко

АМРИТСАРСЬКИЙ ДОГОВІР 1809 РОКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК БРИТАНСЬКО-СИКХСЬКИХ ВІДНОСИН

Вивчення історії колоніалізму не втратило актуальності і в наш час, оскільки і зараз у світі зберігаються території, які не мають механізму самоуправління, а окремі наслідки деколонізації ще досі нагадують про себе проявами сепаратизму та спалахами тероризму. Водночас, саме з інституту колоніалізму бере свій початок такий феномен як неокolonіалізм, що на сьогоднішній день багато в чому визначає тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин.

Одним з регіонів, де наслідки колоніалізму сьогодні найбільш відчутні, є Центральна Азія. Становище у цьому регіоні дуже нестабільне, наразі в його межах триває латентний військовий конфлікт за участю ультрарадикального ісламського руху «Талібан» та міжнародних сил сприяння безпеці під проводом НАТО. Підйом ісламського радикалізму, що спостерігається на території Центральної Азії, є загрозою стабільності на глобальному рівні. Усе це викликає підвищену увагу світового співтовариства до територій, прилеглих до зони конфлікту, зокрема Пенджабу. Аналіз ролі та місця Пенджабу, одного з найбільш проблемних регіонів сучасної Індії, на світовій шахівниці не був би повним без розуміння специфіки процесів, які відбувалися на цій території у минулому.

Одним із «класичних» прикладів колоніалізму є експансія Великобританії у Пенджабі у ХІХ ст. Саме цей регіон увійшов в аннали історії як один з найбільш пріоритетних напрямків колоніальних устремлінь Британської імперії на Сході. Правлячі кола Туманного Альбіону прагнули приєднати до своїх володінь багаті на природні ресурси та дешеву робочу силу території та використовувати їх як джерела сировини і ринки збуту для своєї промислової продукції. При цьому одним з найбільш показових епізодів експансії англійців у цьому регіоні були їхні взаємини з державою сикхів.

Актуальність вивчення зазначеної проблематики зумовлена ще й тим, що вивчення ролі та місця Сикхської держави у зовнішній політиці Великобританії у період з кінця ХVІІІ ст. до 1849 р. представлена у вітчизняній науковій літературі побіжно, зокрема у підручнику «Нова історія Азії та Африки» В. Головченка та В. Рубеля [1]. Деякі роботи, присвячені цій темі, зустрічаються у радянській історіографії. Серед них слід назвати праці В. І. Кочнева, Е. Л. Штейнберга, Н. А. Халфіна [2]. Також деякі аспекти цього питання висвітлені в роботах з історії Індії та узагальнюючих працях з нової історії країн Азії та Африки [3].

У той же час, зарубіжні історики, зокрема, британські, приділили цьому питанню значно більше уваги. Найбільш цікаві роботи, на наш погляд, вийшли з-під пера Х. Т. Принсеп, Дж. Д. Каннінгема, Л. Гріффіна, Х. Д. Треваскіса, Ч. Гофа, А. Д. Іннес, У. П. Ендрю та Б. З. Ніджара [3]. Тим не менш, деякі проблеми політики Туманного Альбіону на північно-західному кордоні Британської Індії, зокрема вплив Амрітсарського договору 1809 р. на розвиток британсько-сикхських відносин, і досі потребують більш глибокого вивчення.

Пенджаб – природний та історичний регіон в Південній Азії, який завдяки своєму географічному положенню завжди відігравав велику роль у політиці держав, до складу яких він входив, або з якими межував. Значний за географічними розмірами, з високорозвиненим землеробством та іригаційними системами, декількома густонаселеними містами – центрами торгівлі та ремесел, на початку XIX ст. Пенджаб викликав великий інтерес у архітекторів зовнішньої політики Великобританії, адже він міг стати як ринком збуту для промислових товарів Імперії, так і постачальником продовольства для Ост-Індської компанії.

Втім, ці моменти не були визначальними під час формування зовнішньополітичного курсу Великобританії щодо цього регіону. Основна увага все ж таки приділялася його геополітичному розташуванню. Пенджаб прилягає до північно-західної окраїни Індії, де знаходяться гірські перевали, що з'єднують півострів Індостан з Афганістаном. З одного боку, володіння цим краєм було необхідне для успіху британської експансії на захід – у бік Афганістану, Ірану та Середньої Азії, а з іншого – він потенційно міг служити перепорою у випадку агресії з боку Персії, Російської Імперії чи Афганістану.

Починаючи з моменту встановлення дипломатичних відносин із державою сикхів і до моменту надання Уайтхоллом незалежності Індії, Пенджаб займав одне з ключових місць у «Східній політиці» Британської імперії. Особливий інтерес у зв'язку з цим становлять події, пов'язані з підписанням Амрітсарського договору 1809 р., укладеного між Чарльзом Т. Меткалфом (1785–1846), представником британської Ост-Індської компанії та махараджею Пенджабу.

Приводом для його підписання була ймовірна загроза північно-західному кордону Британської Індії з боку Франції. Цей договір передбачав собою визначення річки Сатледж в якості східного кордону держави Лева Пенджабу. Внаслідок цього Туманний Альбіон взяв під свій контроль усі території між р. Ямуна та р. Сатледж. Окрім цього, британці отримали буферну державу у вигляді Пенджабу, яка була міцною перепорою на шляху до їхніх володінь. Натомість, сикхський правитель мав відмовитися від свого задуму – об'єднання усіх сикхських князівств під владою пенджабського махараджи. Керуючись принципом «розділяй і володарюй», британські посадовці підштовхували сикхів до активної експансіоністської політики щодо Афганістану, послаблюючи у

такий спосіб обидві ці держави та зберігаючи вигідний їм баланс сил у регіоні.

Початок розвитку англо-сикхських відносин пов'язаний з ім'ям першого правителя Сикхської держави – махараджею Ранджит Сінгхом (1780–1839). У XVIII ст. більшість сикхів жили в Пенджабі – етнічно різноманітній області, до складу населення якої входили також мусульмани, індуїсти, джайни тощо. У цей період сикхи в Пенджабі були згруповані в 12 князівств-місаль, якими правили Сардари – колишні військові ватажки часів воєн з Моголами, афганськими завойовниками і племенами. У 1797 р. Р. Сінгх став вождем одного з сикхських племен – Сукерчакья після смерті батька, Махан Сінгха (1760–1792), який очолював однойменний місаль [4, с.425].

Після приходу до влади молодий Сінгх почав активно приєднувати до свого володіння окремі місалі Пенджабу і вже у 1799 р. захопив місто Лахор, столицю регіону. Згодом, у 1802 р. він окупував Амрітсар – священне місто сикхів, яке водночас було великим комерційним центром, а також підкорив ряд дрібніших сикхських та пуштунських князівств. У союзі зі своєю тещею Сада Каур (1762–1832), правителькою місалю Канхея і прибічником – Фатех Сінгхом (1784–1837), головою місалю Ахлувалія, Р. Сінгх систематично та ефективно втілював у життя політику поглинання територій малих правителів Пенджабу [4, с.128].

Втім, Пенджабський монарх зазнав невдачі при спробах приєднати сикхські князівства, які межували з британськими володіннями в Індії і поширити свою владу на територію, розташовану між р. Сатледж і р. Ямуна у період з 1806 по 1809 рр. Махараджа очолив три походи в області, розташовані на лівому березі річки Сатледж. Він примусив ряд дрібних джатських князів, що володіли землями між Сатледжем і Ямуною, визнати його верховний суверенітет. Однак керівництво Ост-Індської компанії, побоюючись росту могутності Сикхської імперії, зав'язало зносини з деякими із цих феодалських князів з метою створити «п'яту колону» на території Пенджабу і підбурити їх до заколоту проти Р. Сінгха.

Крім того, британці вдалися і до методів прямого впливу на своїх опонентів. Так, приблизно у цей же час Лорд Мінто Гілберт Елліот (1751–1814), генерал-губернатор Індії (1807–1813) через свого посла – молодого офіцера Чарльза Феофіла Меткалфа висунув Р. Сінгху ультимативні вимоги, а саме: обмежитися завоюванням територій по правому березі р. Сатледж [5, с.511].

У 1808 р. дипломатична місія на чолі з Ч. Меткалфом була направлена генерал-губернатором до столиці Пенджабу – Лахору, щоб перешкодити Р. Сінгху об'єднати під своєю владою увесь регіон і «нацькувати» його на Афганістан. Британський уряд оголосив усі князівства, що знаходилися на схід від р. Сатледж, під «заступництвом» Ост-Індської компанії. Ця декларація була підкріплена раптовим

просуванням британських військ в район м. Лудіана, на березі Сатледжа. Р. Сінгх висловив протест, посилаючись на договір про дружбу і співпрацю з Ост-Індською компанією 1806 р., згідно з яким кордоном британських володінь є не Сатледж, а Ямуна.

Вороже ставлення британської влади, неможливість протистояти збройним силам Його Величності, а також побоювання, що вожді сикхів на нещодавно завойованих територіях спробують скористатися його важким становищем та піднімуть повстання, змусили Р. Сінгха погодитися з вимогами Лорда Мінто. Це було зафіксовано договором, укладеним 25 квітня 1809 р. в місті Амрітсарі (неподалік від Лахора), який він підписав з представником британського уряду Ч. Меткальфом [6, с.150]. Цим документом р. Сатледж була визнана кордоном володінь Р. Сінгха. Крім того, монарх Пенджабу зобов'язався утримувати на займаних ним або його васалами землях на лівому березі цієї річки «лише таку кількість військ, яка необхідна для підтримання внутрішнього порядку». Британці, зі свого боку, зобов'язалися не посягати на територію і населення, підпорядковані Р. Сінгху [7, с.42].

Одночасно у договорі зазначалося, що Р. Сінгху надається «повна свобода дій в областях на північ і захід від р. Сатледж, в чому британці обіцяли йому своє сприяння» [8, с.274]. Межі цієї території навмисне не були визначені. Амрітсарський договір, таким чином, не тільки розширяв межі володінь Великобританії в Індії та перешкоджав об'єднанню пенджабських племен, а й створював передумови для зіткнення Сикхської імперії з Афганістаном.

Таку точку зору розділяє і індійський історик Н. К. Сінха. Зокрема, він акцентує увагу на тому, що «у бесіді з главою Пенджабу Меткальф намагався привернути його увагу саме до розвитку експансії «на північ і захід» [9, с.28]. Там, «на півночі і заході», лежали землі афганських племен. Спроби Р. Сінгха затвердити тут свій вплив неминуче мали призвести (і згодом призвели) до загострення відносин між Пенджабом і Афганістаном. До цього ж часу (приблизно 1808–1809 рр.) відноситься і початок британської експансії в Афганістані.

Таким чином, внаслідок підписання Амрітсарського договору британські володіння поширилися далеко на захід, наблизившись впритул до Пенджабу. Але цей успіх далеко не вичерпував експансіоністської програми британців. Підписуючи Амрітсарський договір, Уайтхолл закладав підвалини для того, щоб послабити вплив сикхської держави у регіоні та продовжити експансію на захід у бік Афганістану, шляхом опосередкованого розпалювання ворожнечі між своїми конкурентами за гегемонію у Центральній Азії.

Проведене дослідження наочно показує, що подальше вивчення «сикхського питання» потребує більш детального висвітлення багатьох його аспектів, насамперед, специфіки британсько-сикхських відносин у цьому регіоні в XIX ст., розгляду справжніх причин загострення

проблеми у другій половині ХХ ст. і пошуку можливих шляхів його врегулювання у наш час.

Список використаної літератури

1. **Головченко В. І.** Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець ХІХ – друга третина ХХ ст.) : навч. посіб. / В. І. Головченко, В. А. Рубель. – К. : Либідь, 2010. – 520 с. 2. **Див., напр.** : Кочнев В. И. Государство сикхов и Англия / В. И. Кочнев. – М. : «Наука», 1968. – 173 с.; Халфин Н. А. Провал британской агрессии в Афганистане (ХІХ в. – начало ХХ в.) / Н. А. Халфин. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 208 с.; Штейнберг Е. Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. (От французской буржуазной революции до Второй мировой войны) / Е. Л. Штейнберг. – М. : Воениздат, 1951. – 212 с. 3. **Див., напр.:** Синха Н. К. История Индии / Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи; пер. с англ. Л. В. Степанова, И. П. Ястребовой и Л. А. Княжинской. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1954. – 441 с.; Новая история стран Азии и Африки. ХVІ–ХІХ вв.: учебник для студ. высш. учеб. заведений / под ред. А. М. Родригеса : в 3 ч. – М. : ВЛАДОС, 2004. – Ч.2. – 463 с. 4. **Див., напр.** : Prinsep J. Essays on Indian Antiquities: Historic, Numismatic, and Palæographic / J. Prinsep, H. Prinsep // E. Thomas. – L. : J. Murray, 1858. – 336 p.; Cunningham J. D. A history of the Sikhs: from the origin of the nation to the battles of the Sutlej / J. D. Cunningham. – L. : J. Murray, 1853. – 473 p.; Griffin L. H. The Punjab chiefs / H. Griffin, W. Conran, H. Craik, C. Massy. – Lahore, 1865. – 426 p.; Trevaskis H. K. The land of the five rivers: an economic history of the Punjab from the earliest times to the year of grace 1890 / H. K. Trevaskis. – L. : Oxford University Press, 1928. – 372 p.; Gough C. Sikhs and the Sikh wars: the rise, conquest, and annexation of the Punjab state / C. Gough, A. Innes. – L. : A. D. Innes & Co., 1897. – 14 p.; Major A. J. Return to empire: Punjab under the Sikhs and British in the midnineteenth century / A. J. Major. – N.Y : Sterling Publishers, 1996. – 247 p.; Douie J. Panjab, North-West Frontier Province and Kashmir / J. Douie. – Cambridge : at the University press, 1916. – 373 p. 5. **Антонова К. А.** История Индии / К. А. Антонова, Г. М. Бонгард-Левин, Г. Г. Котовский – М. : Мысль, 1979. – 608 с. 6. **Kasturi N.** History of the British Occupation of India / N. Kasturi, B. D. Basu. – Calcutta: R. Chatterjee, 1920 – 268 p. 7. **Traite** avec Randjit Singh, le radjah de Lahore, date, 25 april 1809 // de Jancigny D. Inde / D. de Jancigny, X. Raymond. – P.: Fermin Didot Freres, Editeurs, 1845. – P.42. 8. **Миссия** дружбы: пребывание Н. А. Булганина и Н. С. Хрущева в Индии, Бирме, Афганистане. Выпуск первый. Документы. – М. : Изд-во газеты «Правда», 1956. – 383 с. 9. **Sinha N. K.** Ranjit Singh / N. K. Sinha. – Calcutta: A. Mukherjee, 1951. – 215 p.

Марченко Д. В. Амрітсарський договір 1809 року та його вплив на розвиток британсько-сикхських відносин

Стаття присвячена вивченню початкового періоду становлення політики Великої Британії щодо Пенджабської держави. Автор аналізує події, які пізніше призвели до британо-сикхського протистояння в цьому регіоні. Особлива увага приділяється висвітленню історичних фактів, пов'язаних з процесом підписання Амритсарського договору 1809 р. між Британською імперією та сикхською державою Ранджит Сингха у період заключного етапу експансії правлячих кіл Альбіону у північно-західній Індії. Автор доходить висновку, що укладення Амритсарської угоди заклало основу для подальшої експансії Великої Британії в Центральній Азії.

Ключові слова: колоніалізм, британсько-сикхські відносини, Амритсарський договір, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Марченко Д.В. Амритсарский договор 1809 года и его влияние на развитие британо-сикхских отношений

Статья посвящена изучению начального периода становления политики Великобритании в отношении Пенджабского государства. Автор анализирует события, которые позже привели к британо-сикхскому противостоянию в этом регионе. Особое внимание уделяется освещению исторических фактов, связанных с процессом подписания Амритсарского договора 1809 г. между Британской империей и сикхским государством Ранджит Сингха в период заключительного этапа экспансии правящих кругов Альбиона в северо-западной Индии. Автор приходит к заключению, что подписание Амритсарского договора заложило основу для дальнейшей экспансии Великобритании в Центральной Азии.

Ключевые слова: колониализм, британо-сикхские отношения, Амритсарский договор, внешняя политика, международные отношения.

Marchenko D. V. Treaty of Amritsar of 1809 and its influence on the development of British-Sikh relations

This article is dedicated to the studying of initial period of the British policy to the Punjab state. Author analyses the events which became the basis of the confrontation between Sikhs and Great Britain in this region. The special attention is given to coverage of the historic facts connected with process of signing of the Treaty of Amritsar of 1809 between British Empire and Ranjit Singh Sikh state in the final stage of expansion of ruling circles of Albion in North-West India. The author comes to the conclusion that owing to signing of the Treaty of Amritsar basement for further expansion of Great Britain in Central Asia was founded.

Key words: colonialism, British-Sikh relations, Treaty of Amritsar, foreign policy, international relations.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94(73:55) «1989/2009»

В. В. Пилипенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ США ЩОДО ІРАНУ (1989 – 2009 РР.)

Збереження залежності світової економіки від поставок енергоресурсів зумовлює перерозподіл сил на міжнародній арені на користь тих країн, які можуть контролювати і вільно розпоряджатися нафтогазовими поставками й ціновою політикою на них. Статус світового лідера буде мати та країна, яка зможе встановити контроль над основними експортерами енергетичної сировини, якими зараз є держави Перської затоки. Ось чому залишається актуальним питання щодо основних етапів проникнення США в Іран й напрямків встановлення контролю над іранською нафтогазовою сферою.

Попри значні здобутки історіографії у вивченні проблеми основ політики США в районі Перської затоки, дуже мало дослідників приділяють увагу виділенню основних етапів та напрямків поширення американського впливу на Іран, як регіонального лідера серед країн Близького Сходу. До ряду таких дослідників належать А. В. Окороков [1] та А. С. Сафонов [3]. Важливу роль у вивченні еволюції політики США щодо Ірану відіграють публікації та заяви лідерів обох держав у офіційних періодичних виданнях [7; 8].

Отже, мета та головні завдання дослідження полягають у тому, щоб розкрити основні етапи й напрямки проникнення США в Іран шляхом впровадження відповідних доктрин швидкого зовнішньополітичного реагування та висвітлити реакцію Росії на відповідні дії американців. Опрацювавши за допомогою порівняльно-історичного методів з додержанням принципів всебічності, багатофакторності, історизму джерела: заяви іранських, американських високопосадовців, тексти договорів про економічну співпрацю між РФ та Ісламською Республікою Іран (ІРІ), офіційні постанови США щодо Ірану [2; 4; 5; 6], і здобутки відомої історіографії вдалося виділити основні етапи політики США щодо ІРІ.

Перший етап пов'язаний з використанням Ірану в якості прихованої зброї у планомірній політиці США щодо знищення СРСР (1989–1991 рр.).

На момент фактичного завершення «холодної війни» та в умовах дестабілізуючих процесів у внутрішній політиці, як СРСР так і Ірану, американськими стратегами розробляється план остаточного розвалу Радянського Союзу за допомогою ісламського фактору [1]. Доктрина отримала назву «кризового півмісяця». Передбачалося дискредитувати владу в Ірані, що взяла курс на самостійний розвиток і зближення з Радянським Союзом, звинувативши вищі ешелони іранського політикуму в тісній співпраці з британськими спецслужбами, викликавши тим самим

акції протесту в ісламських республіках СРСР. Акції протесту, повстання в прикордонних азіатських радянських республіках мали завершити процес розпаду Радянського Союзу й позбавити Іран головного союзника на міжнародній арені у справі протистояння американському проникненню у сферу економіки й політики країн Близького Сходу.

Однак підписана 1989 р. довготривала програма співпраці між СРСР та Іраном звела нанівець розрахунки американських спецслужб щодо почергової ліквідації самостійності Ірану та Радянського Союзу. Декларація містила завірення двох сторін у сприянні надання нафтогазовим відносинам справедливого характеру в системі світової економіки, а також заяву про їхню готовність до співпраці з метою ліквідації дискримінаційних дій у сфері міжнародних економічних відносин, скорочення розриву між Північчю і Півднем, та недопущення торгово-економічного тиску з політичною метою [2].

Розширення нафтогазової співпраці між СРСР та Іраном змусило США вдатися до заморожування іранських авуарів в американських банках та їх філіалах, ввести ембарго на торгівлю з ІРІ й направити в район Перської затоки ряд бойових кораблів, у тому числі й авіаносців [1].

Після розпаду Радянського Союзу 1991 р. доктрина «кризового півмісяця» втратила свою актуальність, вивівши на порядок денний необхідність вироблення нових основ проникнення американського впливу на територію ІРІ, чії вищі ешелони влади займали відкриту антиамериканську позицію.

За таких умов розпочинається *другий етап* встановлення американського контролю над ІРІ – підтримка опозиції заради встановлення лояльного до США режиму в Ірані (1991–1996 рр.).

Розпад Радянського Союзу розв'язував руки США, які автоматично здобули статус одноосібної наддержави. Реалії однополярного світу створили певний вакуум влади у країнах ісламського поясу й зумовили природне бажання американських лідерів встановити гегемонію на стратегічно важливому Близькому Сході. Саме за такої міжнародної ситуації Сполученими Штатами Америки по відношенню до Ірану виробляється нова політика, спрямована на сприяння процесу лібералізації в регіоні. Передбачалося перейти до активної підтримки опозиційних офіційному курсу іранської влади політиків, укріпивши тим самим електоральну базу більш поміркованих по відношенню до зв'язків зі США сил [3, с.12].

З 1993 р. політика підтримки іранської внутрішньої опозиції втілювалась в доктрину «стримування Ірану», що передбачала перехід до дипломатичного тиску на Іран, сприяння приходу до влади більш поміркованих політичних сил, які змогли б піти на налагодження відносин із Вашингтоном. Для цього передбачалося консолідувати навколо США союзників, як з країн Європи, так і з країн ісламського поясу, створивши тим самим своєрідну антиіранську коаліцію, що могла б ініціювати введення економічних санкцій і піти на розрив договорів з Іраном [3, с.14].

Загравання з іранською опозицією давало можливість Білому дому перейти до *третього етапу* проникнення в Іран, що ознаменувався початком безпосереднього економічного натиску на цю країну (1996–2001 рр.).

Першою основою політики Вашингтона, спрямованої на економічну ізоляцію Ірану, став прийнятий конгресом 1996 р. Закон «Про санкції по відношенню до Ірану», відомий більше як Закон Д'Амато. Згідно із даним законом передбачалося введення санкцій щодо тих компаній, у тому числі й іноземних, які інвестували у розвиток іранського енергетичного сектору більше 20 млн. дол. [4].

Закон Д'Амато став лише початком у цілому шквалі американських санкцій щодо іранської енергетичної політики. Подібні закони, прийняті 1999 та 2002 рр., були спрямовані на недопущення розвитку іранського енергетичного сектору, який не лише гарантував Ірану зовнішньополітичну самостійність, але й надавав можливість диктувати власні умови побудови міжнародних відносин між США та країнами близькосхідного регіону.

Збільшення жорстокості санкцій по відношенню до Ірану з боку американців привело до більш тісного зближення першого зі своїм потенційним конкурентом на енергетичному світовому ринку – Росією.

Зближення Росії та Ірану відбувалося, передусім, у розробці проекту створення міжнародного транспортного коридору Північ–Південь наприкінці 2000 р., коли між Росією, Іраном й Індією було підписано відповідне погодження [5]. Росія та Іран пішли також на організацію спільної корабельної лінії по Каспію. Під даний проект транспортування було побудовано новий ірансько-російський порт Оля.

Тісна співпраця з Росією сприяла виробленню Іраном нових основ зовнішньої політики, які базувалися на антиамериканізмі та протистоянні будь-якому проникненню США й ізраїльського капіталу в Близькосхідний регіон. Свідченням панування в Ірані доктрини антиамериканізму та антисіонізму стала свого часу заява іранського духовного лідера Хомейні, де він розглядав політику США через призму ідей сіонізму. Духовний лідер висунув гасло існування «двох Ізраїлів», одного, що поруч, і другого, що в Америці [1].

Тиск США на ІРІ посилювався після сумнозвісних подій 11 вересня 2001 р., які викликали в американській нації прагнення помсти за скоєний терористами злочин. Це послужило тому, що з 2002 р. Іран був включений американськими політиками до так званої «вісі зла», а Білий дім почав реалізовувати концепцію «поширеного тиску» по відношенню до ІРІ (автор – голова РНБ США К. Райс. – *В. П.*), що стало початком чергового, *четвертого етапу* наступу США на Іран (2002–2005 рр.).

Суть концепції полягала в тому, щоб поступово нарощувати тиск на теократичний іранський режим з метою досягнення від нього значних політичних поступок [3, с.17]. Вторгнення США в Ірак 2003 р. також мали служити головними елементами щодо реалізації даної концепції, створити

прецедент того, що буває з країнами, які відмовляються діяти у фарватері американської політики.

Військові дії США на території Іраку розглядалися офіційним Тегераном, як приклад агресії та використання інформаційної війни задля встановлення контролю над Близьким Сходом, багатим на стратегічно важливі енергетичні ресурси [6].

Невдала реалізація американцями іракської кампанії призвела до зміни політики США по відношенню до Ірану й переходу до поки що *останнього етапу* встановлення контролю над ІРІ через впровадження доктрини проведення на іранській території превентивної війни несиловими методами (з 2005 р. і до сьогодні)

Починаючи з 2005 р. США перейшли на новий етап політики перетворення Ірану на свою маріонетку шляхом роздування проблеми захисту прав людини і громадянина, побудови демократичного суспільства в Ірані. В бік Ірану неодноразово лунали звинувачення у порушенні прав людини, надмірній авторитарності влади й ісламській радикалізації основ повсякденного життя іранського суспільства.

Аналітиками у Вашингтоні Іран був включений до так званого Клубу диктаторів проти кольорових революцій. Цей термін використовується американським урядом для характеристики держав недемократичного табору, які потребують експорту демократії зі США [7].

Поруч з цим розпочалося розгортання пропаганди в Ірані, спрямованої на активізацію народних мас й створення умов для виникнення акцій протесту проти офіційного курсу влади. Найбільш дієвою дана політика США виявилася під час президентських виборів 12 червня 2009 р. в Ірані, коли тисячі людей вийшли на вулиці, висловлюючи своє непогодження з отриманими результатами голосування (другий раз поспіль перемогу одержав прихильник політики антиамериканізму М. Ахмадінежад).

Акції протесту проти непрозорих виборів в Ірані були організовані в США та ряді країн, що знаходяться в зоні їхнього впливу. Зокрема, в Нью-Йорку процесія з колишніх іранських політв'язнів та емігрантів розтягнулася від Таймс-сквера до будівлі штаб-квартири ООН [8, с.4].

Нестабільність всередині країни могла бути використана американською владою для введення військ в Іран задля підтримки демократії та недопущення розвитку терористичного режиму, який, на їхню думку, уособлював Ахмадінежад. Подібні рішучі дії відразу ослабляли потенціал Ірану й нейтралізували небезпеку по відношенню до Ізраїлю – головного союзника США на Близькому Сході. Однак розвинути ситуацію політичної нестабільності та боротьби на підтримку народного антиурядового фронту не вдалося. Баталії всередині Ірану втихомирилася, а влада новообраного президента була визнана всіма офіційними колами країни.

На фоні відкритого протистояння між США та Іраном вимальовується позитивна тенденція співпраці ІРІ з Росією у напрямках

розширення інвестиційного клімату, створення умов до інтеграції у наддержавні об'єднання, якими виступають ОПЕК, ШОС та ін. Наприклад, ОАО «Газпром» і НІОС («Національна іранська нафтова компанія») 2008 р. підписали спільний меморандум про взаєморозуміння між компаніями, досягнутого стосовно нафтогазових проектів в Ірані, Росії й третіх країнах [2].

Таким чином, основним напрямком політики США на території Близького Сходу стало прагнення встановити повний контроль над Іраном – найбільшим експортером нафтогазових ресурсів на світовий ринок. Для досягнення всебічного контролю над іранською політикою використовувалися концепції підтримки лібералізації, впровадження прямих економічних санкцій, або безпосереднього тиску на вищі ешелони іранської влади. Терористична агресія проти США 2001 р. змінила основи проникнення американського впливу на територію Ірану: пріоритет став надаватися пропаганді американського способу життя, провокаціям антиурядових виступів, що входили в перелік основних заходів доктрини превентивної війни несиловими методами. У такому випадку вирішення проблеми шляхом надання переваги мирному діалогу сторін замість брязкоту зброї, на наш погляд, багато у чому буде залежати від позиції світової громадськості та, перш за все, Росії.

Список використаної літератури

1. **Окорочов А. В.** Иранский треугольник [Електронний ресурс] / А. В. Окорочов. – Режим доступу: <http://IRANNews/> 2. **Декларация** о принципах отношений и дружественного сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и исламской Республикой Иран [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawsector.ru> 3. **Сафонов А. С.** Эволюция внешней политики США в отношении Ирана (1979–2008 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук: 07.00.03 «Всеобщая история» / А. С. Сафонов. – М., 2011. – 29 с. 4. **Iran and Libya Sanctions Act of 1996**, H. R. 31.07 [Електронний ресурс] // Public Law 104–172, August 5, 1996. – Режим доступу: http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=104_cong_public_laws&docid=f:publl172.pdf 5. **Хаметов А. Э.** Экспансия российского капитала в нефтегазовый сектор мирового хозяйства: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. экономич. наук: 08.00.14 «Мировая экономика» / А. Э. Хаметов. – М., 2009. – 29 с. 6. **Письмо** президента Исламской Республики Иран Махмуда Ахмадинжада Джорджу Бушу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://varvar.ru> 7. **Скромное** обаяние иранского авторитаризма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://BBCRussian.com> 8. **Протесты** против репрессий в Иране // Русская служба Голоса Америки. – 2009. – 27.07. – С.4.

Пилипенко В. В. Еволюція політики США щодо Ірану (1989 – 2009 рр.)

В статті досліджується історія американської політики щодо Ірану в 1989–2009 рр. На основі аналізу історіографії та джерельної бази виокремлено основні цілі та етапи іранської політики США. Автор дійшов висновку, що у спробах досягнення всебічного контролю над цією країною у Білому домі поступово змінювали концепції політики щодо ІРІ: від підтримки лібералізації, впровадження прямих економічних санкцій, або безпосереднього тиску на вищі ешелони іранської влади до пропаганди американського способу життя, провокацій антиурядових виступів, що входили в перелік основних заходів доктрини превентивної війни несиловими методами.

Ключові слова: США, Іран, нафта, антиамериканізм, санкції.

Пилипенко В. В. Еволюція політики США в отношении Ірана (1989 – 2009 гг.)

В статье исследуется история американской политики в отношении Ирана в 1989–2009 гг. На основе анализа историографии и источниковой базы выделены основные цели и этапы иранской политики США. Автор пришел к выводу, что в попытках достижения всестороннего контроля над этой страной в Белом доме постепенно изменяли концепции политики в отношении ИРИ: от поддержки либерализации, внедрения прямых экономических санкций, или непосредственного давления на высшие эшелоны иранской власти к пропаганде американского образа жизни, провокаций антиправительственных выступлений, входивших в перечень основных мероприятий доктрины превентивной войны несиловыми методами.

Ключевые слова: США, Иран, нефть, антиамериканизм, санкции.

Pylypenko V. V. An evolution of US policy towards Iran (1989 – 2009)

The history of American policy towards Iran during 1989–2009 is researched in the article. On the basis of analysis of historiography and historical sources, the primary purposes and basic stages of politics of White House in Iran were marked out by the author. The author came to the conclusion that for achievement of all-round control over the Iran the White House gradually changed their Iranian policy from support of liberalization, introduction of direct economic sanctions, or direct pressure upon the highest echelons of the Iranian power to promotion of the American lifestyle, provocations of antigovernment actions. All of this was included into the list of the main actions of the doctrine of preventive war by nonpower methods.

Key words: USA, Iran, oil, anti-Americanism, sanctions.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

С. С. Седнев

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ АНГЛО-РУССКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВЕКА**

Центральная Азия сегодня остается одним из наиболее важных регионов в системе международных отношений. Многие проблемы современного мира берут свое начало или, в конечном итоге, переплетаются здесь. Ситуация усложняется изменениями, происходящими во внешней политике стран, претендующих на статус сверхдержав: попытками России восстановить утраченное после развала Советского Союза мировое влияние, ростом экономической и политической мощи Китая, реализацией геополитических планов США в Центральной Азии. В то же время в борьбу за влияние в Центральноазиатском регионе включаются и расположенные здесь страны. Одним из таких государств является Индия, которая в начале XXI в. продемонстрировала признаки изменения в своей стратегии расширения военной сферы влияния в Средней Азии. Поэтому изучение истоков подобных противостояний, происходивших на этой территории в прошлом, на наш взгляд, может создать предпосылки для разрешения возможных конфликтов в настоящем.

К тому же проблемы, связанные с англо-русским соперничеством в Центральной Азии, и по сей день вызывают немалый интерес у исследователей. Первопроходцами в изучении данной проблематики можно считать представителей российской дореволюционной историографии [1]. Хотя они в большей степени были сконцентрированы на изучении вопросов англо-русского соперничества на Востоке в XIX в., практически не затрагивая корни этой проблемы. Вопросы истории международных отношений в Центральной Азии в XVIII в. нашли свое отражение в советской и британской историографии [2]. Не осталось без внимания российско-британское противостояние и в современной российской историографии, что обусловлено повышенным интересом Москвы к указанному региону [3].

Источниковую базу исследования составляют сборники документов «Русско-туркменские отношения в XVIII–XIX вв.», «Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие», составленный С. В. Жуковским, «Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю», собранные М. Н. Галкиным и др. [10; 15; 16].

Среди европейских держав одной из первых проникновение на Восток начала Великобритания. Главным орудием ее политики стала Ост-Индская компания (ОИК), основанная в 1600 г. [4, с.29]. Уже к середине XVIII в. деятельность ОИК характеризуется ее превращением в «державу-

купца». К этому времени компания значительно расширила и укрепила свою торговую сеть в бассейне Индийского океана. В ее распоряжении имелись укрепленные пункты и фактории по всей Индии. Самыми крупными были Мадрас на юге и Калькутта в Бенгалии. В Иране такую роль играл торговый порт Гамрун [5, с.18]. Полученные преимущества открыли для Великобритании возможность перейти к территориальным захватам на полуострове Индостан. Этому способствовало, с одной стороны, ослабление позиций Могольской империи и ее постепенный распад, с другой – стремление английской буржуазии к колониальным захватам. Все это стимулировало военное усиление ОИК [6, с.17].

Основным конкурентом ОИК в Индии и на Среднем Востоке была французская Ост-Индская компания. Центрами ее деятельности были Пондишери в Карнатике и укрепленная фактория Чандернагор в Бенгалии [7, с.331]. Однако к 30-м гг. XVIII ст. к британской правящей верхушке пришло осознание того, что у Великобритании появился еще один, не менее опасный противник, чем Франция – Россия. За время правления Петра I Россия превратилась из отсталого периферийного государства в одного из крупнейших игроков на политической карте Европы. Она стала постоянно вмешиваться в европейские дела, у нее появились собственные торгово-экономические интересы.

Помимо выхода к Балтийскому морю, в петровскую эпоху Российская империя осуществила свой первый серьезный «бросок на юг», в Центральную Азию. Петр I проявлял практическую заботу о расширении экономических отношений с Востоком, но вместе с тем внес и существенную коррективу, отметив, что приоритетным для него все же являлась более масштабная и перспективная цель – «найти сухопутный и морской путь вдоль Каспийского моря, не ограничиваясь выходом на Константинополь» [8].

Уайтхолл не мог не обратить внимание на эти замыслы России тем более, что любое усиление соперников в Лондоне всегда воспринимали крайне негативно и болезненно. А если дело касалось флота, британская политика становилась агрессивной, и в кабинетах Форин оффиса начинали разрабатываться планы будущего противодействия угрозе. Не стала исключением и Россия.

Английский резидент в Петербурге Джеймс Джефферис писал в своем донесении от 14 апреля 1719 г. в Лондон статс-секретарю Стэнгону: «Проживи еще царь года три – у него будет флот в 40 кораблей от 70 до 90 пушек каждый, 20 фрегатов, построенных здесь и как нельзя лучше...», – далее он продолжал, – «Представляю вам судить, входит ли в интересы Великобритании быть зрительницей возрастающего могущества России, особенно на море...» [Цит. по: 9, 40].

Российский ученый М. Ниязатов охарактеризовал планы российского императора следующим образом: «Очевидно, что для Петра I приоритетным являлось не просто расширение и укрепление как торгово-экономических, так и политических отношений с соседними государствами

Центральной Азии, а их активное вовлечение в связи России со странами Южной Азии, в первую очередь – Индией» [8]. «Не подлежит сомнению», – заключает он, – «что фактически имелась в виду разработка и реализация принципиально нового масштабного для своего времени проекта реставрации и возрождения некогда процветавшего «Шелкового пути», прочно связывавшего рынки стран Востока с Европой, в сложной и разветвленной цепи которого Центральная Азия благодаря своему географическому положению представляла собой ключевое звено» [8].

В петровскую эпоху для придания мощного импульса торговым связям с соседними государствами у России имелись все необходимые предпосылки: экономика развивалась ускоренными темпами, создавались основы современной промышленности, расширялось производство, насыщая внутренний рынок разнообразными товарами и изделиями, резко увеличивался экспортный потенциал страны. Эти радикальные перемены, наметившиеся в политической и хозяйственной жизни России под воздействием реформ Петра I, оказали значительное влияние на общую ситуацию в государствах Центральной Азии, что нашло отражение в относительной стабилизации обстановки в регионе, но особенно – в некоторых позитивных тенденциях во внешней политике правителей Хивы и Бухары [8]. Именно в этот период в ней наиболее контрастно обозначился курс не только на дальнейшее расширение и укрепление сотрудничества с Россией, но и сближение с ней. В 1700 г. хивинский хан Шах-Нияз (1699–1702) первым обратился к Петру I с предложением заключить союз между двумя странами и принять Хивинское ханство под покровительство Русского государства. 30 июня 1700 г. Петр I заявил о своем согласии и вновь подтвердил его в 1703 г. новому хивинскому правителю Сеиду Али-хану [8].

Можно считать, что первым шагом по установлению протектората над Хивой стала отправка в 1717 г. экспедиции под руководством князя А. Бековича-Черкасского. На нее возлагался целый комплекс задач, главными из которых были: строительство крепостей на восточном побережье Каспия в районе Красноводского залива и старого русла Амударьи – Узбоя, а также других сооружений на постепенно стагнировавшем традиционном торговом пути с Востока на Запад для его оживления; склонение хивинского хана к подданству де-юре и предоставление ему для охраны правительственного дворца и в качестве почетного караула немногочисленного отряда элитных русских гвардейцев; ведение геологоразведочных изыскательских работ для изучения недр и возможности их эксплуатации во взаимных интересах; отправление по Амударье водным путем посольской миссии в Бухарский эмират и далее – в Индию [8; 10, с.286–290]. Но ввиду просчетов, допущенных руководством экспедиции, возник конфликт с хивинскими властями, в результате чего 23 августа 1717 г. экспедиция была разгромлена. После этого отношения России с ханствами Средней Азии в течение длительного срока оставались замороженными.

Следующим объектом русского вмешательства стал Иран. Здесь, как мы знаем, русская дипломатия прибегла к силовому варианту. В 1723 г. в результате войны с Ираном к России были присоединены Дербент, Баку, Решт, провинции Ширван, Гилян, Мазендеран и Астрабад. Еще одним следствием войны стало создание регулярного русского флота на Каспии [11, с.60–62]. Видимо, Персидский поход и неудачная экспедиция Бековича-Черкасского в Среднюю Азию были элементами грандиозного плана проникновения в Индию. Еще одним элементом этого плана стала попытка царя отправить русскую эскадру на Мадагаскар и далее в Индию. Но смерть императора стала концом мадагаскарского проекта [9, с.49–50].

Несмотря на первые, пусть и не совсем удачные попытки проникнуть на Восток, при Петре I российская внешняя политика начинает приобретать те черты, которые будут присущи ей на протяжении всего XVIII в. Постепенно происходит осмысление главных внешнеполитических целей и задач в Центральной Азии. Конечно, начинания российского императора по своему масштабу опередили свое время на сто с лишним лет. Оценивая возможности России в тот период, проникновение не то что в Индию, а даже на ближние подступы к ней, сложно представить. Материально-техническая база Российской империи была не готова к осуществлению такого проекта, к тому же между Россией и Индией не существовало приемлемых путей сообщения, кроме морского. Даже коммуникации со среднеазиатскими ханствами, мягко говоря, было далеко от таких, по которым могла бы пройти экспедиционная армия или с помощью которых можно было создать стабильную торговую линию со Средним Востоком. Поэтому в тот период главным стимулом продвижения на юг было скорее стремление обезопасить свои рубежи и заложить основу для будущего освоения этих территорий.

Еще одним немаловажным фактором, оказавшим влияние на Восточную политику Петербурга, можно считать начало противостояния с Великобританией, явно не желавшей любого усиления своего новоиспеченного противника. Хотя англо-русское соперничество в начале XVIII в. нельзя сопоставить с аналогичным противостоянием XIX в., можно утверждать, что именно тогда начал складываться тот комплекс противоречий на Востоке, который в последствии выльется в «Большую игру».

Как можно увидеть из последующих событий, вышеизложенные суждения обоснованы. В 1730 г. хан Малой казахской орды Абдулхайр вступил в переговоры с Россией о подданстве в расчете получить военную поддержку в борьбе с джунгарами, вторгшимися в казахские степи [12, с.95]. Российское правительство воспользовалось этим обращением как удобным предложением для вмешательства в дела населения казахских степей, интерес к которым, как уже отмечалось, наметился еще в царствование Петра I. Принятие казахов в подданство создало прецедент, опираясь на который Россия в будущем установит контакты с остальными казахскими жузами, которые в итоге также примут русское подданство.

Но в Петербурге понимали, что политика в Центральной Азии не может быть основана только на подобного рода прецедентах; необходимо было выработать четкую стратегию по освоению региона. И первые шаги в этом направлении были сделаны незамедлительно. В том же году статс-секретарь Сената И. К. Кириллов представляет к рассмотрению правительства проект «о задачах России на Востоке». Проект был «высочайше одобрен», и для его осуществления Российской Академией наук в 1734 г. была организована специальная экспедиция под руководством того же И. К. Кириллова. Главным итогом работы экспедиции стало основание 31 августа 1735 г. на реке Ори административного и торгового центра края – Оренбурга. С момента своего основания и в течение последующих ста сорока лет Оренбург играл важную роль в дипломатических отношениях России со среднеазиатскими государствами, да и не только с ними, являясь одновременно форпостом и открытой дверью на Средний Восток [13].

Конечно, само основание подобного рода торгово-административного центра имело большое значение. Но стоит сказать, что этим российская дипломатия явно дала понять, что намерена не только обеспечивать защиту южных рубежей, но, по возможности, стараться расширить свое влияние и территорию. И действительно, уже в первые годы существования Оренбурга его власти приступили к осуществлению геополитических задач, возложенных на них. В 1740–1741 гг. казахские и каракалпакские районы посетил поручик Гладышев, целью визита которого было укрепление связей между каракалпаками и Россией. Следствием начавшихся переговоров была отправка в 1742 г. каракалпакского посольства в Оренбург и поездка его в следующем году в Петербург.

Следует также сказать, что во время царствования Анны Иоанновны Россия, чтобы склонить Иран к союзу против Порты, вернула завоеванное Петром западное побережье Каспия персидскому шаху. Это решение было обусловлено еще и тем, что удержание данных территорий было экономически не выгодно и требовало содержания крупных воинских соединений [11, с.62].

На подобные мероприятия не могли не обратить внимания в Лондоне. Конечно, такие шаги со стороны России, как присоединение части казахских жузов и обмен дипломатическими миссиями с кочевой степью, тогда еще не вызывали серьезного беспокойства у англичан. Они скорее побуждали британскую элиту к размышлениям о последствиях подобных действий России на Востоке. Заставить Петербург отказаться от своих планов на Центральную Азию и Средний Восток возможностей у Великобритании не было тем более, что приоритетным для нее на тот момент все же было планомерное завоевание самой Индии, а вопрос о защите уже приобретённых территорий пока еще не выходил за рамки полуострова Индостан. Поэтому в указанном регионе, где влияние Лондона утвердилось не особо крепко, единственным выходом для

британской дипломатии была попытка навязать России нечто вроде торгово-экономического сотрудничества, попробовать взять под контроль русское движение на юг.

Доказательством существования таких замыслов служит тот факт, что к 30-м гг. XVIII в. российско-британские дипломатические отношения были восстановлены в полном объеме. Это привело к оживлению торговли между двумя странами. В 1734 г. русское правительство дало англичанам разрешение торговать с Ираном, плавая по Волге к Каспийскому морю [11, с.65].

В это же время британская дипломатия начинает прощупывать почву для осуществления своего плана. К Анне Иоанновне обратился представитель Российской компании Джон Эльтон с предложением совместно извлекать прибыли из торговли с Ираном при официальном представительстве Великобритании: «Британским купцам необходимо должно также учредить дом в Мешхеде с отделением в Реште. Главе дома следует присвоить звание королевского консула и агента компании. Такое звание придаст ему больший вес в глазах персов и прочно поставит дело предпринимателей, и тем более необходимо, чтобы Ост-Индская компания держала агента в Исфагане, Россия в настоящее время имеет консула в Реште» [Цит. по: 5, с.23]. Можно предположить, что уже к середине XVIII в. англичане начали опасаться конкуренции со стороны России, как в Иране, так и на Среднем Востоке и стали предпринимать меры, чтобы предотвратить распространение русского влияния. Одной из таких попыток «предотвращения» должно было стать «совместное» сотрудничество Великобритании и России по торговле с Ираном.

Но пока Российская и Британская империи вели борьбу за влияние в Иране, в самой стране происходили серьезные политические перемены. В это время закончил восстановление единства Ирана его новый правитель Надир-Шах, первым шагом которого стало проведение активной завоевательной политики. В 1737–1738 гг. иранская армия совершила поход против афганских племен. Надир-шах сумел отклонить от помощи афганцам узбекские ханства, уверив их в своей дружбе. Обезопасив себя со стороны узбеков, шах объявил войну империи Великих моголов. Войска Надира разбили силы индийского правителя Мухаммед-шаха, и взяли столицу Дели. Держава Великих моголов обязалась уплатить огромную контрибуцию (по данным европейцев, от 30 до 87 млн. фунтов стерлингов). Эти события нанесли империи окончательный удар, что дало толчок развитию внутренних междоусобиц [14, с.321].

Надир-шах продолжил свои завоевания и в 1740 г. предпринял походы в Бухару и Хиву. Государь Бухары Абу-л-Фейз хан признал себя вассалом персидского правителя. Помочь сохранить независимость Хиве могла только Россия, однако из-за того, что дипломатические отношения в связи с «хивинской трагедией» с ней оказались заморожены, двусторонние связи лишились былой доверительности и устойчивости. Хивинский хан Ильбарас в одиночку возглавил борьбу, однако потерпел поражение и

погиб. Следует упомянуть и тот факт, что еще в 1839 г. хан малой киргизской орды Абдул-Хайр, принявший русское подданство, просил русское правительство прислать ему опытных инженеров для постройки города в устье Сыр-Дарьи. Российская сторона согласилась и отправила в Хиву поручика Д. Гладышева, геодезиста Муравина и инженера Назимова, но ко времени их прибытия в ставку хана, последний был приглашен занять хивинский престол вместо убитого Надир Шахом Ильбараса II.

Абдулхайр-хан 8 ноября 1740 г. отправил геодезиста Н. Муравина с письмом в ставку Надир-шаха. Ссылаясь на принятие Хивинского ханства в российское подданство и союзнические отношения между Персией и Россией, хан потребовал «ради разорения сего города ходить не извольт». Не исключено, что предупреждение возымело бы действие, если бы не традиционные тяжбы ведущих кланов за овладение хивинским тронном: в то самое время, когда судьба государства висела на волоске, часть приаральских племен отказалась подчиняться Абулхайр-хану, провозгласив правителем его сына Нурали-хана. Чтобы не допустить бессмысленного кровопролития и раскола, Абулхайр добровольно покинул Хиву и отправился в Младшую орду. Однако это не остановило войско Надир-шаха, и он продолжил завоевание Хивы. В 1741 г. главные силы войска Надир-шаха покинули пределы Бухары и Хивы, где власть официально перешла в руки ставленников персидского шаха [14, с.321; 15, с.78–79].

В условиях сложной геополитической обстановки на Среднем Востоке российское продвижение здесь замедлилось, но не остановилось полностью. Связи России со Средней Азией и Индией оказались лишь временно прерваны. К тому же, внимание европейских дворов, в том числе и Петербурга, привлекла разыгравшаяся на континенте война за австрийское наследство.

Пока шла война, все внимание Форин оффиса было приковано к событиям в Европе и Индии; для Российской империи эти события сыграли совсем иную роль. Пока французы и англичане вели ожесточенную борьбу, русская дипломатия продолжала укреплять свои позиции в Центральной Азии. Тем более, что на тот момент у России в этом регионе не было столь серьезного соперника, каковым была для Британии Франция. Немаловажным фактором для продвижения русских границ на юг было то, что все действия русских подданных не были спонтанными – они, в отличие от аналогичных британских «джентльменов удачи», были лишены колониального авантюризма, не преследовали цели обогащения и получения прибыли с новых территорий. Русская политика строилась совершенно иным образом, она носила централизованный характер, все действия губернаторов приграничных областей строго согласовывались с Петербургом и главное, что конечной целью этой политики не была колонизация новых территорий и тем более их силовое подчинение. Документы подтверждают вышеизложенные доводы.

Так, предписанием Коллегии иностранных дел от 21 марта 1741 г., астраханскому губернатору князю М. Голицыну предписывалось следующее: «...разведать о множестве того народа, и военной ли оной, и какое оружие имеет, и когда в том усмотрите пользу интересов его императорского величества, в таком случае и еще к ним с хлебом послать и несколько человек из них знатных призвать вам к себе и с оными пространнее переговорить и милостию его императорского величества обнадешить...» [Цит. по: 16, с.63]. Из документа видно, что в Петербурге были заинтересованы в установлении торговых связей с мангышлакскими туркменами и возможности принятия их в российское подданство. А это, в свою очередь, сулило дополнительные доходы и укрепление влияния в Средней Азии. Уже 6 мая 1745 г. туркменские старшины прислали прошение на имя Елизаветы Петровны с просьбой о переходе в российское подданство: «...мы, вышеописанные вашего императорского величества рабы, и с мангышлакскою землею желаем быть рабами и в подданстве вашего и.в., чего ради сие наше прошение, написав, хивинскому послу мулле Аджи Магомеду вручили, дабы оное до вашего императорского величества дошло» [Цит. по: 16, с.69].

Несмотря на достигнутые успехи, Россия не собиралась останавливаться: в кабинетах иностранной коллегии разрабатывались все более смелые проекты по вопросам Средней Азии. Не меньшую инициативу в этих делах проявляли и власти на местах. Так, практически сразу после сооружения Оренбургской пограничной линии Кириллов занялся проектом открытия сообщения через Аральское море и Амударью с Индией. Его приемник Неплюев представил правительству полный проект под названием «Каким способом могут послужить к распространению Оренбургской коммерции в Бухарию до Индии», который был одобрен, и для торга с Индией дана лицензия на 15 лет торговой компании, составленной из оренбургских купцов Журавлева, Твердышева, Кикина, Макарова, Мавродина и Абдуллы Хамзина. Последний в 1750 г. отправил в Индию через Среднюю Азию для опыта два каравана с товарами на 8000 рублей. Они благополучно достигли своего назначения и были выгодно распроданы [13]. Для русской торговли и дипломатии это был, без сомнения, успех. Вместе с тем, такие попытки проникнуть и укрепиться на Среднем Востоке носили тогда еще единичный характер и не могли составить конкуренцию британскому торгово-промышленному капиталу, масштабы деятельности которого здесь были значительно больше российских. И, как уже говорилось, Уайтхолл пристально следил за любой активностью Российской империи в этом регионе.

Следует учитывать также то, что британская дипломатия для борьбы со своим конкурентом выбрала одно из своих наиболее часто используемых средств: достижение успеха «чужими руками», как это неоднократно удавалось сделать в Европе и даже в Индии. Лучшее всего для этой задачи подходил Иран, располагавший крепкой сухопутной

армией и стремившийся подчинить Среднюю Азию и Кавказ – области, входившие в орбиту русских интересов. Так, еще в 1737 г. английский капитан Джон Элтон появился в Оренбурге, где стал заниматься «астрономией». Затем он вступил в отношения с астраханским губернатором Татищевым и в 1742 г. отправился на Каспий, где вместе с другим англичанином Воордоорфом в течение 1742–1744 гг. произвел картографические съемки. После этого английский резидент отправился в Иран, где предложил Надир-шаху свои услуги и проект строительства на Каспийском море военных кораблей европейского образца.

Эти действия вызвали крайнее возмущение в Петербурге. 24 апреля 1746 г. «при докладе об иностранных делах» Елизавета Петровна высказала мысль о запрете английской торговли с Ираном через Россию, мотивируя это тем, что империя не имеет никаких выгод от этой торговли, в отличие от британцев, получавших немалые прибыли [11, с.65–66]. Тем более, что Российская империя еще в 1732 г. подписала с Ираном соглашение, по которому добилась разрешения беспошлинно торговать и перевозить свои товары транзитом в другие страны, среди них была и Индия (что вызвало многочисленные протесты со стороны Британии. – С. С.) [5, с.42]. Финал британской авантюры со строительством персидского флота на Каспии состоялся в октябре 1752 г. – канцлер Бестужев доложил императрице о сожжении кораблей русскими агентами [11, с.68].

Таким образом, первая попытка Великобритании остановить продвижение России в Центральной Азии оказалась неудачной. Немалую роль в этом сыграли смерть Надир-шаха в 1747 г. и последовавшая за ней политическая нестабильность в Иране, а также активное противодействие Петербурга попыткам английского вмешательства в дела этой страны. Но до открытого англо-русского соперничества было еще далеко – этот период можно назвать своего рода «притиркой» друг к другу будущих соперников. Усилия обеих сторон были направлены на изучение возможностей друг друга, на анализ вероятных угроз и их последствий. Первую половину XVIII в. можно по праву считать началом англо-русского противостояния в Центральной Азии. Границы империй начали двигаться навстречу друг другу, и это движение повлекло за собой возникновение первых противоречий, ставших прологом к англо-русскому соперничеству, развернувшемуся в XIX в. Наличие документальных источников создает возможность произвести основательный анализ предпосылок и истоков будущей «Большой игры».

Список використаної літератури

1. **См., напр.:** Жуковский С. В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие / С. В. Жуковский. – Пг, 1915. – 214 с.; Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке / В. Уляницкий. – М. : типография А. Гатцула, 1883. – 720 с. 2. **См., напр.:** Синха Н. К. История Индии / Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. – М. : Изд-во

иностр. лит-ры, 1954. – 441 с.; Тарле Е. В. Очерки колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.-Л. : Наука, 1965. – 429 с.; Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.) / П. П. Иванов. – М. : Изд-во вост. лит-ры, 1958. – 248 с.; История Ирана. С древнейших времен до конца XVIII века. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1958. – 491 с.; Wilbur M. E. The East India Company and the British Empire in the Far East / M. E. Wilbur. – N.Y : Richard R. Smith, 1945. – 477 p. 3. **См., напр.:** Сухоруков С. А. Иран: между Британией и Россией. От политики до экономики / С. А. Сухоруков. – СПб : Алетейя, 2009. – 174 с.; Британская империя: становление, эволюция, распад. – Екатеринбург : Изд-во «Волот», 2010. – 188 с.; Широкоград А. Б. Персия – Иран. Империя на Востоке / А. Б. Широкоград. – М. : Вече, 2010. – 384 с.; Широкоград А. Б. Англия. Ни войны, ни мира / А. Б. Широкоград. – М. : Вече, 2009. – 416 с. 4. **Синха Н. К.** История Индии / Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1954. – 441 с. 5. **Сухоруков С. А.** Иран: между Британией и Россией. От политики до экономики / С. А. Сухоруков. – СПб : Алетейя, 2009. – 174 с. 6. **Британская империя:** становление, эволюция, распад. – Екатеринбург: Изд-во «Волот», 2010. – 188 с. 7. **Тарле Е. В.** Очерки колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.-Л. : Наука, 1965. – 429 с. 8. **Ниязатов М.** Россия и Центральная Азия: Политика и практика геополитических отношений [Электронный ресурс] / М. Ниязатов // Агентство Политических Новостей. – 2010. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article22380.htm> 9. **Широкоград А. Б.** Англия. Ни войны, ни мира / А. Б. Широкоград. – М.: Вече, 2009. – 416 с. 10. **Галкин М. Н.** Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю / М. Н. Галкин. – СПб : Типография Гогенфельдена и Ко., 1868. – 336 с. 11. **Широкоград А. Б.** Персия – Иран. Империя на Востоке / А. Б. Широкоград. – М. : Вече, 2010. – 384 с. 12. **Иванов П. П.** Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.) / П. П. Иванов. – М. : Изд-во вост. лит-ры, 1958. – 248 с. 13. **Дубовицкий В. В.** У врат Востока [Электронный ресурс] / В. В. Дубовицкий // Фрагменты ранней истории российско-среднеазиатских отношений. – М. : ООО «ТАДЭС», 2011. – Режим доступа: <http://www.proza.ru/2011/02/28/337> 14. **История Ирана.** С древнейших времен до конца XVIII века. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1958. – 491 с. 15. **Жуковский С. В.** Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие / С. В. Жуковский. – Пг, 1915. – 214 с. 16. **Русско-туркменские** отношения в XVIII–XIX вв. (до присоединения Туркмении к России). – Ашхабад : АН ТуркмССР, 1963. – 540 с.

Седнев С. С. Виникнення англо-російського суперництва у Центральній Азії: перша половина XVIII століття

Стаття присвячена проблемі виникнення англо-російського суперництва у Центральній Азії в першій половині XVIII століття. Зокрема було досліджено та проаналізовано основні етапи зовнішньої політики Російської та Британської імперій в цьому регіоні. На основі аналізу документів та джерельної бази виділені головні цілі та завдання Лондона та Петербурга на Сході. Також автор приділив увагу розвитку англо-російських протиріч у наступний період, та впливу міжнародного становища на міждержавні відносини.

Ключові слова: Центральна Азія, Російська імперія, зовнішня політика, Велика Британія, Ост-Індська компанія.

Седнев С. С. Возникновение англо-русского соперничества в Центральной Азии: первая половина XVIII века

Статья посвящена проблеме возникновения англо-русского соперничества в Центральной Азии в первой половине XVIII века. В частности исследованы и проанализированы основные этапы внешней политики Российской и Британской империй в этом регионе. На основе анализа документов и историографической базы выделены главные цели и задачи Лондона и Петербурга на Востоке. Так же автор уделил внимание развитию англо-русских противоречий в последующий период и влиянию международной обстановки на межгосударственные отношения.

Ключевые слова: Центральная Азия, Российская империя, внешняя политика, Великобритания, Ост-индская компания.

Sednev S. S. The emergence of the Anglo-Russian rivalry in Central Asia: the first half of the XVIII century

The article is devoted to the problem of Anglo-Russian rivalry in Central Asia in the first half of the XVIII century. In particular, the main stages of the foreign policy of the Russian and British empires in this region are investigated and analyzed. On the basis of the documents and historiographical framework the main aims and purposes of London and St. Petersburg in the East are identified. Also the author has paid an attention to the development of Anglo-Russian contradictions in the following period and influence of the international situation on the intergovernmental relations.

Key words: Central Asia, the Russian empire, the foreign policy, Britain, the East India Company.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.
Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 327(73) «1917/1918» (091)

А. Ю. Скиба

**УЧАСТИЕ ПОЛКОВНИКА Э. М. ХАУЗА В СОЗДАНИИ И
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКОГО ЦЕНТРА
«ИНКВАЙРИ», 1917 – 1918 ГГ.**

В современной международной жизни принятие дипломатически верных решений для заинтересованных сторон не обходится без научного анализа происходящих событий и изучения истории той или иной проблемы. Научно-аналитическое обеспечение на высшем уровне в полной мере осуществляют ученые научно-исследовательских центров. Подобный опыт имеют ведущие державы мира. Так, в Великобритании вопросами международных отношений, дипломатии и выработкой рекомендаций по осуществлению внешней политики государства занимается Королевский институт международных отношений (The Royal Institute of International Affairs), также известный как «Чатем Хаус». В Соединенных Штатах Америки аналогичные функции неправительственной консультативной организации выполняет Совет по международным отношениям (Council on Foreign Relations). Оба этих «мозговых центра» исторически тесно связаны между собой. Однако последний привлекает к себе больше научного внимания по той простой причине, что, во многом следуя рекомендациям именно Совета по международным отношениям (СМО), официальный Вашингтон добился столь сильного политического влияния на мировой арене.

СМО существует уже более 90 лет. В течение этого периода Совет следовал своим исторически сложившимся традициям, и сегодня эта организация концептуально мало чем отличается по своей функциональности и структуре от Совета по международным отношениям образца 20-х гг. XX в.

Для Украины изучение подобной проблематики актуально, прежде всего, в контексте выявления основных закономерностей развития современной системы международных отношений, а также накопления научного опыта, который позволит избежать внешне- и внутривнутриполитических ошибок. Сегодня ведущим украинским аналитическим центром является Национальный институт стратегических исследований (НИСД). С 2002 г. институт подчинен Президенту Украины и определен как базовое учреждение аналитико-прогнозного сопровождения деятельности главы государства [1]. Таким образом, изучая многолетний исторический опыт СМО, появляется возможность определить направления дальнейшего развития отечественной системы научно-аналитических центров.

В советской и российской историографии исследования, касающиеся исторических истоков формирования системы западных

аналитических центров, встречаются довольно редко. Ряд исследователей освещают лишь отдельные стороны вопроса, часто в контексте решения смежной научной задачи. Так, Р. С. Овинников в монографии «Уолл-Стрит и внешняя политика» акцентирует внимание на финансовой составляющей деятельности аналитических институтов. Важность этого исследования заключается еще и в том, что авторская концепция построена на работах американских экономистов-прогрессистов Анны Рочестер «Правители Америки», Виктора Перло «Империя финансовых магнатов» и советских исследователей С. М. Меньшикова «Миллионеры и менеджеры», а также И. И. Беглова «США: собственность и власть» [2]. Отдельные аспекты процесса формирования американских «фабрик мысли» затрагиваются в работах А. И. Уткина [3, с.172], П. П. Васильева [4, с.60], З. М. Гершова [5, с.146], Н. Л. Нарочницкой [6, с.220].

Украинские историки-американисты также неоднократно касались вопросов происхождения аналитических советнических организаций. В этом отношении следует отметить таких ученых как Е. Е. Каминский, В. П. Фисанов, О. Б. Гончар. Так, Владимир Фисанов в статье «Американская внешнеполитическая экспертиза и пропагандистские акции в годы Первой мировой войны: истоки и эффективность» указывал на то, что комитет «Инквайри» нужен был президенту не просто для предоставления информации, а для выработки «рекомендаций относительно тактики США в Центральной и Восточной Европе, где развернулась основная борьба между государствами Антанты и Центральными государствами» [7, с.43].

Англоязычная историография в данном исследовании является основной информационной базой. Это обусловлено обширным использованием в ней источников по представленной проблематике. Следует отметить работу непосредственного участника процесса становления и развития аналитической группы «Инквайри» Джеймса Шотвелла «На Парижской мирной конференции» [8]. Ценная информация содержится также в работах мемуарного и биографического жанров: Чарльза Сеймура [9], Роберта Лансинга [10], Артура Хоудена [11] и др. Комплексно к изучению деятельности «мозговых центров» на примере «Инквайри», а позже Совета по международным отношениям подошли в своих работах Гельфанд Лоуренс [12], Лоуренс Шоуп и Уильям Минтер [13], Питер Грос [14].

Данная работа ставит своей целью в процессе изучения истории возникновения американских советнических аналитико-прогностических организаций, на примере «Инквайри» выявить принципы и механизмы формирования системы «мозговых центров», а также показать их влияние на выработку внешнеполитической доктрины Соединенных Штатов Америки.

В 1917 г. президент Вудро Вильсон отдал распоряжение о создании комиссии по выработке концепции нового мирового порядка.

Идея создания отдельной аналитической группы ученых, которая смогла бы учесть множество тонкостей сложившейся международной ситуации и при этом достичь стратегических целей внешней политики Белого Дома, была предложена советником и помощником президента полковником Эдвардом Мандель Хаузом [14, с.1]. Рихард Заллет в своих трудах отмечает, что сформированный в обход Госдепартамента орган, получивший название «Инквайри», действовал самостоятельно, а вся его документация передавалась непосредственно президенту [15, с.284–285].

Однако, несмотря на прямую подотчетность президенту, главная роль в координации деятельности «Инквайри» принадлежала полковнику Хаузу.

Роберт Лансинг в своих мемуарах демонстрирует осведомленность в вопросах, связанных с формированием специальной комиссии по подготовке к миру. Бывший госсекретарь писал, что весной 1917 г. была создана аналитическая группа, которой предписывалось «собирать данные и готовить монографии, составлять диаграммы, карты, учитывая исторические, территориальные, экономические и правовые вопросы, которые могли быть затронуты во время мирных переговоров (Парижской мирной конференции 1919 г. – *А. С.*)» [10, с.17].

После вступления США в войну Хауз всячески стремился достигнуть единой миротворческой концепции с союзниками, прежде всего, с Великобританией. Однако множественные договоры европейской дипломатии, нередко тайные, ставили перед полковником Хаузом задачу проследить и выявить настоящую расстановку сил на европейской арене. Мало того, эта ситуация требовала более тщательной подготовки к будущему мировому конгрессу. Лоуренс Гельфанд, исследователь «Инквайри», писал, что полковник Хауз «начал неформальную, но систематическую программу по сбору информации» [12, с.14]. Эта программа реализовывалась, по сути, посредством шпионажа, извлекая конфиденциальную информацию [4].

К своим обязанностям «Инквайри» приступил летом 1917 г. Официально место руководителя новоиспеченной аналитической группы занимал доктор Сидни Эдвард Мезес. Обращаясь к его личности, отметим, что он имел европейские корни, получил образование в Гарварде. С 1894 г. Мезес преподавал в Университете Техаса, где 10 декабря 1896 г. женился на Энни Хантер, сестре жены Эдварда Хауза. По всей видимости, благодаря этому карьера доктора Мезеса пошла вверх и уже в 1900 г. ему было присуждено звание профессора. В 1908 г. профессор Сидни Мезес стал президентом Университета Техаса, а в 1914 г. президентом Нью-Йоркского колледжа [16]. В этом случае вполне логично предположить, что он был многим обязан Хаузу, однако существует также мнение, что полковник сам находился под влиянием доктора Мезеса. Так, Дуглас Рид в своем труде «Спор о Сионе: 2500 лет еврейского вопроса» откровенно называет доктора Мезеса не только

советником Хауза, но и его «неутомимым еврейским ментором» [17, с.295].

Секретарем Сидни Мезеса был назначен Уолтер Липпманн. Последний к 25 годам стал известен как журналист и политический комментатор. Во время Первой мировой войны поддерживал демократов и занимал должность помощника советника военного министра. Впоследствии Уолтер Липпманн стал связующим звеном между доктором Мезесом и полковником Хаузом [8, с.4]. Занимая одну из ключевых позиций в формировании «Инквайри», секретарь аналитической группы также имел контакт с президентом Вильсоном. Закономерно предположить, что мнение секретаря Липпманна имело довольно большое влияние на конечное формирование политических решений. Подтверждением этому является то, что Уолтер Липпманн принимал непосредственное участие в подготовке «Четырнадцати пунктов», концепции нового мирового порядка.

Кадровой политикой «мозгового центра» занимался видный историк Джеймс Шотвелл. «Моя основная задача, – пишет Шотвелл, – заключалась в том, чтобы обеспечить партнерство со специалистами в области истории, географии, экономики, которые были бы способны разрешить ряд специфических вопросов» [8, с.5]. В результате «Инквайри» насчитывал около 15 ведущих специалистов по различным направлениям (состав группы постоянно расширялся. – А. С.). Решение задач в области международного права возлагалось на Девида Хантера Миллера. Вопросами Восточной Европы занимался проф. Арчибальд Кулидж, специалист по истории этого региона и европейской дипломатии. Картографическими работами заведовал Исайя Бовман, директор Американского географического общества. Проблемами колониальной политики и англо-американских отношений занимался Джордж Льюис Бир. Проф. Аллин Янг отвечал за экономическое направление. Специалистом по Франции и ее границам стал проф. Чарльз Хаскинс; аналогичным аспектом польского вопроса занялся проф. Р. Лорд. Исследованием проблем Балкан и Австро-Венгрии занялись проф. Клайв Дэй и проф. Чарльз Сеймур соответственно. Вопросы Турции, Ближнего Востока и итальянских территориальных претензий исследовали проф. Дана Мунро, проф. В. Вестерманн и проф. Дуглас Джонсон. Дальневосточными исследованиями занимался проф. Стенли Хорнхек. Джеймс Брайн Скотт сконцентрировался на правовых аспектах международных отношений [8, с.5–9].

Деятельность «Инквайри» поддерживалась различными фирмами, банками и финансистами. Ричард Овинников выделяет следующих партнеров аналитического центра полковника Хауза: Т. Ламонт, старший партнер банка «Дж. П. Морган»; А. Хемфилл, глава банка «Гаранти траст», принадлежащего Моргану; Элиу Рут, бывший государственный секретарь, первый президент Фонда Карнеги; Джон Дэвис, старший партнер юридической фирмы «Дэвис, Полк, Уордуэлл, Гардинер энд

Рид»; Фрэнк Полк, заместитель госсекретаря США; Поль Крават, глава юридической фирмы «Крават, Свэйн энд Мур»; Исая Бовмен, доверенное лицо Фонда Карнеги; Норман Дэвис, банкир, Отто Кан, банкир; а также Аллен и Джон Фостер Даллесы, представители юридической фирмы «Салливэн энд Кромвелл» [2, с.70–72].

Работа «Инквайри» некоторыми учеными-американцами расценивалась как весьма неудачная. По мнению П. П. Васильева, именно поэтому Хауз вел активную работу по организации политической разведки в Европейских странах с обширной агентурной сетью (8, с.60). Однако если учесть результаты деятельности «Инквайри», то становится понятным, что эти две структуры, по всей видимости, дополняли друг друга. Деятельность аналитической группы предшествует активизации политразведки США, последняя же дополняет ее и обеспечивает текущей информацией о расстановке сил в Европе в ходе Парижской мирной конференции.

Полковник Хауз, по словам его биографа Артура Хоудена, «подошел к решению поставленной задачи в духе современного исследования академического уровня», что было также обеспечено квалифицированностью его сотрудников. «Они (сотрудники «Инквайри». – А. С.) не полагались на удачу. – писал Хауден, – Они разделяли каждый вопрос на четыре части, анализируя каждую из сторон обсуждаемой проблемы» [11, с.268]. Подобная структура, ее состав и методы работы заведомо способны были обеспечить объективность взглядов в заключенных аналитических результатах. Однако было ли самоцелью Э. Хауза и «Инквайри» в целом освещать настоящую картину происходящих событий? Учитывая тот факт, что, во-первых, велась довольно скрытная работа над поставленными задачами, во-вторых, результаты деятельности не предавались огласке и, в-третьих, в ключевых внешнеполитических решениях игнорировался государственный департамент США, то представляется возможным утверждать, что аналитический потенциал «мозгового центра» использовался для реализации частных идей отдельной группы американского истеблишмента.

Гельфанд Лоуренс, исследователь «Инквайри», отмечает определенные сложности на начальном этапе формирования группы. В частности, документальный учет практически не велся. «Как слаженный организм «Инквайри» развивалась медленно. – пишет Лоуренс, – Не было никакой классификации персонала соответственно научным направлениям» [12, с.45]. Однако, несмотря на это, состав группы постоянно пополнялся. Уже к январю 1918 г. штат «Инквайри» насчитывал свыше 50 сотрудников, а еще через 10 месяцев вырос почти втрое и объединял научный потенциал 126 ученых. Наряду с этим произошло оформление научно-исследовательских направлений (см. табл. 1).

Таблица 1 (составлена по: 12, с.46)

Направление (объект)	Кол-во спец-ов	Направление (объект)	Кол-во спец-ов
Руководство	3	Западная Европа	5
Экономика	6	Италия	1
Международное право	8	Австро-Венгрия	6 ^{1/2}
Справочники и архивы	11	Балканы	4 ^{1/2}
Общие исследования	10	Россия и Восточная Европа	15
Картография	17	Африка	4
Дипломатическая история	14	Дальний Восток	3
Латинская Америка	12	Западная Азия	5
Тихоокеанские острова	1		

Анализируя статистические данные, приведенные Гельфандом Лоуренсом (см. табл. 1), можно выделить ключевые научно-исследовательские направления и проекты «Инквайри» и попытаться их ассоциировать с внешнеполитической концепцией Вильсона и Хауза. К направлениям технического характера мы отнесли следующие: руководство, справочники и архивы, картография. Особое внимание к последнему направлению объясняется скорее его трудоемкостью в работе с обширной информационной базой и необходимостью своевременного картографического сопровождения многих других направлений, нежели его первоочередной концептуальной необходимостью.

Немалое внимание уделялось дипломатической истории. Для выработки внешнеполитических идей и планов изначально требовалось осмыслить и выявить условия формирования и тенденции развития мировой международной системы, ядро которой столетиями формировалось на европейском континенте. Вызывает вопрос необычайный интерес аналитиков «Инквайри» к Латиноамериканскому региону. Очевидно, правящие круги Соединенных Штатов были крайне обеспокоены ситуацией в государствах этого региона. Однако это, скорее всего, традиционный интерес, берущий свое начало с «доктрины Монро» 1823 г. Иначе говоря, Вашингтон стремился форсировать борьбу за сферы влияния в странах Латинской Америки.

Не меньше внимания уделялось России и Восточно-Европейскому региону. Это направление требовало скрупулезного изучения, прежде всего потому, что 8 ноября 1917 г. на Втором съезде Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов был принят «Декрет о мире», явно ставивший под угрозу миротворческую программу США. «Инквайри» понадобилось минимум два месяца, чтобы создать удачную концепцию, способную стать противовесом инициативе Ленина. Ответ был сформулирован лишь 8 января 1918 г. в виде получивших широкую известность «Четырнадцать пунктов» Вильсона.

Предложения Петрограда ставили Вашингтон в затруднительное положение, но, в отличие от России, Соединенные Штаты спустя лишь несколько месяцев смогли добиться большего. «Общие положения

получили формулировку, критические территориальные спорные вопросы были выделены, и рекомендации набросаны в соответствии с принципами, одобряемыми Вильсоном. – описывал деятельность «Инквайри» Чарльз Сеймур, – На заседаниях, продолжавшихся целые дни и ночи, в качестве оправдательных документов подготовляемых рекомендаций были собраны и обработаны статистические данные и составлены карты, служащие иллюстрациями» [9, с.200].

«Основной доклад», как называл его Сеймур, являл собой много больше, чем миротворческая инициатива. Вашингтону, как и Петрограду, важно было определить цели войны. Однако положение США было выгоднее – Вашингтон был союзником Антанты, выставившим многочисленный экспедиционный корпус в Европе, а также являлся мировым кредитором, а Россия не смогла удержать Восточный фронт и была опорочена в глазах союзников сепаратным соглашением, подписанным в Бресте 9 февраля 1918 г. Поэтому центру «Инквайри» удалось объединить миротворческие идеи с условиями разрешения около восьми спорных территориальных вопросов [9, с.201]. Результат, достигнутый в ходе воплощения идей Вильсона–Хауза, точно охарактеризовал Збигнев Бжезинский, указав, что «знаменитые «четырнадцать пунктов» Вудро Вильсона представляли собой впрыскивание в европейскую геополитику американского идеализма, подкрепленного американским могуществом» [18, с.14]. Европа была вынуждена согласиться и принять американские предложения послевоенного мироустройства, звучавшие теперь в ультимативной форме.

Совокупность внешнеполитических идей и решения ключевых международных противоречий, представленных аналитиками Э. Хауза, а также идеализма Вильсона породили концепцию нового мирового порядка. Американские правящие круги сделали все возможное, что, в конечном счете, привело к ситуации, описанной Генри Киссинджером: «В 1918 г. Вильсон своей тенью заслониł Парижскую мирную конференцию, где союзники слишком зависели от Америки, чтобы громко высказаться против» [19, с.733]. Мирлюбивые настроения президента Вильсона встретили отпор сторонников американского изоляционизма. Дипломатические хитросплетения Вильсона–Хауза, представлявшие принципиально иной подход к осуществлению внешней политики, смогли нивелировать существовавшие политические разногласия внутри американского истеблишмента и заручиться поддержкой общественного мнения.

Суть новой внешнеполитической доктрины Вудро Вильсон изложил в своем ежегодном послании конгрессу «О положении в стране» еще 7 декабря 1915 г.: «Великие демократические государства не воинственны. Они не ищут и не желают войны... Мы настаиваем на безопасности, чтобы обеспечить следование по избранным нами самими путям национального развития. И мы делаем еще больше: требуем этого

и для других. Мы не ограничиваем нашу горячую приверженность принципам личной свободы и беспрепятственного национального развития лишь теми событиями и переменами в международных делах, которые имеют отношение исключительно к нам» [20, с.137]. Подобные призывы к «крестовому походу» за демократию и всеобщую безопасность закрепляли за Соединенными Штатами роль третьей силы, способной реально влиять на события в мире. Тем самым Вильсон и Хауз подорвали основы существовавшей концепции «равновесия сил» и подменили ее идеей нового мирового порядка – превосходства англосаксонской цивилизации.

Таким образом, полковник Хауз стоял непосредственно у истоков «Инквайри» – организации, не только открывшей для американской внешней политики новые возможности, но и имевшей огромный потенциал. Эдвард Хауз смог достичь того, что уже более 15 лет пытался осуществить Фонд Карнеги (создавший Институт Карнеги в Питсбурге (1896 г.) и Вашингтоне (1902 г.) с многомиллионными активами. – А. С.) – объединить во имя достижения единой цели не только науку и финансы, но и политическое влияние. Последнее Хауз осуществил путем получения поддержки президента Вудро Вильсона, прочно укрепив достигнутые позиции. Это предопределило не только дальнейший путь выработки и развития внешней политики Вашингтона, но и сформировало основные принципы взаимодействия государственных структур с финансовой и научной элитами. В связи с этим не подлежит сомнению тот факт, что аналитическая группа «Инквайри», стала кузницей концепции нового мирового порядка. Специалисты этого центра впоследствии составили основу Совета по международным отношениям, который и по сей день является ведущим «мозговым центром» США. Вклад «отца» «Инквайри» – Эдварда Хауза – в формирование нового мирового порядка представляет собой обширное поле для дальнейших исследований.

Список використаної літератури

1. **Офіційний** сайт «Національний інститут стратегічних досліджень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua
2. **Овинников Р. С.** Уолл-Стрит и внешняя политика / Ричард Сергеевич Овинников. – М. : Междунар. Отношения, 1980. – 272 с.
3. **Уткин А. И.** Дипломатия Вудро Вильсона / Анатолий Иванович Уткин. – М. : Международные отношения, 1989. – 320 с.
4. **Васильев П. П.** «Тайная дипломатия» США в Европе 1918–1920 гг. // Ученые записки. Том 34. – М., 1965. – С.58–102.
5. **Гершов З. М.** Вудро Вильсон / Зиновий Моисеевич Гершов. – М. : Мысль, 1983. – 335 с.
6. **Нарочницкая Н. А.** Россия и русские в мировой истории / Наталия Алексеевна Нарочницкая – М. : Междунар. отношения, 2003. – 536 с.
7. **Фісанов В. П.** Американська зовнішньополітична експертиза та пропагандистські акції у роки Першої світової війни: витоки й ефективність // Історична

панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2004. – Випуск II. – 164 с. – С.38–50.

8. **Shotwell J. T.** At The Paris Peace Conference/ James T. Shotwell. – N.Y.: The Macmillan Company, 1937. – 421 p.

9. **Архив** полковника Хауза. Избранное / Коммент. Ч. Сеймура; пер. с англ. В. В. Прокунина. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. – Т.2. – 2004. – 744 с.

10. **Lansing R.** The Peace Negotiations. A Personal Narrative / Robert Lansing. – Boston-New York: Houghton Mifflin Company, 1921. – 328 p.

11. **Howden Smith A. D.** The Real Colonel House/ Arthur D. Howden Smith. – N.Y.: George H. Doran Company, 1918. – 306 p.

12. **Gelfand L. E.** The Inquiry: American Preparations For Peace, 1917–1919/ Lawrence E. Gelfand. – New Haven-L.: Yale University Press, 1963. – 387 p.

13. **Shoup L. H., Minter W.** Imperial Brain Trust. The Council On Foreign Relations and United States Foreign Policy/ Laurence H. Shoup, William Minter. – Lincoln: Monthly Review Press, 2004. – 334 p.

14. **Grose P.** Continuing the Inquiry. The Council on Foreign Relations from 1921 to 1996/ Peter Grose. – N.Y.: Council on Foreign Relations, Inc., 2006. – 84 p.

15. **Заллет Р.** Дипломатическая служба, ее история и организация во Франции, Великобритании и Соединенных Штатах/ Рихард Заллет; пер. с немецкого В. Бая и Л. Михайлова. Вступительная статья В. Мачавариани и Е. Рубинина]. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1956. – 383 с.

16. **Battle William James.** Mezes Sidney Edward/ Texas State Historical Association [Электронный ресурс] / William James Battle. – Режим доступа: <http://www.tshaonline.org/handbook/online/articles/fme35>

17. **Рид Д.** Спор о Сионе. 2500 лет еврейского вопроса/ Дуглас Рид. – Йоганесбург, 1986. – 523 с.

18. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы/ Збигнев Бжезинский; пер. с англ. О. Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 256 с.

19. **Киссинджер Г.** Дипломатия/ Генри Киссинджер; пер. с англ. В. В. Львова; послесл. Г. А. Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.

20. **President Wilson's State Papers and Addresses.** – N.Y.: The Review of Reviews Company, 1918. – 486 p.

Скиба А. Ю. Участь полковника Е. М. Хауза у створенні та діяльності науково-аналітичного центру «Інквайрі», 1917 – 1918 рр.

Дана стаття присвячена вивченню діяльності аналітичної групи «Інквайрі» у 1918–1918 рр. Автор аналізує ключові кроки полковника Едварда М. Хауза, котрий за допомоги створеної ним групи «Інквайрі» зміг виробити та привести в дію основні положення американської миротворчої ініціативи. Автор доходить висновку, що радник Хауз не тільки приймав безпосередню участь у формуванні концепції нового світового порядку, а й багато в чому зумовив взаємодію уряду США та американського істеблішменту.

Ключові слова: полковник Хауз, «Інквайрі», зовнішня політика США, новий світовий порядок, 14 пунктів Вудро Вільсона.

Скиба А. Ю. Участие полковника Э. М. Хауза в создании и деятельности научно-аналитического центра «Инквайри», 1917 – 1918 гг.

Данная статья посвящена изучению деятельности аналитической группы «Инквайри» в 1917–1918 гг. Автор анализирует ключевые шаги полковника Эдварда М. Хауза, который, с помощью созданной им группы «Инквайри», сумел выработать и привести в действие основные положения американской миротворческой инициативы. Автор приходит к выводу, что советник Хауз не только принимал непосредственное участие в формировании концепции нового мирового порядка, но также во многом предопределил взаимодействие правительства США и американского истеблишмента.

Ключевые слова: полковник Хауз, «Инквайри», внешняя политика США, новый мировой порядок, 14 пунктов Вудро Вильсона.

Skyba A. Yu. Participation of Colonel E. M. House in creation and activity of scientific-analytical center «The Inquiry», 1917 – 1918

This article is devoted to study of activity of analytical group «The Inquiry» in 1917–1918. Author analyzes key steps of Colonel Edward M. House who due to his group «The Inquiry» has managed to develop and put in action substantive provisions of the American peacemaking initiative. Author comes to conclusion that adviser House not only directly took part in formation of the concept of new world order, but he also has predetermined interaction of the government of the USA and the American establishment.

Key words: Colonel House, «The Inquiry», foreign policy of the USA, the new world order, 14 points of Woodrow Wilson.

Стаття надійшла до редакції 19.12.2011 р.
Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94 (510) : 327.3

Д. В. Щербатюк

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА

После распада СССР государства Центральной Азии столкнулись с необходимостью создания системы, обеспечивающей безопасность всего региона. В ходе решения данной проблемы встал вопрос о необходимости интеграции как внутри региона, так и за его пределами, что могло дать толчок к образованию новых политических блоков и организаций. Структура СНГ оказалась недостаточно гибкой и не смогла приспособиться к меняющейся геополитической ситуации в Центральной Азии, и новые проекты региональной интеграции вышли за географические рамки Содружества. Одним из наиболее влиятельных интеграционных объединений Центральноазиатского региона является Шанхайская организация сотрудничества, созданная Китаем, Россией, Казахстаном, Таджикистаном, Киргизией и Узбекистаном на основе «Шанхайской пятерки» 15 июня 2001 г.

Для Украины сотрудничество с ШОС также представляет интерес. Очевидно, что делая ставку на взаимодействие лишь с Европейским Союзом, Украина не сможет в полной мере реализовать свои экономические и политические интересы, хотя на данном этапе политического развития европейское направление и является основным. Стабильное положение Евразии невозможно без взаимодействия европейского и евразийского геополитических пространств, и Украина не может оставаться вне этого диалога. Кроме того, взаимодействие с ШОС выгодно для Украины, поскольку может помочь ей в обеспечении основных государственных потребностей, например, в вопросе технологических инвестиций. Поэтому в перспективе диалог с ШОС может стать приоритетным для Украины.

По причине того, что ШОС является молодой организацией, публикаций аналитического характера по данной теме достаточно мало, и фундаментальных работ по данной проблематике нами обнаружено не было. Публикации в периодических изданиях носят в большей степени публицистический либо же оценочный характер. Большинство авторов таких статей затрагивают различные аспекты истории ШОС, ее деятельности в различных областях, проблемы перспективного развития, а также освещают роль Организации на международной арене.

В контексте исследуемой темы можно выделить наиболее значимые работы зарубежных аналитиков: статьи старшего научного сотрудника института Востоковедения РАН Александра Кадырбаева [6], директора отдела Восточной Азии Института стратегических исследований Исламской Республики Пакистан Фазала-ур-Рехмана [9],

международного обозревателя газеты «Московские новости» Аркадия Дубнова [3; 4]. Геополитическое положение Евразии, основные цели и интересы США в этом регионе наиболее полно охарактеризованы в книге американского политолога и государственного деятеля Збигнева Бжезинского «Великая шахматная доска». Среди других публикаций западных аналитиков наибольший интерес представляют статьи государственного служащего США Джули Боланд [11] и профессора Хадсонского университета, политолога Ричарда Вейтса [12]. Данные работы отражают позицию стран Запада относительно основных проблем деятельности ШОС.

За время существования ШОС ее странами-участницами было подписано несколько десятков документов. Для нас наибольший интерес представляют два из них: «Хартия Шанхайской организации сотрудничества» от 7 июня 2002 г. и «Астанинская декларация глав государств ШОС» от 6 июля 2005 г. Подписание этих документов положило начало качественно новому этапу во взаимоотношениях ШОС и США, юридически закрепило расширение направлений деятельности организации, а также явилось своеобразным подведением итогов предыдущей работы. Хартия ШОС, отразившая политические амбиции этой организации, не только привлекла пристальное внимание Вашингтона к ее деятельности, но и побудила Америку к выстраиванию взаимоотношений с ней. Подписание же Астанинской декларации глав государств ШОС фактически было вызовом Соединенным Штатам Америки, одной из первых заявок этой организации о намерении установить контроль над Центральноазиатским регионом.

Сегодня Шанхайская организация сотрудничества является наиболее влиятельным и сильным международным объединением постсоветского пространства. За годы своего существования она достигла больших успехов в области обеспечения безопасности, экономического и политического сотрудничества, что заложило фундамент для ее дальнейшего развития. Однако, несмотря на все достижения и тот факт, что ШОС является монолитной структурой, в которой практически отсутствуют центробежные тенденции, внутри нее существует ряд проблем и противоречий, требующих скорейшего разрешения. Проблемы формирования и развития этой организации можно условно разделить на две группы: геополитические и экономические.

Одной из наиболее существенных проблем ШОС является взаимодействие с США. В Центральной Азии сталкиваются геополитические интересы таких сильных и авторитетных держав, как Россия, Китай, США. Америка на протяжении многих лет опасалась объединения России и Китая в рамках единой организации, и, как следствие, усиления их влияния на Евразию. Позицию Вашингтона озвучил американский политолог Збигнев Бжезинский в своей книге «Великая шахматная доска»: «Потенциально самым опасным сценарием

развития событий может быть создание «антигегемонистской» коалиции с участием Китая, России и, возможно, Ирана, которых будет объединять не идеология, а взаимодополняющие обиды. Такое развитие событий может напоминать по своему размеру и масштабу проблему, которая однажды уже была поставлена китайско-советским блоком» [2, с.73].

Опасения Америки окончательно подтвердились, когда 6 июля 2002 г. была подписана Хартия Шанхайской организации сотрудничества, в которой речь шла не только об обеспечении региональной безопасности, но и о развитии других, новых для ШОС направлений деятельности, а именно: «регионального сотрудничества в политической, торгово-экономической, оборонной, правоохранительной, природоохранной, культурной, научно-технической, образовательной, энергетической, транспортной, кредитно-финансовой и других областях, представляющих общий интерес; содействия всестороннему и сбалансированному экономическому росту, социальному и культурному развитию в регионе» [10].

После того, как Китай и Россия фактически объединили свои усилия в созданной организации, влияние США на регион уменьшилось. На сегодняшний день развитие ШОС беспокоит Америку, поскольку реальная деятельность Организации стала отличаться от ее заявленных целей. Некоторые западные аналитики, такие, как Джули Боулэнд и Марк Кац, отмечают, что деятельность ШОС направлена против влияния стран Западной Европы и США в Центральноазиатском регионе [11].

Особенно обеспокоил Америку Астанинский саммит глав государств ШОС, состоявшийся 5 июля 2005 г. В ходе саммита и.о. президента Киргизии Курманбек Бакиев в своем телеинтервью обосновывал необходимость определения сроков вывода американских баз, размещенных в регионе для поддержки военных действий США в Афганистане: «Ситуация изменилась, избран президент, прошли парламентские выборы, почему не рассмотреть вопрос?» [3].

Его слова подтверждает пункт подписанной странами-участницами Астанинской декларации: «Учитывая завершение активной военной фазы антитеррористической операции в Афганистане, государства-члены Шанхайской организации сотрудничества считают необходимым, чтобы соответствующие участники антитеррористической коалиции определились с конечными сроками временного использования упомянутых объектов инфраструктуры и пребывания военных контингентов на территориях стран-членов ШОС» [1].

На Астанинскую декларацию 5 июля 2005 г. Америка уже 19 июля этого года ответила подписанием резолюции палаты представителей Конгресса США, в которой призыв ШОС к выводу американских баз был расценен как «явная попытка Китая и России выдавить США из этого региона» [4].

Астанинская декларация ШОС и резолюция палаты представителей Конгресса США не только положили начало

официальным взаимоотношениям между Америкой и ШОС, но и создали популярную тему для обсуждения в СМИ со стороны российских и американских аналитиков и политических деятелей. Так, например, Министр обороны США Дональд Рамсфелд заявил, что Китай и Россия, так же как Северная Корея, входящая в американскую «ось зла», мешают сотрудничеству стран Юго-Восточной Азии [5]. Рамсфелд также подверг критике сотрудничество ШОС с Ираном, который является страной-наблюдателем организации. «Как можно было принимать его в ряды организации, ставящей своей целью борьбу с терроризмом? Ведь Иран – это самое террористическое государство в мире», – заявил глава Пентагона, выступая в 2006 г. в Сингапуре на форуме по безопасности в Азиатско-Тихоокеанском регионе [5].

Тем не менее, сегодня США признают ШОС как сильную региональную организацию. Подтверждением тому может служить заявление, сделанное Барак Обама в октябре 2011 г. о начале переговоров с ШОС с целью определения формата сотрудничества. По мнению президента, если стороны смогут прийти к консенсусу, США получат возможность стать наблюдателем либо партнером по диалогу ШОС. Обама подчеркнул, что Америка стремится к усилению своего влияния в регионе в целом, но без сотрудничества с ШОС, в зоне влияния и ответственности которой находится вся Центральная Азия, это уже невозможно.

Таким образом, одной из основных проблем развития Организации является проблема взаимоотношений с США как с государством, претендующим на ведущую роль в Центральноазиатском регионе. Следует отметить, что установление взаимоотношений между странами Центральной Азии и США осуществляется в двустороннем порядке. Такой подход может нанести урон авторитету ШОС в мире, поскольку по данному вопросу страны-участницы Организации не могут прийти к консенсусу.

Немаловажной проблемой является расширение ШОС, принятие в ее ряды новых членов. Данная проблема остается нерешенной на протяжении шести лет: ШОС не только не принимает новых членов (сегодня ими являются Россия, Китай, Казахстан, Киргизия, Таджикистан и Узбекистан), но и наблюдателей (Индия, Иран, Монголия и Пакистан были приняты в 2005 г.) [12]. Вопрос является актуальным, так как страны-наблюдатели стремятся к получению членства в организации; сотрудничать с ШОС официально хотят Афганистан, Туркменистан, Украина, Турция, США. Первый шаг к расширению был сделан на саммите в июне 2010 г.: были определены критерии, которым должно соответствовать государство, стремящееся в ШОС. Однако сам вопрос расширения пока остается открытым: желание держав присоединиться к ШОС часто таит в себе потенциальные трудности для самой Организации. Так, страны-наблюдатели Индия и Пакистан обладают ядерным оружием, но не являются участниками Договора о его

нераспространении, у Ирана и Пакистана остро стоит проблема терроризма. В случае их официального вступления в ШОС все эти проблемы лягут на плечи всех членов Организации.

До недавнего времени Индия и Пакистан отдавали предпочтение сотрудничеству с США, однако в настоящее время оба государства стремятся к сближению с ШОС. Принятие Индии и Пакистана может поспособствовать распространению влияния ШОС на южную часть Среднеазиатского региона. Тем не менее, для принятия Индии и Пакистана в состав Организации необходимо решить ряд противоречий, в частности, территориальных споров, существующих между ними. Если ШОС сможет решить данную проблему, то ее политическое доминирование в регионе станет очевидным, и влияние США ослабеет. Кроме того, вступление Индии и Пакистана в ШОС даст возможность укрепить взаимоотношения между этими странами, став шагом на пути к развитию их дальнейшего сотрудничества.

На юбилейном Астанинском саммите ШОС, прошедшем 15–16 июня 2011 г., вновь был поднят вопрос о принятии в организацию новых членов, в частности, Индии и Пакистана. По инициативе Казахстана началось обсуждение идеи создания структуры по урегулированию территориальных и региональных конфликтов, которая возвращает организацию к военным истокам. По сути, принятие подобного решения не является для ШОС новым, поскольку созданная в 1990-х гг. и впоследствии трансформировавшаяся в ШОС «Шанхайская пятерка» имела главной целью урегулирование пограничных вопросов между КНР и государствами бывшего СССР [7]. Сегодня принятие такого рода решения обусловлено стремлением Шанхайской организации сотрудничества к расширению и укреплению своих позиций не только на азиатском пространстве, но и в мире в целом.

Как видим, принятие в Организацию новых членов сопряжено с определенными трудностями. Положительный момент состоит в том, что расширение ШОС увеличит ее роль и влияние в мировой политике, приведет к усложнению структуры Организации. Необходимость расширения существует давно, ведь ШОС, если учесть совокупность территорий всех государств и ее роль в международных отношениях, уже вышла за рамки Центральной Азии и стала субрегиональной организацией.

Благодаря деятельности ШОС уже сегодня существуют тенденции к перемещению в Азию мирового экономического и политического центра. Принятие Индии и Пакистана может превратить пространство ШОС в монолитную структуру и дать организации выход на новый уровень, сделав ее новым геополитическим центром мира.

Актуальной проблемой организации является также дублирование целей, задач и принципов взаимодействия с Евразийским экономическим сообществом (ЕврАзЭС) и Организацией Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). Государства Шанхайской организации

сотрудничества, за исключением Китая, входят в ЕврАзЭС и ОДКБ [8]. Например, схожими являются такие направления деятельности, как обеспечение безопасности (куда входит борьба с терроризмом. – *Д. Ш.*), экономическое сотрудничество, партнерство в энергетической отрасли, взаимодействие в области науки и культуры и т.д. Наличие схожих направлений сотрудничества может негативно сказаться на эффективности работы всех организаций – их деятельность в том или ином направлении может приобрести нескоординированный и несогласованный характер, что не замедлит негативно сказаться на интеграции региона в целом.

Поэтому во многом было бы целесообразно объединить ШОС, ОДКБ и ЕврАзЭС в одну организацию. Объединение сил позволило бы решить ряд существенных проблем: усилить интеграционные процессы, разрешить противоречия, возникшие между организациями, стабилизировать обстановку в целом. С точки зрения геополитики объединение трех организаций было бы наиболее эффективным, поскольку, с одной стороны, это помогло бы разрешить противоречия между геополитическими игроками Центральноазиатского региона, а с другой – сплотило бы этих игроков в борьбе с гегемонией США. Напомним, что основными задачами Вашингтона в Центральной Азии является недопущение преобразования ШОС в военно-политическое объединение, противостоящее США, а также сплочения государств региона вокруг России и Китая.

Разное видение странами-участницами внешнеполитической деятельности ШОС также является серьезной проблемой. Так, по-разному оцениваются проблемы Афганистана и Ирака. К примеру, афганская проблема существовала задолго до создания ШОС, однако именно на этой организации сегодня лежит ответственность за решение этой и сопутствующих ей проблем. По мнению Александра Кадырбаева, «одним из немаловажных факторов создания данной организации была ситуация в Афганистане, откуда и самой России, и ее позициям в постсоветской Центральной Азии, ... а также Китайской Народной Республике... исходила от правящего тогда режима талибов прямая военная и террористическая угроза...» [6]. Несмотря на то, что с 2011 г. Афганистан ведет переговоры с ШОС о предоставлении ему статуса наблюдателя, афганская проблема сохраняет свою актуальность для стран Центральноазиатского региона. От решения данной проблемы напрямую зависит решение другой – присутствия США в регионе. Война с режимом талибов еще не завершена и от ее исхода во многом зависит дальнейшая политика стран Центральной Азии.

Существенные противоречия вызывает и вопрос о сотрудничестве ШОС и США: из всех стран-участниц лишь Узбекистан выступает за принятие США в ряды Организации, Китай выступает против, остальные придерживаются нейтралитета. Отсутствие необходимой

скоординированности действий между крупнейшими участниками ШОС – Китаем и Россией – порождает новые противоречия в регионе.

Проблемой является и неравноправие стран-участниц ШОС в рамках организации. Это объясняется, главным образом, различным политическим влиянием в регионе и в мире в целом, разным уровнем развития экономики. Именно поэтому изначально главными государствами ШОС были Китай и Россия.

Культурно-религиозные и языковые различия стран-участниц ШОС также несколько усложняют диалог между ними. Это объясняется их принадлежностью к разным цивилизациям: русской, китайской, индийской, мусульманской, буддийской.

Кроме того, перед Организацией стоит ряд экономических проблем. Как отметил директор отдела Восточной Азии Института стратегических исследований Исламской Республики Пакистан Фазалур-Рехман, «в настоящее время наблюдается постепенный переход непосредственно к экономическому и энергетическому сотрудничеству, осуществляемому в ее (ШОС. – *Д. Ш.*) рамках, с одновременным укреплением связей в области безопасности» [9].

Как известно, Китай считает экономическое направление деятельности ШОС приоритетным и не только успешно осваивает внутренний рынок Центральноазиатского региона, но и занимается финансированием различных проектов, предоставлением кредитов. Таким образом, в экономическом плане страны региона подчинены интересам Китая, Россия же такого рода влияния не имеет. Получается, что страны региона работают на китайскую экономику, становясь при этом ее сырьевым придатком, а их собственная экономика при этом страдает. Кроме того, существует угроза конфликта с Европой и США из-за сырьевых ресурсов Каспийского моря.

Таким образом, изложенные выше проблемы ШОС усложняют ее функционирование, препятствуют выполнению основных задач Организации в разных направлениях деятельности, а посему их решение сегодня является первоочередной задачей. В связи с изменением геополитической ситуации в регионе за последние десять лет, целесообразно было бы внести коррективы в принципы сотрудничества между странами-участницами. Шанхайская организация сотрудничества является не просто региональной организацией, занимающейся борьбой с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом в Центральноазиатском регионе, как это было на момент ее формирования, – в настоящее время фактически идет формирование нового полюса геополитического влияния. Существенное расширение направлений деятельности, постановка новых масштабных целей и задач позволили Организации принимать действенное участие в разрешении глобальных проблем, приобретая тем самым большой авторитет в мировой политике. Означенная эволюция ШОС представляет собой обширное поле для дальнейших исследований.

Список використаної літератури

1. **Астанинская** декларация глав государств ШОС [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1120666800>
2. **Бжезинский** Збигнев. Великая шахматная доска / Збигнев Бжезинский; пер. з англ. О. Ю. Уральской. – М.: Международные отношения, 2010. – 256 с.
3. **Дубнов А.** Курманбек Бакиев выдал свою неосведомленность о ситуации в Афганистане [Електронний ресурс] / А. Дубнов. – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/article.php?id=3874>
4. **Дубнов А.** Узбекские интересы пролоббировать в Вашингтоне [Електронний ресурс] / А. Дубнов. – Режим доступа: <http://www.freeas.org/?nid=4802&print=1>
5. **Иванов В.** Рамсфелд включил Россию в «ось зла» [Електронний ресурс] / В. Иванов. – Режим доступа: <http://vzglyad.ru/politics/2006/6/3/36080.html>
6. **Кадырбаев А.** Влияние афганского фактора на ведущие страны ШОС [Електронний ресурс] / А. Кадырбаев. – Режим доступа: <http://afghanistan.ru/doc/20882.html>
7. **Кособокова Т.** «РБК»: Индия и Пакистан вынуждают ШОС превратиться в военный блок [Електронний ресурс] / Т. Кособокова. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1308207660>
8. **Панов В.** Империя против империи. Ч.3 [Електронний ресурс] / В. Панов. – Режим доступа: <http://newworld.blox.ua/2012/01/Imperiya-pro-tiv-imperii-ch3.html>
9. **Фазал-ур-Рехман.** ШОС: экономические проблемы [Електронний ресурс] / Фазал-ур-Рехман. – Режим доступа: http://www.vneshmarket.ru/content/document_r_6B909796-40D5-40B6-B7B5-38800B3B2814.html
10. **Хартия** Шанхайской Организации Сотрудничества [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sectso.org/RU/show.asp?id=86>
11. **Boland J.** Engaging the Anti-NATO [Електронний ресурс] / J. Boland. – Режим доступа: <http://nationalinterest.org/commentary/engaging-the-anti-nato-5445>
12. **Weitz R.** Global Insights: The SCO's Expansion Dilemma [Електронний ресурс] / R. Weitz. – Режим доступа: <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/10668/global-insights-the-scos-expansion-dilemma>

Щербатюк Д. В. Основні проблеми формування та розвитку Шанхайської організації співробітництва

У статті розглядаються основні проблеми розвитку Шанхайської організації співробітництва за весь період її діяльності. Автор приходить до висновку, що незважаючи на значну кількість наявних економічних та геополітичних проблем, ШОС змогла затвердитися як субрегіональна структура. Фактично йде формування нового полюса геополітичного впливу. У зв'язку зі зміною геополітичної ситуації в регіоні Центральної Азії існує необхідність внести поправки в принципи співпраці між країнами-учасницями ШОС.

Ключові слова: Шанхайська організація співробітництва, Центральна Азія, Росія, Китай, діяльність, проблема.

Щербатюк Д. В. Основные проблемы формирования и развития Шанхайской организации сотрудничества

В статье рассматривается проблемы развития Шанхайской организации сотрудничества за весь период ее деятельности. Автор приходит к выводу, что, несмотря на значительное количество возникших экономических и геополитических проблем, ШОС смогла утвердиться как субрегиональная структура. Фактически идет формирование нового полюса геополитического влияния. В связи с изменением геополитической ситуации в регионе Центральной Азии существует необходимость внести поправки в принципы сотрудничества между странами-участницами ШОС.

Ключевые слова: Шанхайская организация сотрудничества, Центральная Азия, Россия, Китай, деятельность, проблема.

Shcherbatyuk D. V. The main problems of formation and development of the Shanghai Cooperation Organization

In the article problems of development of Shanghai Organization of Collaboration for all period of its activity are examined. The author comes to the conclusion that in spite of many occurred economic and geopolitical problems, SCO was able to gain a foothold as a Subregional structure. Forming of new pole of geopolitical influence goes actually. There is a necessity to amend principles of collaboration between the member countries of SCO. This necessity results from the change of geopolitical situation in Central Asian region.

Key words: Shanghai Organization of Collaboration, Central Asia, Russia, China, activity, problem.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1945/1953»

О. В. Водолага

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ ЩАСЛИВОГО РАДЯНСЬКОГО ДИТИНСТВА НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ У РОКИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Перемога у Великій Вітчизняній війні стала одним із головних факторів, що визначали розвиток радянського суспільства у післявоєнні роки. Звісно, що успіх у протистоянні з Німеччиною доводив стійкість та торжество радянського патріотизму й любові до Батьківщини. Однак, це супроводжувалося розчаруваннями окремих членів суспільства, що пережили трагедію втрати близьких та інших негараздів воєнного та післявоєнного часу. Отже, про однозначне посилення віри у світле соціалістичне майбутнє говорити було ще зарано. Саме тому перед партійним керівництвом по закінченню війни пріоритетним ставало завдання щодо проведення цілеспрямованої державної політики з впровадження потрібних ідеологем у масову свідомість радянського соціуму.

Вивчення та аналіз процесу конструювання образу дитинства в УРСР у перші післявоєнні роки є достатньо актуальним питанням, адже воно дозволяє нам виявити ціннісні орієнтації радянського суспільства відносно зазначеної категорії населення, які, в умовах пізнього сталінізму, формувались у більшості за допомогою засобів масової інформації, зокрема преси. Окрім того, розробка поданої проблеми дозволить врахувати досвід минулого задля успішного реформування державної політики щодо маленьких громадян сучасної України.

Досліджень з питання репрезентації образу щасливого радянського дитинства у вітчизняній пресі післявоєнних років сучасна українська історична наука практично не має. Тому виникає нагальна потреба у розгляді цієї проблеми. Предметом поданої роботи є засоби та механізм конструювання образу щасливого дитинства радянських дітлахів у добу пізнього сталінізму на сторінках періодичних видань Радянської України. У зв'язку з цим метою статті стає вивчення та аналіз процесу репрезентації зазначеної ідеологеми на сторінках журналів та газет, що виходили в УРСР у роки післявоєнної відбудови.

Маємо зазначити, що небагато вітчизняних вчених займаються питанням репрезентації образу дитинства в різні періоди радянської історії. Серед них Н. Т. Гогохія, О. С. Гречишкіна, Б. Козловський та інші [1]. Більш популярною є ця тема у дослідженнях російських та зарубіжних

науковців, таких як М. В. Ромашова, С. Г. Леонтєва, К. Келлі тощо [2]. Таким чином, подана проблема не знайшла достатнього висвітлення в сучасній історіографії, особливо у вітчизняній науці.

Деякі історики вважають, що перемога над фашизмом вселила більшовикам недосяжну досі, непохитну впевненість у легітимності їх влади. Інші стверджують, що стовпи радянської післявоєнної ідеології хотіли відновити довоєнну політичну машину, безперервно пропагували класичні комуністичні цінності на кшталт радянського патріотизму, працьовитості, вірності справі партії і заповітам Маркса-Леніна, викинувши за борт натиск русоцентризму, а також вплив релігії і буржуазного Заходу, яке допускалося в 1941–1943 рр. Так чи інакше, але друга половина 1940-х і початок 1950-х років традиційно вважаються періодом апофеозу сталінського культу, ксенофобії та войовничої комуністичної ідеології [3]. У ці ж роки в культурі та масовій свідомості радянського суспільства достатньо гучно лунали й інші мотиви, серед яких не останню роль відігравав міф про щасливе дитинство у Радянському Союзі, що виникнув у середині 1930-х років, але в післявоєнний час продовжував займати неабияке місце не тільки у внутрішній, а й зовнішній політиці СРСР.

Ідея про те, що радянські діти живуть безхмарним радісним життям під захистом всевидючого вождя постійно впроваджувалась у масову свідомість суспільства повоєнного періоду. За допомогою засобів масової інформації керівництво СРСР переконувало всіх у тому, що радянські діти, на відміну від їх однолітків в інших країнах світу, насолоджувались відмінною освітою та системою охорони здоров'я, гарними можливостями для проведення раціонального дозвілля, були оточені турботою та увагою всієї радянської держави. У суспільстві, де діти ритуально дякували «рідному Сталіну» за своє щасливе дитинство й вважались ідеальними громадянами країни, звернути увагу на те, що не вся малеча була задоволена своїм життям – означало засумніватися у легітимності всієї політичної системи [4, с.3]. Отже, с середини 1940-х років радянське суспільство стало свідком того, що партійна пропаганда й масова культура були спрямовані на побудування нового соціуму, у якому визначне місце відводилось маленьким громадянам держави.

Пропаганда для дітей та про дітей на сторінках післявоєнної преси стала не менш патріотичною у порівнянні з тим, якою вона була до війни, й захист кордонів залишався головним мотивом. Однак різниця існувала. Насамперед, про це свідчить той факт, що пропаганда післявоєнних років постійно звинувачувала західні країни – перш за все Америку – у тому, що діти капіталістичних країн не мали гідних умов для існування [5, с.234]. У 1947 році в журналі «Вітчизна» було надруковано вірш І. Неходи «Балада про американського хлопчика, що тікав у країну більшовиків», рядки якого вкотре переконували радянських читачів про винятковість їх щасливої долі: «Тяжко жити бідним у Америці, – Всі багатства загриба буржуй. Джек втече і більше не повернеться. Хочеш їсти, хлопче? Гуму

жуй!...Кораблі... Найважче з перевіркою... Він питає у портовиків. Він шукає пароплав, із зіркою, Що прийшов з землі більшовиків... Славсь навік-віків Вільний край – земля більшовиків!» [6, с.55–56]. Зазначимо, що подібні статті достатньо часто були проілюстровані фотографіями. Це і фото вбитої дитини у Сайгоні, над якою стоїть французький поліцейський із гумовою палицею. А перегорнувши сторінку, ми можемо побачити жахливий барак, що слугував японським дітлахам школою. На фоні таких чорно-білих світлин дуже переконливою стає яскрава фотографія, що зображує сім'ю технолога М. М. Максимова з трьома дітьми за вечерею в охайній теплій квартирі [7, с.23–25]. На нашу думку, подібний політичний догмат сприяв, перш за все, створенню позитивного іміджу радянської системи в умовах післявоєнної розрухи.

У роки пізнього сталінізму на міжнародній арені «щасливе радянське дитинство» стало вітриною неабияких досягнень радянської влади, еталоном, що експортувався у країни соціалістичного табору. Окрім того, стан величнійшої держави зобов'язував СРСР очолити світовий рух по захисту дитинства. Частково ми можемо це побачити у новому календарному святі, що уперше було відзначено 1 червня 1950 року – Міжнародному дні захисту дітей [8, с.76]. З того часу більшість травневих та червневих номерів журналів та газет щорічно присвячувались цій події. Святкові репортажі знову ж таки розповідали про жахливе існування маленьких громадян капіталістичних країн та про безхмарне дитинство радянських дітей [9, с.1–4]. Зазначалось, що захист життя й здоров'я дітлахів, боротьба за їх демократичне виховання та освіту було частиною загальної боротьби демократичних сил за мир та безпечність народів. А надихаючим прикладом у цій боротьбі народів слугувало щасливе дитинство радянських дітей, вихованих комуністичної партією [10]. Хоча проголошене на весь світ захищене державою радянське дитинство у дійсності зустрічалося із цілою купою питань (безпритульність, сирітство, голод), які не могли бути повністю вирішені у перші післявоєнні роки. Адже, непоодинокими були випадки, коли більшість дитячих будинків знаходились у непристосованих приміщеннях, не мали харчоблоків та пралень, а їх вихованці спали по двоє на одному ліжку [11, арк.38].

Тим не менше, наприклад, відомий усьому світові піонерський табір «Артек» продовжували рекламувати, як «загальносоюзну кузню дитячого здоров'я та щастя», супроводжуючи розповіді яскравими фотоколажами [9, с.10–11]. А щасливі вихованці дитячих будинків на фоні портрету їх «кращого друга та отця» товариша Сталіна, поглядали на радянських читачів зі сторінок періодичної преси [12]. Знаковою для нас є також фоторобота під назвою «Что дала советская власть детям», опублікована у сьомому номері журналу «Работница» за 1947 рік. Тут ми бачимо охайні родильні будинки, дитячі садки, ясла та дитячі будинки. Зазначалося, що більшість дітей уперше мали змогу піти до школи та отримувати освіту. Окрім того, зверталась увага читачів на широкі можливості дітей у сфері дозвілля та відпочинку у заново побудованих

дитячих театрах, палацах піонерів та інше [13, с.19]. До таких же позитивних висновків мав призводити й перегляд подібної фотороботи під назвою «Счастливое детство» [14, с.8]. Узагалі, нами відзначено той факт, що такий засіб репрезентації ідеологеми щасливого радянського дитинства був достатньо розповсюдженим на сторінках періодичних видань післявоєнних років. У більшості через те, що таким чином достатньо було просто зобразити усміхнені обличчя дітлахів, чисті та комфортні дитячі заклади та інше. Тобто, зазначений політичний догмат набагато ефективніше впроваджувався у масову свідомість радянського суспільства за допомогою візуалізації офіційно прийнятих канонів.

Зазначимо, що на початок 1950-х років вислів «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!» використовувався у всіх візуальних продуктах післявоєнного часу. Доказом масового тиражування цього гасла є яскраві плакати та фотографії на сторінках періодичних видань, на яких І. В. Сталін був зображений у колі дітей. Ми помічаємо, що подібні світлини завжди містили багато сонця, квітів та посмішок. Важливим семантичним символом на таких зображеннях ставала роль вождя І. В. Сталіна у якості батька всіх дітлахів. Як правило, його фігура була головною. На нього з обожнюванням дивляться і дорослі, і малі [15]. Тобто, за допомогою такого візуального канону відбувалась не тільки легітимація відданості та вірності вождю, а й проявлявся популізм та демонстрація опіки партії над дітьми.

Одним із розповсюджених засобів впровадження ідеї щасливого радянського дитинства на сторінках післявоєнної преси, окрім загальних фраз та фотографій, ставало підкріплення їх оптимістичними статистичними даними щодо забезпечення цієї категорії суспільства, які не завжди були правдивими. Так, офіційно повідомлялось, що в бюджеті Радянської України на 1952 рік на забезпечення освітніх закладів передбачено витратити 7118,4 млн. карбованців, або 40,6% від загальної суми державних видатків [16, с.3–6]. У дійсності, більшість навчальних закладів у цьому ж році лише наполовину були забезпечені паливом та шкільними меблями. Тільки 58,5% освітніх установ були готові до початку навчального процесу [17, арк.133–136].

Таким чином, політичний догмат «щасливого радянського дитинства», що виник у кінці 1930-х років, продовжував упроваджуватися в масову свідомість післявоєнного суспільства, граючи неабияку роль у механізмі формування нового комуністичного соціуму. Зазначена ідеологема займала важливе місце у створенні позитивного іміджу радянської системи як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Однак, офіційно проголошена ідея щодо безхмарного дитинства радянської малечі у дійсності зустрічалась із безліччю проблем, серед яких у післявоєнні роки головними ставали питання безпритульності та голоду.

Отже, слід констатувати той факт, що у післявоєнні роки радянська влада використовувала таку найменш захищену категорію, як діти, задля легітимації своєї системи. Тому, ми вважаємо достатньо необхідною

подальшу розробку зазначеної у статті проблеми, аби досвід минулого було враховано у майбутньому розвитку Української держави.

Список використаної літератури

1. **Гогохія Н. Т.** Дитина в тоталітарному суспільстві: образ «вірного ленінця» в офіційному дискурсі УРСР у кінці 1920–1930-х рр. / Н. Т. Гогохія // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2009. – №21. – С.42–49; **Гречішкіна О. С.** Воєнізація піонерського руху України у 1929–1939 рр.: ідеологія і практика / О. С. Гречішкіна // Гілея: науковий вісник. Історичні науки. – К., 2010. – Вип.34. – С.1–12;
- Козловський Б.** Спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство / Б. Козловський // Високий замок. – 2011. – 26 серпня.
2. **Ромашова М. В.** Журнал «Работница» как источник по истории советского детства (1945–1953 гг.) / М. В. Ромашова // Источниковедческие исследования. – М. : ИВИ РАН, 2008. – Вып. 4. – С.154–171; **Леонтьева С. Г.** Пионер – всем пример / С. Г. Леонтьева // Отечественные записки. – 2004. – №3. – С.249–259; **Келли К.** «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда / К. Келли // НЛЮ. – 2003. – №60. – С.218–251.
3. **Бранденбергер Д. Л.** Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956) [Электронный ресурс] / Д. Л. Бранденбергер. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/02_b/ra/ndenberger-3.htm#t18
4. **Городок** в табакерке. Детство в России от Николая II до Бориса Ельцина (1890–1990). Антология текстов «Взрослые о детях» / [под ред. В. Безрогова и К. Келли]. – Москва-Тверь : Научная книга, 2008. – Ч.1. 1890–1940. – 2008. – 393 с.
5. **Келли К.** «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда / К. Келли // НЛЮ. – 2003. – №60. – С.218–251.
6. **Нехода І.** Балада про американського хлопчика, що тікав у країну більшовиків / І. Нехода // Вітчизна. – 1947. – №12. – С.55–56.
7. **Бакашова Л.** У них нет детства / Л. Бакашова // Работница. – 1951. – №5. – С.23–24.
8. **Ромашова М. В.** Современность «по-советски»: модернизация детства в 1945–1953 гг. / М. В. Ромашова // Материалы XIII Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов–2006». – М. : МГУ, 2006. – Т.1. – С.76–77.
9. **Международный** день защиты детей // Семья и школа. – 1950. – №6. – С.1–4.
10. **Социалистическая** Родина. – 1950. – 1 июня.
11. **Державний** архів Луганської області, ф.Р-693, оп.3, спр.74.
12. **Ворошиловградская** правда. – 1948. – 3 сентября.
13. **Что** дала советская власть детям // Работница. – 1947. – №7. – С.19.
14. **Счастливое** детство // Работница. – 1948. – №9. – С.8.
15. **Юный** ленинец. – 1949. – 1 мая.
16. **Філіппов О. М.** Державний бюджет і завдання дитячих садків / О. М. Філіппов // Дошкільне виховання. – 1952. – №4. – С.3–6.
17. **Центральный** державний архів вищих органів влади України, ф.166, оп.15, спр.913.

Водолага О. В. Репрезентація образу щасливого радянського дитинства на сторінках періодичної преси України у роки повоєнної відбудови

У поданій роботі розглянуто процес репрезентації образу щасливого радянського дитинства на сторінках періодичної преси України післявоєнного періоду. Зокрема, проаналізовані засоби конструювання зазначеної ідеологемі в 1945 – на початку 1950-х років. Також зроблені висновки, що офіційна пропаганда для дітей та про дітей на сторінках періодичних видань грала неабияку роль у механізмі формування нового комуністичного соціуму, створюючи позитивний імідж радянській системі, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Ключові слова: післявоєнний період, «щасливе радянське дитинство», політичний догмат, масова свідомість.

Водолага О. В. Репрезентация образа счастливого советского детства на страницах периодической печати Украины в годы послевоенного восстановления

В данной работе рассмотрен процесс репрезентации образа счастливого советского детства на страницах периодической прессы Украины послевоенного периода. В частности, проанализированы средства конструирования указанной идеологемы в 1945 – начале 1950-х годов. Также сделаны выводы, что официальная пропаганда для детей и о детях на страницах периодических изданий играла немаловажную роль в механизме формирования нового коммунистического социума, создавая позитивный имидж советской системе, как во внутренней, так и во внешней политике.

Ключевые слова: послевоенный период, «счастливое советское детство», политический догмат, массовое сознание.

Vodolaga O. V. Representation of the image of happy Soviet childhood in the pages of the periodical press of Ukraine during the postwar years of recovery

In this paper we consider the process of representation of the image of a happy Soviet childhood in the periodical press of Ukraine of the postwar period. In particular, the means of constructing of this ideology in 1945 – early 1950's are analyzed. Also, the conclusions are drawn that official propagation for children and about children played an important role on the pages of periodic issues in the mechanism of formation of new communistic society, creating positive image to the Soviet system, both in internal, and in foreign policy.

Key words: the post-war period, «the happy Soviet childhood», a political doctrine, mass consciousness.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 327 (477) «201»

Н. О. Гомонай

**БАГАТОВЕКТОРНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА – НЕОБХІДНА
УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ НОВОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ
ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2010 Р.**

Серед актуальних проблем розвитку Української держави питання формування зовнішньополітичної стратегії є одним з найбільш складних і неоднозначних. З часу проголошення незалежності України визначились три основні центри впливу на нашу країну: Росія, Європейський Союз та Сполучені Штати Америки (США). Залежно від зміни влади, а також напрямів зовнішньої політики країни змінювалися і відносини з тією чи іншою стороною.

Тому актуальність теми дослідження визначається насамперед необхідністю узагальнення окремих аспектів багаторічного досвіду формування і реалізації зовнішньої політики України, висвітлення її місця в сучасних загальносвітових процесах, наукового обґрунтування засад зовнішньої політики країни, яке повинно мати на меті винесення уроків і окреслення подальших завдань державотворення в Україні та виокремлення проблемних питань і особливостей сучасного стану взаємовідносин України з Європейським Союзом, Сполученими Штатами Америки, Російською Федерацією та країнами-сусідами, а також з країнами Азії в контексті їх впливу на геополітичний вимір сучасного глобального розвитку. Актуальним видається також аналіз позитивних і негативних аспектів впровадження багатовекторної зовнішньої політики в Україні.

Мета роботи полягає у дослідженні основних закономірностей, тенденцій і перспектив сучасної багатовекторної зовнішньої політики України як основного геостратегічного курсу нашої держави і визначенні на цій основі її основних зовнішньополітичних пріоритетів. Поставлена мета обумовила необхідність вирішення ряду взаємопов'язаних завдань:

- визначити основні зовнішні і внутрішні чинники формування засад зовнішньої політики України;
- простежити еволюцію зовнішньополітичного курсу України і виділити актуальні аспекти реалізації її зовнішньої політики з урахуванням місця і ролі нашої держави у сучасному геополітичному просторі;
- виокремити окремі аспекти сучасної багатовекторної геополітичної стратегії України як в історичному контексті, так і в сучасних умовах.

Проблематика формування багатовекторної зовнішньої політики України знаходиться в центрі уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців-геополітиків. Особливу вагу мають роботи таких учених, як

А. М. Зленко, В. С. Огрязко, І. В. Артёмов та інші. А. М. Зленко у своїх працях важливе місце відводить зовнішній політиці України, а після 2010 р. – і багатовекторному курсу нашої держави. Зокрема, у праці «Переосмислюючи зовнішню політику України: важкий шлях до досягнення консенсусу» [1] автор окреслює суто і принципи багатовекторної політики України, яку потрібно реалізовувати на сучасному етапі. В. С. Огрязко у статті «Визначальним чинником зовнішньої політики України має бути євроцентризм» [2, с.56–58] висвітлює основні напрями зовнішньої політики, підкреслюючи важливість європейської інтеграції. Саме євроінтеграція, за його словами, забезпечить безпеку нашої держави. У збірниках наукових праць «Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми» (2007 р.) [3] та «Геополітика України: історія і сучасність» (2009–2010 рр.) [4], виданих Закарпатським державним університетом, порушується широке коло питань, пов'язаних з упровадженням багатовекторної політики України, проблемами її національної безпеки в умовах глобалізації, а також висвітлені роль і місце України в інтеграційних процесах сучасності.

Українська геостратегія – феномен складний і не має однозначного висвітлення, оскільки Україна з часу проголошення незалежності знаходилася на перетині протилежних геополітичних інтересів. Саме тому після президентських виборів 2010 р. в геостратегію зовнішньої політики України вносилися окремі корективи з урахуванням змін, що відбуваються в геополітичному світоустрої. Роль Української держави в сучасній системі міжнародних відносин посилюється за умови об'єктивних чинників. Почався період безпрецедентної для України зовнішньополітичної модернізації [5]. Протягом 2010 р. в цій сфері відбулися значні зрушення: підготовлено нову редакцію Стратегії національної безпеки, а також уперше в історії незалежної України створено концептуальний зовнішньополітичний документ – Стратегічні напрями зовнішньої політики [6, с.137].

Із закінченням чергових президентських виборів у 2010 р., коли перед Україною знову постали питання подальшого розвитку країни, значною мірою також підвищився інтерес до пріоритетів її внутрішньої та зовнішньої політики. Щоб знайти ефективні методи виведення України з тривалої політичної та економічної кризи, а також почати реалізовувати активну зовнішню політику, яка базується на принципах міжнародного права, рівноправності та взаємної вигоди, потрібно якнайшвидше розпочати формування нового політичного курсу держави.

Новообраний Президент України Віктор Янукович оголосив про проведення багатовекторної зовнішньої політики. Для України багатовекторність – це історична та геополітична даність, яку треба гармонійно та раціонально використовувати для здійснення національних інтересів в умовах глобалізації та регіоналізації багатомірного міжнародного комунікативного простору.

Протягом останніх років в українському суспільстві спостерігався системний конфлікт між державою і суспільством, між державою і людиною. Державна влада виявляла свою неефективність, що, у свою чергу, відбилося на зовнішньополітичному курсі держави. В основі зовнішньої політики будь-якої держави мають лежати національні інтереси та стратегічні пріоритети, а не забезпечення групових чи особистих інтересів. Саме тому «зовнішня політика України має бути не просхідною, не прозахідною, а проукраїнською» [7]. Тобто головним пріоритетом вітчизняної зовнішньої політики має бути український національний інтерес. Зовнішня політика України покликана реалізовувати національні інтереси, бути одним з інструментів самоствердження української нації.

Саме «проукраїнську» зовнішню політику і намагається здійснювати Президент України Віктор Янукович. Про це свідчить як його Послання до українського народу 3 червня 2010 р., так і Послання до Верховної Ради України 7 квітня 2011 р. Нагальним для нашої країни залишається модернізація, технологічний розвиток та запровадження інноваційних технологій у всіх сферах життєдіяльності.

Проукраїнський вибір у зовнішній політиці – необхідна передумова міжнародного економічного і політичного співробітництва, вільного доступу громадян до європейського та світового ринків.

Виходячи з основних пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики Української держави на сучасному етапі, які окреслив Президент України Віктор Янукович у Посланні до українського народу 3 червня 2010 р. і підтвердив у Щорічному Посланні до Верховної Ради України 7 квітня 2011 р. «Модернізація України – наш стратегічний вибір», і які знайшли законодавче закріплення у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р., слід відмітити, що українська геостратегія, яка після президентських виборів була оголошена багатовекторною, буде розвиватися у **чотирьох основних напрямках:**

1. Найвищим пріоритетом нашої зовнішньої політики була і залишається **євроінтеграція**. Цей напрям визначає загальний вектор перетворень, насамперед внутрішніх. Незважаючи на те, що цей процес надзвичайно складний і тривалий, більша частина роботи має бути зроблена в Україні і самими українцями. Виходячи з наших стратегічних національних інтересів, потрібно продовжувати співпрацю з Європейським Союзом як ключовим партнером у подоланні негативних наслідків фінансово-економічної кризи, проведені масштабних економічних реформ, модернізації енергетичного сектору.

2. Важливим елементом зовнішньої політики України є **стратегічне партнерство України та Російської Федерації**, що також є важливою складовою європейської безпеки. Водночас принципова позиція в тому, що двосторонні відносини мають базуватися на взаємній повазі національних інтересів. Саме на цій основі розглядається питання

співпраці України з Митним Союзом (за участі Росії, Білорусі й Казахстану). Подальший розвиток стосунків з Митним союзом буде спиратись на нову договірну базу щодо угод про вільну торгівлю та можливу пакетну угоду про співпрацю за формулою «3+1».

3. Стратегічне партнерство та співробітництво зі Сполученими Штатами Америки на основі Хартії 2008 р. Пріоритетами на цьому напрямі будуть політичний діалог у безпековій сфері, взаємодія у боротьбі з міжнародним тероризмом і врегулюванні конфліктів.

4. Політика позаблоковості – наріжний камінь української зовнішньої і безпекової доктрини. Однак не виключається співпраця з НАТО, іншими безпековими організаціями. Україна наполегливо працюватиме над розвитком нової системи колективної безпеки в європейському та євроатлантичному просторі.

З огляду на наведені принципи влучними будуть слова Анатолія Зленка, який писав: «Зовнішньополітичний курс України необхідно максимально адаптувати до нового багатопольярного світу, а отже, відмовитися від застарілого уявлення про єдиний центр сили, на який слід було б орієнтуватися. Хай як дивно, але в умовах зміщення міжнародних відносин від однопольярного до багатопольярного формату нового наповнення набуває концепція багатовекторності. Її характерна особливість – більш гостре сприйняття різноманіття сучасного світу, в якому так звані нові демократії та висхідні країни наполягають на ширшому представництві власних інтересів на світовій арені і з огляду на це будують свої зовнішньополітичні розрахунки.

Переосмислюючи роль і місце України на міжнародній арені, нам на нинішньому етапі, очевидно, слід вибудовувати таку зовнішньополітичну лінію, яка дозволяла б проводити ефективну як західну, так і східну політику, тим самим домагаючись закріплення, по можливості, позицій Української держави на всіх напрямках міжнародної політики. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує питання про посилення співробітництва України зі своїми стратегічними партнерами, його переведення в реальну політичну площину шляхом підвищення рівня міждержавного діалогу, що уможливило б досягнення домовленостей із широкого спектра питань» [1].

Втім, найбільшим досягненням у багатовекторній зовнішній політиці України є відновлення співпраці з Росією та продовження діалогу з Євросоюзом, оскільки, саме конфронтаційні відносини з Росією стали істотною перешкодою інтеграції України в Євросоюз у попередні роки. Поліпшення відносин з Росією – це те, що наші європейські партнери вітали передусім.

Багатовекторну геополітичну стратегію України обумовлює її внутрішнє і зовнішнє середовище. Геостратегія продиктована необхідністю збереження стратегічної рівноваги в існуючому

геополітичному оточенні і спрямована на зміцнення національної і міжнародної безпеки.

Як зазначається у науковому популярному виданні «Зовнішня політика України: здобутки і проблеми», «Досить часто багатовекторність трактують як хитання України між двома зовнішньополітичними напрямками – західним (європейський та євроатлантичний простори) та східним (Росія та євразійський простір). Однак міжнародні реалії європейського простору виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям. Багатовекторність слід сприймати не як постійні коливання зовнішньополітичного курсу, а в широкому розумінні як розвиток і підтримку відносин із багатьма учасниками міжнародного життя. Для України це абсолютно раціональна і прагматична політика, яка, окрім усього іншого, викликана ще й тим, що в Україні поки що немає єдності стосовно визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Багатовекторність не може бути безпринципною, вона потребує чіткого визначення геополітичної орієнтації, вибору пріоритетних геостратегічних напрямів, виходячи із об'єктивних можливостей і врахування національних інтересів. Багатовекторність зовсім не означає рівновекторності і не означає рівнозначності всіх її складових. Серед багатьох векторів завжди мають виділятися ті, що є пріоритетними, головними, які, власне, і визначають стратегію зовнішньої політики держави, її стратегічних партнерів.

Отже, українська геостратегія має ґрунтуватися на чітко визначених геополітичних пріоритетах і жорстко окресленому колі своїх стратегічних партнерів. Україна має визначитися як у пріоритетному в одному з трьох можливих геостратегічних напрямів: або обрати шлях до європейського співробітництва, або забезпечити гарантії незалежного розвитку як від Заходу, так і від Росії, або ж обрати позицію динамічної рівноваги між Сходом і Заходом, яка підтримується міжнародним співтовариством і яка є, на його думку, найбільш перспективною [8]».

Багатовекторність лежить в основі зовнішньої політики України, оскільки українська держава має інтереси і на Заході, і на Сході. Скільки б не було противників такого курсу, він просто необхідний для України на сучасному етапі, адже дозволяє підтримувати добросусідські відносини з усіма державами, гарантує державну безпеку та забезпечує розуміння і підтримку з боку світового співтовариства. При цьому, виходячи з національних інтересів на міжнародній арені, беручи до уваги історичну традицію, географічну та цивілізаційну близькість з Європою та враховуючи ряд інших факторів, Україна зробила свій європейський вибір.

Отже, після президентських виборів 2010 р. відбулася кардинальна корекція зовнішньополітичного курсу України. На законодавчому рівні закріплений позаблоковий статус держави, знято

перспективу вступу до Організації Північноатлантичного договору, домінуючим у зовнішній політиці став російський вектор [9, с.45].

Узагальнюючи, можна дійти висновку, що багатовекторність є необхідною умовою реалізації геостратегії України. Проте процес її впровадження включає як позитивні, так і негативні тенденції. До **позитивних** можна віднести такі [9, с.45]:

1. Нова влада, сформувавши скоординовану систему управління на рівні Президент – Парламент – Уряд, ліквідувала протистояння державних інститутів, яке в попередні роки гальмувало здійснення консолідованої політики на світовій арені.

2. З огляду на кількість і зміст виконаних заходів, результати першого року «конструктивного партнерства» з НАТО заслуговують на переважно позитивні оцінки.

3. Вдалося активізувати контакти на важливих для країни зовнішньополітичних напрямках, яким приділялося недостатньо уваги попередньою владою – Китай, Японія, Туреччина. Розвиток партнерства з цими країнами відповідає стратегічним інтересам України та закладає підвалини для його поглиблення.

Щодо **негативних** тенденцій, то реалізації багатовекторного зовнішньополітичного курсу заважає низка факторів, зокрема [9, с.45]:

1. Не сприяють ефективному здійсненню зовнішньої політики внутрішні проблеми України. Спостерігаються ознаки формування авторитарної системи управління, адміністративно-силового домінування однієї політичної сили, гальмування демократичних процесів, вибіркового застосування правосуддя.

2. Не сталося суттєвих змін на краще у відносинах з Європейським Союзом. Інтенсивність контактів нової влади з керівництвом ЄС не переросла в нову якість політико-дипломатичного діалогу.

3. Закріплення на законодавчому рівні позаблокового статусу, відмова від перспективи вступу в НАТО, з огляду на відсутність відповідних міжнародних гарантій, по суті, залишає Україну в «сірій» зоні безпеки, створює низку загроз і викликів.

4. Українсько-російські відносини набули явно асиметричного, диспаратного характеру.

5. У сфері зовнішньополітичної діяльності на порядку денному залишаються хронічні проблеми модернізації інституційного забезпечення зовнішньої політики, її економізації, зміцнення міжнародних гарантій безпеки України, посилення захисту прав українських громадян за кордоном, забезпечення ефективності дій на головних зовнішніх напрямках.

Список використаної літератури

1. **Зленко А.** Переосмислюючи зовнішню політику України: важкий шлях до досягнення консенсусу. Дзеркало тижня. №6 (786)20 –

26 лютого 2010 [Електронний ресурс] / А. Зленко. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/pereosmislyuyuchi_zovnishnyu_politiku_ukrayini_va_zhkiy_shlyah_do_dosyagnennya_konsensusu-59267.html/. 2. **Огризко В. С.** Визначальним чинником зовнішньої політики України має бути євроцентризм // В. С. Огризко // Національна безпека і оборона: журнал Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. – 2011. – №3(121). – 78 с. 3. **Україна** на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми: зб. наук. пр. за матеріалами міжнародної конференції (м. Ужгород, 5–6 грудня 2006 р.) / [відп. ред. І. В. Артёмов]. – Ужгород : ЗакДУ, Ліра, 2007. – 346 с. (Серія «Євроінтеграція: український вимір», Вип. 3). 4. **Геополітика** України: історія і сучасність: зб. наук. пр. – Вип. 1. – Ужгород : Ліра, 2009. – 312 с.; Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. пр. – Вип. 2. – Ужгород : ЗакДУ, 2010. – 320 с.; Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. пр. – Вип. 3. – Ужгород : ЗакДУ, 2010. – 372 с. 5. **Грищенко К.** Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики [Електронний ресурс] / К. Грищенко // Дзеркало тижня. – №27, 17 липня 2010 р. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/poza_mezhami_shahivnitsi_pragmatichniy_poryadok_denniy_ukrayinskoyi_zovnishnoyi_politiki-60748.html 6. **Модернізація України** – наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 432 с. 7. **Микола** Азаров: Наша зовнішня політика збалансована та проукраїнська [Електронний ресурс] / М. Азаров. – Режим доступу: <http://news.ligazakon.ua/news/2010/10/13/31681.htm>. 8. **Зовнішня** політика України: здобутки і проблеми [Електронний ресурс]. – К. : Т-во «Знання України», 2007. – 24 с. – Режим доступу: <http://www.kmv.gov.ua/print/news.asp?Id=200651>. 9. **Національна** безпека і оборона: журнал Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. – 2011. – №3 (121). – 78с.

Гомонай Н. О. Багатовекторна зовнішня політика – необхідна умова реалізації нової геостратегії України після президентських виборів 2010 р.

У статті досліджено основні закономірності, тенденції і перспективи сучасної багатовекторної зовнішньої політики України як основного геостратегічного курсу нашої держави і визначено на цій основі її основні зовнішньополітичні пріоритети. Автором здійснено спробу сформулювати основні проблеми на шляху реалізації зовнішньополітичної стратегії України та окреслити можливі шляхи їх вирішення, а також виокремити позитивні та негативні тенденції в розвитку цього процесу. Зроблено висновок, що визначення зовнішньополітичних інтересів нашої держави потребує врахування як усієї системи глобальних зацікавлень різних країн, так і фактичного

розкладу сил – економічних, політичних, військових, ідеологічних – у своєму регіоні.

Ключові слова: багатовекторність, євроінтеграція, баланс сил, геостратегія.

Гомонай Н. А. Многовекторная внешняя политика – необходимое условие реализации новой геостратегии Украины после президентских выборов 2010 г.

В статье исследованы основные закономерности, тенденции и перспективы современной многовекторной внешней политики Украины как основного геостратегического курса нашего государства и определены на этой основе ее основные внешнеполитические приоритеты. Автором предпринята попытка сформулировать основные проблемы в реализации внешнеполитической стратегии Украины и очертить возможные пути их решения, а также выделить позитивные и негативные тенденции в развитии этого процесса. Сделан взвод о том, что определение внешнеполитических интересов нашего государства требует учета как всей системы глобальных интересов разных стран, так и фактического расклада сил – экономических, политических, военных, идеологических – в своем регионе.

Ключевые слова: многовекторность, евроинтеграция, баланс сил, геостратегия.

Gomonai N. Multi-vector foreign policy is the necessary condition of the realization of a new Ukraine's geopolitic after the presidential election in 2010

This article explores the basic laws, trends and prospects of modern Ukraine's multi-vector foreign policy as a major geo-strategic course of our state and determined on this basis its main foreign-policy priorities. The author attempts to formulate the main problems in the process of realization of Ukraine's foreign policy, to outline possible solutions and highlight the positive and negative trends in the development of this process. It is concluded that the definition of foreign policy's interests of our country requires taking into account as a whole system of global interests of different countries and the actual state of forces – economic, political, military, ideological – in the region.

Key words: multi-vector policy, European integration, the balance of power, geostrategy.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94(477):316.4.063.7(352) «193»

А. Х. Маргулов

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ АССИРІЙЦІВ УКРАЇНИ У 1930-Х РОКАХ:
ХРОНІКА ПРОТИСТОЯННЯ**

Відмова від тоталітарного минулого та курс на формування процесу переосмислення наслідків національної політики радянської влади. Саме у той час було започатковано процеси з нівелювання національних ознак та етнічних особистостей меншин усієї країни. Зневажливе ставлення до людини з її особистими потребами – ознака радянської доби. Бажання держави створити однорідну етнічну спільноту, яка задовольняє прагнення влади – це був небезпечний експеримент партійного керівництва над власним народом. Задля цієї мети були використані усі можливі важелі впливу, найголовнішим з яких були репресії. Використання цих заходів надавало владі додаткових «аргументів» у вирішенні питань соціально-політичного керування країною.

Період 1920–1930-х років позначився активним втручанням з боку держави у життя ассирійської громади України. Заперечення існуючого протягом століть традиційного укладу життя та з часом його руйнація, як й питання про фізичне існування нації, – це мета, яка «виправдовувала» впровадження реакційних засобів. Дослідження специфічного державного ставлення до ассирійського питання набуває актуальності, з огляду на наслідки цієї політики, відлуння яких громада відчуває нині.

Отримання незалежності та відкрита політика держави дала можливість науковцям досліджувати раніш засекречені архівні матеріали. Цей процес наразі тільки розпочався, але є певні напрацювання. Питанням репресивної політики радянської держави взагалі та у відношенні до національних меншин присвячені праці Б. Чірко, Л. Д. Якубова, Р. Подкур, В. Ченцова та ін. [1]. На жаль, не існує наукових праць, присвячених особисто долі ассирійського населення, але певні аспекти цікавої для нас тематики знаходяться у наукових доробках И. Стефано Садо та серії матеріалів видання «Реабілітовані історією», які містяться у двадцяти семі томах [2].

Джерельна основа нашого дослідження побудована на аналізі кримінальних справ репресованих ассирійців, які зберігаються в обласних відділеннях архівів тимчасового збереження УСБУ. Задля підтвердження наших припущень було також використано фонди державних архівів України.

Треба зазначити, що за різних обставин поза уваги дослідників ще залишається великий масив джерел з історії репресій ассирійців під час «великого терору», але схожість процесуальних дій, обставини

здійснення затримання та визначення покарання дають нам можливість узагальнювати наші спостереження у загальнодержавному масштабі.

Метою нашого дослідження є встановлення закономірностей і виявлення специфіки у репресивній політиці держави до ассирійської громади України в умовах становлення тоталітарної системи.

Ассирійське населення України у період початку ХХ ст. було не характерним та нетрадиційним для країни. Його поява була обумовлена перебігом I Світової війни. Відчуваючи негативне ставлення з боку іноконфесіонального владного оточення у Туреччині та Персії, яке дійшло до відкритого геноциду християнського населення, ассирійці були вимушені шукати шляхи свого майбутнього місце проживання. Підтримуючи дії російської армії, вони заручилися позитивним ставленням царату до своєї власної долі. З припиненням воєнних дій та відступом армії з території компактного проживання ассирійців вони отримали офіційний дозвіл на переселення до кордонів Російської імперії.

Оселившись спочатку у таборах для біженців, які розташовувалися у прикордонних територіях, згодом були вимушені розселитись по всій країні. На той час російський уряд мав багатий досвід у національно-переселенських кампаніях та адаптуванні біженців до внутрішньоімперського життя. Переселення ассирійців, яке відбулось у 1914–1918 рр., припало до подій поступового втрачання владою контролю за соціально-економічними та політичними процесами в країні. Ці обставини негативно позначилися на процесі їх адаптування. На жаль, нагальні проблеми меншини залишилися поза уваги державних органів влади, що автоматично запустило процес внутрішньоетнічного регулювання соціально-економічного життя громади. Маючи такий досвід, ассирійці навіть не розчарувалися. Ця вимушена міра ще більше згуртувала громаду та додатковий раз продемонструвала нездатність представників державної влади поліпшити або якимось чином організувати життя меншини.

Соціально-економічні та політичні умови призвели до збереження традиційного укладу життя ассирійської громади, споконвічне, за рахунок іноконфесіонального та інонаціонального оточення. В громаді склалась практика вирішення усіх питань у внутрішньоетнічному середовищі. Це той інститут громадського життя, в якому виховувалось молоде покоління, відпрацьовувались моделі поведінки та зберігались елементи традиційної культури. Судові справи, особливості громадського устрою та суто економіко-господарські заходи знаходили своє вирішення без посереднього втручання місцевих органів влади. Остання навіть ініціювала це, маючи зацікавленість лише у зборі податей, який організовував голова ассирійської громади патріарх Мар-Шимун. Таким чином, складались повсякденні практики внутрішньоетнічного життя громади.

Прискіплива увага радянської влади у перших роках існування була зосереджена на чисельних національних меншинах, які були соціально рухливими та мали тенденції до рееміграції. У царині роботи з асирійцями відчувалась відсутність будь-якої провідної лінії та узгодженості у діях. Перший Всесоюзний перепис 1920 р. навіть поділив меншину на асирійців та айсорів, що вказує взагалі на нерозуміння етнічної сутності [3].

Радянська влада спробувала задіяти звичайні механізми у роботі з національними меншинами та пристосувати їх до асирійців, сутність яких полягала у заходах щодо поліпшення національно-культурного життя, підвищення освітнього рівня та залучення до установ соціального виховання, громадських організацій, долучити меншину до активного процесу будівництва соціалізму. Метою цих заходів було намагання влади змінити устрій самобутнього життя громади, створення маленьких гвинтиків великого механізму, який працює за умов узгоджених дій та позивів ззовні, позбавлений самостійності та неспроможний існувати поза визначених кордонів. Ці намагання сприяли поживленню роботи серед асирійців але не враховували національні ознаки.

Ця робота розпочалася з середини 1920-х рр. Так, по всій країні було відкрито навчальні заклади, в яких з вивченням національної мови відбувався процес примусового вивчення й державної мови. Існуючі навчальні заклади наразі не усі облічувалися офіційною статистикою, існування деяких лікнепів було поза уваги влади та мали ознаки самостійної організації громади, їх чисельність не могла конкурувати з загальноосвітньою мережею, та на нашу думку, були створені задля виявлення дітей шкільного віку заради пізнішого залучення до державних російськомовних шкіл [4].

Заняття чищенням взуття уособлювало у собі індивідуальний підхід, який мав концептуальні розбіжності з комуністичною доктриною ведення господарства. Як результат громадсько-економічного тиску, по всій країні з'являлись артіль, члени яких займались чищенням чобіт та організовувались за національною ознакою, на кшталт «Зірка Сходу» у м. Київ та Сталіно, «Схід» у Дніпропетровську, Харкові.

Розгалужена мережа культурно-виховних закладів, як-то Будинків народу Сходу, червоних кутків не давала бажаних ефектів. Театральні вистави, політінформації та лекції, участь у роботі місцевих органів влади та інші виверти аж ніяк не змінили традиційного укладу життя громади. На початку 30-х рр. ХХ ст. це була меншина, яка незважаючи на зовнішні обставини, залишалася поза впливу державних органів влади, яка не лише не змінилася під впливом громадсько-політичного тиску, а й навіть протиставляла себе державному механізму. Ця самостійність ставила під питання авторитет влади та навіть комуністичний устрій держави, який не забарився з відповідними діями.

Встановлення тоталітарних ознак існування суспільства в царині національної політики у роботі з асирійцями почало поступове

відчуватись з 30-х рр. ХХ ст. Було скорочено чисельність національних навчальних та культурно-просвітніх закладів за рахунок переведення роботи до загальнодержавних [5]. Не зупиняючись на цьому та маючи на меті остаточне «з'ясування» відношень з асирійською громадою, влада прибїгла до вирішального свого аргументу – репресій. У результаті очікувалося створення нової реальності для усіх асирійців – перетворення їх в елемент нової нації – радянський народ. Під приводом пошуку ворожого елемента, який шкодить побудові комунізму та основних засад існування радянського суспільства, асирійці України зазнали невинуватих втрат, які позначились на векторі розвитку усієї громади. Наразі репресії фактично використовувались партійним керівництвом задля регулювання соціально-політичного та економічного життя країни.

Початок цих «планових» дій здійснювався в межах проведення «великого терору» у Радянському союзі за національною ознакою та припав на кінець 1937–1938 рр. 29 січня 1938 р. була прийнята директива НКВС СРСР №202 про репресії іранців іноземнопіданих та радянських громадян [6]. В цьому документі зазначалось, що англійська, германська та японські розвідки використовували в своїй роботі проти СРСР іранські розвідувальні шпигунські осередки, які склались з іранських колоній, груп реемігрантів, релігійних товариств, вождів племен. Директива зазначала необхідність по всій території Радянського союзу одночасно з 5 лютого 1938 р. провести арешти підозрюваних у протиправних діях проти держави. Підсилила та додала державного значення цим діям постанова ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. про продовження операцій до розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів національних меншин та зберігання до 15 квітня 1938 р. існуючого позасудового порядку розгляду цих справ [6].

Настанови партії та вищестоячого керівництва були одразу прийняті до виконання, та з 5 лютого 1938 р. було здійснено масові арешти асирійців України у містах їх компактного проживання. Ретельний аналіз кримінально-карних справ, які потрапили до кола залучених джерел, дають нам можливість відновити події тих днів та зробити неупереджені висновки.

Дані справи мають чітку внутрішню структуру, що обумовлювалася існуючими в той час нормами справникарства. У матеріалах, що фіксують факт арешту, є тільки лише постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на арешт, анкета арештованого, протокол обшуку. Матеріали слідства представлені зазвичай протоколами допитів, як правило, тільки обвинувачуваного з обвинувальним вироком [7].

Звинувачення були засновані на неперевірених показах самих засуджених, відсутні матеріали, які слугують приводом до арешту. Покази підсудних були не конкретні, нічого не підтверджували, іноді суперечливі. Не поодинокі випадки відмови від свідчень на повторних

допитах. Проведення власне допитів відбувалось з застосуванням фізичного та психологічного тиску на підсудних.

При цьому процес розслідування наділявся глибокою таємницею й вівся у відсутності сторонніх осіб; ніяких сторін у процесі не було, розгляд справ розпочинався зі залученням усіляких наклепів, доносів зацікавлених осіб, сам же обвинувачуваний був на судовому процесі лише об'єктом дослідження; зібраний матеріал фіксувався в письмовій формі, як правило слідчими, це ж фактично слугувало «фактами» та «доказами» «розслідування», на яких базувався вирок. Більшість арештованих пізніше зізнавалось у тому, що підписували, якщо не чисті протоколи допитів, то не ознайомившись з ними.

Варто зазначити цікавий факт ведення справ: практично всі арештовані вибирали добровільно мову ведення допиту – російську (хоча багато з них не володіли нею достатньою мірою); під час допитів не були представлені інтереси підсудних як громадян іншої держави, інтервал між допитами іноді був до декілька місяців [8]. Залишаючись більшою мірою безграмотними і юридично неосвіченими, асирійці стали заручниками незалежних від них обставин, це давало можливість маніпуляції юридичними поняттями й правовими нормами з боку слідчих органів [9].

Категорії засуджених, за нашими спостереженнями, поділяються за певними ознаками: по-перше, це були пересічні асирійці, які займали найнижчу соціальну сходинку (звичайні чистильники, пекарі, водії та ін.); по-друге, це були представники культурної інтелігенції (вчителі, керівники освітніх та культпросвітних закладів), громадські діячі часів здійснення політики коренізації; інша категорія – це були представники традиційної ієрархії асирійського суспільства (представники культу, голови племен, знать). Все, як ми бачимо, здійснювалось за керівними настановами влади, задля нанесення невинної шкоди громаді. Зрозумівши уклад національної спільноти, провідну роль чоловіків у суспільному житті, саме їх було піддано репресіям – натомість асирійські жінки розділяли долі своїх чоловіків у примусових засланнях.

Свідчення підсудних асирійців є неоцінним джерелом дослідження з багатьох сфер життя, враховуючи відсутність інших письмових джерел обраного нами періоду. Саме за їх посередництва ми дізнаємось про майновий стан родин (протоколи обшуків) – усі, крім асирійців Києва, нічого не мали. Також досліджуємо формування економічних стосунків та шляхи трудової міграції всередині країни. Унікальними є факти про державні культурні та освітні заходи у громаді та ставлення до них пересічних асирійців.

Звинувачення у диверсійно-шпигунській діяльності базувались на нездатності органів влади налагодити бажаний вектор розвитку асирійської громади. Підсудним інкримінувався саботаж переселення до колгоспів, прийняття радянського підданства, протидії політиці

радянській, дотримання традиційних звичаїв та релігійних вподобань. А звинувачення на кшталт збору інформації про обороноздатність держави, даних про військові та цивільні об'єкти з послідувачим інформуванням іранських спецслужб взагалі здається нісенітницею з урахуванням їх соціального-професійного статусу. Вражає також той факт, що більшості затриманих інкримінувались дії, які повинні були здійснюватись у майбутньому у разі виникнення військових дій [10].

Курс на тотальні репресії не лише асирійців, а й представників інших національних меншин, які знаходились у Радянському Союзі, був викликаний побоюванням влади «п'ятої колони» у разі військових дій з іншими державами. За уявою влади саме вони, невдоволені існуючим режимом, могли надати допомогу ворогу у військовий час та розхитати основні засади існування соціалістичного суспільства.

Загальна класифікація дій підсудних є наступною: проведення диверсійних дій, шпигунської діяльності на користь іноземних держав. Єдність у представників органів НКВС різних областей України у класифікації групових дій також відсутня, у справах з'являються різні формулювання: націоналістичної асирійська контрреволюційна організація, шпигунсько-диверсійна організація, працююча на користь однієї з іноземних держав, або іранське шпигунсько-терористичне угруповання.

Практично всі обвинувачення були засновані на статті 54 Кримінального кодексу УРСР, який деталізовано містить опис контрреволюційних злочинів проти держави й існуючого уряду [11]. Пункти №№ 2, 6, 10, 11 були типовими при розгляді справ асирійців, вони містили конкретні звинувачення у намірах здійснити озброєне повстання, шпигунство та передання даних представникам інших держав, пропаганду та агітацію з метою підривання авторитету радянської влади [12].

Міри покарання були різними, як правило, це було заслання на 5 років з родиною в Казахстан без конфіскації майна або різні терміни перебування у виправно-трудовах колоніях – це була доля пересічних асирійців. Вищій мірі соціалістичного покарання «сліпим» жеребом Феміди підлягали асирійці, які мали рідних або відвідували особисто Іран, більшість родової знаті та служителів культу, представники культурно-освітньої галузі.

Згортання репресій проти асирійців відбувалось так само централізовано, як й починалось. Директива РНК та ЦК ВКП(б) від 15 листопада 1938 р., яка була затверджена постановою Політбюро ЦК ВКП(б), наголошувала про скасування розгляду справ «трійками» та військовими трибуналами та повернення судочинства у «звичайний» стан [6].

Необґрунтованість притягнення асирійців до кримінальної відповідальності засвідчили прокурорські перевірки карних справ, які відбулись не лише за часів незалежності, а ще в досліджуваний період

[13]. На фальсифікованість справ вказує той факт, що деякі карні справи були припинені ще під час діловодства, а затримані були звільнені без будь-якого покарання [14].

Внутрішня структура асирійської громади та дотримання традиційного укладу життя, заснованого на глибокій релігійності, викликали конфлікт з намаганнями влади побудувати сталінську вертикальну модель керування суспільством. Додали ефекту побоювання влади у складності керування країною при виникненні зовнішньої загрози. 1930-і роки стали відправною точкою докорінних змін у сприйнятті асирійцями засад державної політики та переформатування традиційно-етнічного світосприйняття. Державний терор призвів до появи нової свідомості – радянської, яка на довгі роки законсервувала національні ознаки громади та змусила пристосовуватись до існуючих обставин.

Репресивна діяльність держави по відношенню до асирійського населення України у 1930-х рр., за умов формування тоталітарних засад існування суспільства, відіграла роль механізму регулювання відношень держава – громада. Вона завуалювала основні хиби у роботі з меншиною, змістивши акценти з небажанням влади надати можливість розвитку у природній спосіб на пошук винних в цьому в середовищі громади. Репресивні дії влади переконливо продемонстрували громаді сутність намірів держави та на довгі роки звели внівець будь-яку державну підтримку асирійцям.

Наразі триває процес оприлюднення фактів репресивної діяльності радянської влади, що надасть майбутнім дослідникам можливості більш детально освітити це питання.

Список використаної літератури

1. **Чирко** Богдан. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. / Богдан Чирко // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ. – 1995. – №1/2. – С.95; Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с.; Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) / Л. Д. Якубова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 456 с. 2. **Матеріали** к Библиографическому словарю ассирийцев в России (XIX – сер. XX века) / [сост. И. Стефан Садо.]. – СПб : Изд-во Олега Абдышко, 2006. – 176 с. 3. **Население** Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам). Статистика Украины. – №28 – Серия 1: Демография. – Т. 1. – Вып. 2. – Х. : Изд-во ЦСУ УСРР, 1920. – С.20. 4. **Діяльність** Наркомосвіти УСРР за 1924–1925 рік. – К., 1926. – 154 с; 5. **Збірник** законів розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – №38. – 16 липня 1938. – С. 153. 6. **Кропачев С. А.** «Польская» и другие

«национальные» операции НКВД СССР [Электронный ресурс] / С. А. Кропачев – Режим доступа: <http://www.kubanmemo.ru/librari/Kropachev01/poland.php> 7. **Архів** тимчасового зберігання документів УСБУ в Полтавській області, архівно-слідча справа 13796-с, арк. 1–45. 8. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф. 263, оп. 1, спр. 49182, арк. 565. 9. **Архів** тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області, архівно-слідча справа 4205, арк. 4; 24220 пф., арк. 5–8. 1; Архів тимчасового зберігання документів УСБУ в Запорізькій області, архівно-слідча справа П8414, арк. 94; 10. **ЦДАГО**, ф. 263, оп. 1, спр. 29182 Т.2, арк. 18. 11. **Реабілітовані** історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. – Донецьк : видавництво КП «Регіон», 2004. – С.64–66; 12. **УК УССР**. Офіційний текст с изменениями и дополнениями на 1.10.1938 г. – К. : Юриздат НКЮ УССР, 1939. 13. **Архів** тимчасового зберігання документів УСБУ в Запорізькій області, архівно-слідча справа П8414, арк. 94; Державний архів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 4009, арк. 26. 14. **Архів** тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області, архівно-слідча справа 4206, арк. 15.

Маргулов А. Х. Репресії проти ассирійців України у 1930-х роках: хроніка протистояння

У статті визначені основні елементи репресивної політики держави у відношенні до ассирійського населення України. Розглянуто механізми застосування національної політики радянської влади в умовах формування тоталітарних засад існування суспільства. Виявлені наслідки впливу репресивної політики на функціонування традиційних практик життєзабезпечення ассирійської громади. З'ясовані особливості процесуальних дій по відношенню до ассирійців, які мешкали в обласних містах України.

Ключові слова: Репресивна політика держави, традиційний устрій життя ассирійської громади України, слідчі дії.

Маргулов А. Х. Репрессии против ассирийцев Украины в 1930-х годах: хроника противостояния

В статье обозначены основные элементы репрессивной политики государства по отношению к ассирийскому населению Украины. Рассмотрены механизмы применения национальной политики советской власти в условиях формирования тоталитарных принципов существования государства. Определены последствия влияния репрессивной политики на функционирование традиционных практик жизнеобеспечения ассирийской общины. Выявлены особенности процессуальных действий по отношению к ассирийцам, проживавшим в областных городах Украины.

Ключевые слова: Репрессивная политика государства, традиционный уклад жизни ассирийской общины Украины, следственные действия.

Margulov A. H. Repressions against Assyrians of Ukraine in 1930-ies: the chronicle of confrontation

The main elements of the repressive policy against the Assyrian people of Ukraine are presented in the article. Mechanisms of use of the national politics of the Soviet power in the conditions of the formation of totalitarian principles of the existence are considered in the work. The consequences of the influence of the repressive policy on the functioning of the traditional habits of the community life support are determined in the paper. The features of proceedings against the Assyrians who lived in the regional towns of Ukraine are revealed.

Key words: State repressive policy, traditional way of life of the Assyrian community of Ukraine, investigative actions.

Стаття надійшла до редакції 19.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 04 (477.7) «18/19» . 3036.7

Є. С. Сидорович

**ФРАНЦУЗЬКІ ПІДПРИЄМЦІ, МІГРАНТИ ТА ПЕРЕСЕЛЕНЦІ
НА ТЕРИТОРІЇ НОВОРОСІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)**

Кінець XVIII ст. позначився змінами в економічному розвитку Російської імперії. В цей період територія царської держави продовжує розширюватися на південний захід. Створення законодавчої бази дозволяло створити сприятливі умови для інтенсифікації іноземного переселення на новоприєднані території. Документи Повного Зібрання Законів Російської імперії саме містять інформацію стосовно перебування та діяльності деяких французьких мігрантів на території півдня України.

В публікації проводиться комплексний аналіз нормотворчих документів царської держави. Основною метою дослідження є виокремлення основних юридичних документів Повного Зібрання Законів Російської імперії, які деталізують економічний вплив французьких спеціалістів на становлення півдня України в зазначений період.

Науковці, в різні історіографічні періоди, привертала увагу до законодавчої бази діяльності французьких переселенців на південно-західній частині Російської імперії в виділений період. Серед них виділяються О. Дружиніна [3], О. Губарь [1], І. Гуржій [2], О. Іваненко [4], П. Черкасов [39; 40] та інші.

Взагалі, уряд царської держави привертав значну увагу до господарського освоєння виділеного регіону, тому влада запрошувала до цього процесу спеціалістів із західноєвропейських країн, серед яких значне місце займали французи. Законодавчо закріплювалися права та привілеї, які були направлені на поліпшення діяльності колишніх підданих короля Людовіка XVI в економічних сферах Новоросійського краю [3].

В другій половині XVIII ст. одним з перших документів, який регламентував права західноєвропейців, був Маніфест від 22 липня 1763 р. Цей законодавчий акт надавав всім іноземним переселенцям право вільно селитися в будь-якій губернії, звільнялися від податків, їм виділялися землі на розвиток різних галузей промисловості, дозволялося також перевозити продукцію через кордон на суму не більше 300 рублів [5, с.313–316]. Французи мали право не сплачувати податки протягом десяти років за виготовлення різних видів продукції. Російський уряд, слідкуючи за переселенням іноземців, створив Канцелярію опікунства [5, с.313–316]. Вона повинна розселяти підданих іноземних держав, слідкувати за будівництвом в містах будинків, підприємств для цих переселенців, вести кількісний облік іммігрантів [6, с.316–318]. Російський уряд допомагав

матеріально французам, які приїздили до Новоросійського краю. Так, Указом Сенату від 12 серпня 1763 р. всі іноземці, які переселялися на територію царської держави, отримували грошову допомогу [7, с.335]. В законодавстві представлені деякі нормативні акти щодо залучення королівських підданих до різних видів промислу. Так, 7 січня 1764 р. до Російської імперії були запрошені корабельні майстри з Франції для будівництва флоту, яке починає з розвиватися більшим розмахом [8, с.182–183].

Суттєво змінився характер переселенської політики царської держави після початку Великої французької революції в 1789 р. Вороже ставлення Катерини II до політичних змін у республіці негативно вплинуло на процес залучення французьких майстрів до розвитку південних губерній України. Нові зміни в переселенні західноєвропейських спеціалістів пов'язані з приходом до влади імператора Павла I (1796–1801). В цей період змінюється ставлення до Французької держави, що позначилося на економічному освоєнні французами Новоросійського краю. Французи, які переселялися до Російської імперії, отримували право записуватися до місцевого міщанства. Це відомо з Указу від 28 березня 1796 р. [9, с.874–875]. Уряд царської держави уважно слідкував за переселенням французів на територію Південної України. Так, в Указі від 26 грудня 1796 р. йдеться про пильний контроль за іноземцями, які перетинають кордон Імперії [10, с.255–256.]. В зазначений період представники французької нації займалися розведенням овець на території Новоросії. Так, згідно доповіді Експедиції державного господарства від 20 червня 1797 р. на території Таврії проводився збір коштів, які направлялися на заснування та розвиток вівчарного заводу [11, с.670–671]. На зібрані кошти 12 серпня 1797 р. було відкрито завод з розведення овець в Таврійській губернії. Для цього підприємства було закуплено 2 тис. овець на 6 тис. рублів [12, с.681–684].

Емігранти-дворяни, які втікали від революції, переселялися до Російської імперії. Так, наприклад, 27 листопада 1797 р. на російську службу було прийнято корпус принца Конде. Частина французів, які входили до складу цього корпусу, переселилися до Новоросії [13, с.807–808]. Західноєвропейці також брали активну участь в розвитку суконного виробництва на території Російської імперії. Згідно Указу Сенату від 15 січня 1798 р. фабрики, які знаходились на Півдні України, повинні збільшити кількість робітників для інтенсифікації виробництва вовни [14, с.30–31]. В зазначений період російський уряд також встановлював певний механізм переходу французів через кордон царської держави. В Указі Сенату від 20 липня 1799 р. йдеться про видачу паспортів французам, які повинні повідомити прикордонних начальників про отримання цих документів [15, с.731–732]. В доповнення до попереднього нормотворчого акту 5 серпня 1799 р. було видано Указ, в якому іноземцям було наказано мати при собі паспорти під час перетинання кордону Російської держави [16, с.754].

На початку XIX ст. урядом Російської імперії були прописані нові завдання в переселенській політиці. 15 грудня 1800 р. була видана Об'ява генерал-прокуратора, в якій йдеться про заборону пропускати через російський кордон всіх іноземних переселенців без паспортів [17, с.436–437]. В наступному році було надано певні пільги французьким майстрам під час перетину кордону. Ці привілеї прописані в Указі від 22 березня 1801 р. Документ дозволяв вільний пропуск іноземних майстрів і ремісників, які направлялися до Новоросійського краю [18, с.593–594].

З приходом до влади імператора Олександра I (12 березня 1801 – 19 листопада 1825 рр.) дипломатичні відносини між Росією та Францією змінилися, що вплинуло на активізацію переселення французів. Згідно Указу від 27 серпня 1801 р. всі французи отримували рівні права з іншими іноземцями [19, с.619–620]. На початку XIX ст. градоначальник Одеси генерал-лейтенант А. Е. де Ришельє отримав певні інструкції в здійсненні своїх повноважень в господарській галузі регіону. Так, з 1803 р. він повинен був видавати паспорти французам [20, с.442–443]. В першій половині згадуваного століття герцог також приймав активну участь в розселенні іноземців на території Новоросійського краю, про що свідчить Указ від 25 листопада 1804 р. [21, с.710–711]. Цей відомий аристократ активно сприяв і розведенню садів у Катеринославі [22, с.690–691]. Французи звільнялися від низки податків на території Новоросійського краю. Так, наприклад, згідно Указу від 6 лютого 1803 р. іноземці мали право не сплачувати поштові податки [23, с.457]. Представники зазначеної західноєвропейської нації, які брали участь в розведенні овець, отримували землі для своїх підприємств. Це відомо з Доповіді Міністра внутрішніх справ від 12 січня 1804 р. В документі йдеться, що кожний вівчар отримував землю в розмірі одної десятини на вівцю [24, с.15–16]. Іноземцям було дозволено також купляти земельні ділянки в Новоросії. В Указі від 1 березня 1804 р. йдеться про надання французьким переселенцям прав володіння купленою землею довічно [25, с.177].

В першій половині XIX ст. уряд проявляв також значне зацікавлення в розвитку виноградного промислу на території Кримського півострова. Згідно доповіді Міністра внутрішніх справ від 21 травня 1804 р. до Таврії було надіслано виноградні лози з Франції. Комерц раднику Вільгельміну Рув'є, що направлявся до Марселю та Іспанії, було наказано виписати до Новоросії виноробів зі своєї батьківщини [26, с.317–319]. В зв'язку з загостренням кризи в відносинах між обома державами було видано низку нових нормотворчих документів, які прописували правила перебування французів на території царської держави. Так, Указом від 28 листопада 1806 р. було наказано вислати за кордон підданих іноземної держави, які відмовляються присягнути на підданство імперії [27, с.884–891]. Наступного року було надані нові права на перехід французів в підданство Російської імперії. Згідно Указу від 27 травня 1807 р. було наголошено про те, що іноземці отримують право переходу в вічне

підданство, а також можуть записуватися в міщанство, цехи та ін. [28, с.1191–1193].

Тильзитська мирна угода (25 червня – 7 липня 1807 р.) справила на короткий термін відновлення переселення іноземних майстрів на південь України [29, с.1232–1237]. Також регламентувалися умови перетину кордону царської держави. Так, французи, які приїжджали без паспортів на територію Російської імперії, не допускалися на територію Новоросії [30, с.1314–1315]. Згідно Указу від 30 травня 1808 р. іноземці, що прибували до Росії та присягали на вірність цій державі, повинні сплатити певний відсоток зі своїх капіталів до казни імперії [31, с.278–279].

В першій половині XIX ст. французи впроваджували нові методи в обробці сільськогосподарської сировини. Так, в Доповіді Військового міністра від 10 грудня 1808 р. йдеться про прийняття пропозиції француза Тишона стосовно поліпшення якості борошна [32, с.704–705]. Уряд царської держави продовжував видавати низку законодавчих актів, в яких йшлося про механізм переселення французів на територію царської держави. В Указі Сенату від 13 лютого 1817 р. йшлося, що іноземні переселенці повинні мати при собі паспорти, які вони отримують від «...Министров и других Агентов Наших, при Иностранных Державах находящихся...» [33, с.70]. Французькі переселенці також отримали право перевезення свого майна до королівства в разі їх повернення на батьківщину. Так, Губернським правлінням було дозволено полковнику Куну перевезти своє майно до Франції для дітей його жінки від першого браку, батько яких був офіцер армії Принца Конде Дагоберт [34, с.238–239]. В цей час було створено Головне управління колоністів південного краю Росії. Згідно з положенням від 22 березня 1818 р. до повноважень цього Комітету входив догляд за переселенцями в трьох Новоросійських губерніях та Бессарабії [35, с.154–158].

Уряд Російської імперії підтримував підприємства французів. Так, французький винахідник Кольсон отримав запрошення та привілеї на свій винахід («пересувний прибор») [36, с.1062–1064]. Французькі майстри, які переселялися до Російської імперії, повинні були прийняти підданство царської держави. Згідно с Указом Сенату від 14 травня 1824 р. іноземці могли бути записані в міщанство та цехи за умови переходу в російське підданство [37, с.316–317]. Прихід до влади імператора Миколи I (1825–1855) характеризується зближенням двох країн. Підтвердженням цього є, наприклад, Декларація, яка була підписана російським і французьким монархами. В ній йдеться про відміну мита з майна, яке вивозиться французами з території Росії та навпаки [38, с.577–579].

Отже, піддані королівства Франції, які приймали активну участь в освоєнні краю, отримали підтримку з боку уряду в намаганні заселити територію Новоросійського краю. Російська влада на законодавчому рівні створювала сприятливі умови в розвитку їх промислів та господарств. Дослідження виділеної проблематики знайде своє відображення в частині

кандидатської дисертації за темою «Французи в економічному розвитку південних губерній України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.».

Список використаної літератури

1. **Губарь О.** Сикар, Рено и другие / О. Губарь // Есть город у моря. Краеведческий сборник. – О., 1990. – С.122–128.
2. **Гуржій І. О.** Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій. – К.: АН Української РСР, 1962. – 345 с.
3. **Дружинина Е. И.** Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 272 с.
4. **Іваненко О. А.** Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. А. Іваненко. – К.: Інститут історії України, 2009. – 320 с.
5. **Полное** Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т.16. – С.313–316.
6. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.16. – С.316–318.
7. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.16. – С.335.
8. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.16.– С.182–183.
9. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.23. – С.874–875.
10. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.24. – С.255–256.
11. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.24. – С.670–671.
12. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.24. – С.681–684.
13. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.24. – С.807–808.
14. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.25. – С.30–31.
15. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.25. – С.731–732.
16. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.25. – С.754.
17. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.26. – С.436–437.
18. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.26. – С.593–594.
19. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.26. – С.619–620.
20. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.27. – С.442–443.
21. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.28. – С.710–711.
22. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.29. – С.690–691.
23. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.27. – С.457.
24. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.28. – С.15–16.
25. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.28. – С.177.
26. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.28. – С.317–319.
27. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.29. – С.884–891.
28. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.29. – С.1191–1193.
29. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.29. – С.1232–1237.
30. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.29. – С.1314–1315.
31. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.30. – С.278–279.
32. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.30. – С.704–705.
33. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.34. – С.70.
34. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.34. – С.238–239.
35. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.35. – С.154–158.
36. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.38. – С.1062–1064.
37. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.39. – С.316–317.
38. **ПСЗРИ.** – СПб., 1830. – Т.39. – С.577–579.
39. **Черкасов П. П.** Двуглавый орел и королевские лилии: становление Руссо-французких отношений в XVIII веке. 1700–1775 / П. П. Черкасов. – М.: Наука, 1995. – 439 с.
40. **Черкасов П. П.** История императорской России от Петра Великого до Николая II / П. Черкасов, Д. Чернышевский. – М.: Международные отношения, 1994. – 448 с.

Сидорович Є. С. Французькі підприємці, мігранти та переселенці на території Новоросії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (за документами Повного Зібрання Законів Російської імперії)

В статті розглядається переселенська політика уряду Російської імперії в освоєнні Новоросійського краю наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Досліджуються та аналізуються нормотворчі документи Російської імперії, що дозволяють конкретизувати вплив французьких переселенців на економічний розвиток півдня України. Автор на основі законодавчих актів виділяє основні економічні сфери, де були задіяні іноземці. Юридичний базис дає змогу також встановити географію розселення французів на півдні України.

Ключові слова: француз, ремісник, законодавчий акт.

Сидорович Е. С. Французские предприниматели, эмигранты и переселенцы на территории Новороссии в конце XVIII – первой половине XIX ст. (по документами Полного Собрания Законов Российской империи)

В статье рассматривается переселенческая политика правительства Российской империи в освоении Новороссийского края в конце XVIII – первой половине XIX ст. Исследуются и анализируются нормативные документы Российской империи, которые позволяют конкретизировать влияние французских переселенцев на экономическое развитие юга Украины. На основании законодательных актов автор выделяет основные экономические сферы, в которых были задействованы иностранцы. Юридический базис позволяет также очертить географию расселения французов на юге Украины.

Ключевые слова: француз, ремесленник, законодательный акт.

Sidorovich E.S. The status of French entrepreneurs, emigrants and migrants in the Novorossiya's territory in the end of XVIII – the first half of XIX century (according to Complete Code of Laws of the Russian empire)

In the article the resettlement policy of Russian empire's government in the development of the Novorossiya's region in the end of XVIII – the first half of XIX century is considered. The normative documents of the Russian empire are researched and analyzed in it. This allows to concretize the influence of French settlers on the economic development of south Ukraine. The author wrote about the main economic field where the foreigners was brought. The juridical basis enabled to outline the geography of French settling on the south of Ukraine.

Key words: Frenchman, craftsman, legislative act.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК [94:37.018.2] «1921/1939»

О. П. Степанчук

**ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ХОЛМЩИНИ В 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.**

Холмщина – українська етнічна земля, яка після завершення більшовицько-польської війни і підписання Ризького мирного договору 1921 р. увійшла до складу відновленої Речіпосполитої Польської [1, с.18]. Українці, які споконвічно проживали на цій території, опинилися у межах чужої держави з іншою мовою та релігією. Давня неприязнь значної частини польського суспільства до українського народу під впливом антиукраїнської пропаганди переросла у відкрите цькування і гоніння, навіть назву «українці» було замінено на «русини». Сумним є той факт, що таке ставлення до українців усіяло заохочувалось як центральною, так і місцевою владою, тому назвати політику польського уряду відносно національних меншин толерантною дуже важко. Весь міжвоєнний період активно проводилась політика полонізації й окатоличення українського населення.

Відкритим до сьогодні лишається питання чисельності українського населення в Холмському регіоні в міжвоєнний період. Справа в тому, що встановити кількість українців на підставі польських урядових даних дуже важко. Основним джерелом є перепис населення 1921 р., але польська «статистика» свідомо фальшувала дані, зменшуючи їх у рази, намагаючись довести, що на цих теренах у своїй переважній більшості мешкають поляки. Тому, за різними оцінками, вважається, що на Холмщині проживало від 190 до 400 тис. українців [2, с.23].

Серед українських дослідників, які займались вивченням цієї проблеми, є історики та етнологи. Історію Холмщини зазвичай вивчають нероздільно із сусіднім Підляшшям, бо ці два регіони мали багато спільного з точки зору суспільно-економічного і соціально-культурного стану населення, але ще частіше в контексті історії Західної України чи польських «східних кресів». Серед досліджень, присвячених питанню освіти, варто відзначити праці І. Цепенди [3], О. Юхимюк [4], Ф. Грицюка [5]. Історію молодіжного руху на Західній Україні у 1920–1939 рр. вивчав І. Шумський [6]. Політику Польщі в міжвоєнний період висвітлив М. Кучерепа [7]. Дуже важливими та інформативними є спогади самовидців, які пережили ті нелегкі роки. Їхні спогади увійшли до збірників «Трагедія Холмщини» [8], «Депортації» [9], «Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті: історія, культура, спомини» [10]. Цікавими є праці Г. Вишневської, в яких чимало уваги приділено православним пам'яткам Холмщини [11]. Історико-етнографічний аспект у вивченні північно-західного краю висвітлений в дослідженні «Холмщина і Підляшшя» під редакцією В. Борисенко [12]. З

даної тематики цікавими є також праці Ю. Макара [2; 13], М. Горного [14], І. Винниченка [15], П. Костика [16] та ін.

Проте, у вітчизняній історіографії недостатньо висвітленою проблемою залишається соціальна політика польської влади щодо українців Холмщини. Метою даного дослідження є аналіз політики польського уряду та місцевої польської адміністрації щодо національних меншин, зокрема українців, що проживали на території Люблінського воєводства в міжвоєнний період. Завданнями цієї роботи є розкрити освітньо-культурну та економічну політику польської влади і проаналізувати соціальне становище українців Холмщини.

Надзвичайно дражливе питання української національної меншини в політиці польського уряду постало вже на початку 20-х років. Але тоді з багатьох причин польська влада не могла взятись за його вирішення з тією заповзятістю, безкомпромісним поборюванням всього українського, які вже в 1930-х роках стануть нормою в національній політиці.

Нововідтворена Польща розбудовувалась на засадах буржуазної парламентської демократії. У Конституції Речі Посполитої, прийнятій 1921 р., зазначалося, що кожен громадянин має право зберігати свою національність, мову і народні особливості. Польський уряд зобов'язується забезпечити національним меншинам, які проживають на території Польщі, вільний розвиток їхніх народних звичаїв з допомогою громадських організацій. На жаль, це були лише декларації. Дуже скоро представники провідних політичних партій – Народно-демократичної (С. Грабський, Р. Дмовський) та Польської Соціалістичної партії (Т. Холовко, Л. Василевський) дійшли згоди в ідейному плані щодо національної політики держави [17, с.24; 18, с.46]. Ними були підняті гасла, пов'язані з відверто націоналістичною ідеологією: «примат держави», «солідарність суспільства» і т. ін. Поступово, але неухильно відбувався процес еволюції влади в бік тоталітаризму, який досяг свого апогею в 1935 р. з прийняттям нової «квітневої» Конституції. Цей процес закономірно призвів до змін у багатьох сферах життя держави. Гасло «солідарність суспільства» перетворилось на «консолідація народу», а замість «примату держави» найвищої вартості набуло поняття «народ польський», як головна сила, відповідальна за долю держави [19, с.250]. Таким чином, ідейними рушіями правлячого табору стали націоналізм, католицизм і тоталітаризм. Все це призвело до змін і в національній політиці держави: переважаючими стали концепція національної асиміляції меншин, а також погляди, що держава повинна дбати, аби чужорідні етнічні групи не почали себе усвідомлювати нацією.

Денаціоналізація українського населення Холмщини почалася з освітньо-культурної сфери. Починаючи з середини 1920-х рр., чисельність українських шкіл поступово зменшувалась. В процесі реформування шкільництва у 1924 р. був прийнятий так званий «закон Грабського», за яким вводились двомовні (утраквістичні) школи [4, с.112–113]. Такі школи, на думку польської влади, були б зручні і українцям і полякам, які

проживали на змішаних територіях, зокрема на Холмщині. Але на практиці це виглядало так: двадцять заяв батьків-поляків було достатньо, щоб у школі велось навчання польською мовою, але потрібно було 40 заяв від батьків-українців для навчання українською. В дійсності двомовні школи стали фактично польськомовними, а українською, в кращому випадку, викладалася лише релігія, але часто підручники навіть з цих предметів були на польській мові [20, с.71]. В деяких школах українською мовою, окрім релігії, викладалися також природознавство, гімнастика та українська мова, але таких шкіл було небагато [21, с.26]. В 1934 р. українська газета «Праця» писала, що: «... на Поліссі, Холмщині, Підліссі немає жодної школи, де би діти вчили хоч одну годину на тиждень українську мову» [5, с.204].

Таким чином, українське населення Холмщини не мало змоги навчати власних дітей рідною мовою. Польський уряд навіть ліквідував приватні навчальні заклади, які українські громади організовували власним коштом самотужки. Це стосувалося не лише приватних навчальних закладів, а й освітніх та культурних осередків. Результатом відверто антиукраїнської політики стала масова неписьемність серед українців Холмщини, що в свою чергу сприяло економічній відсталості, бездуховності й нецтву населення, перешкоджало формуванню національної свідомості [22, с.1]. Власне до цього і прагнула польська влада, бо найбільше боялася перетворення тихих і забитих «тутейших» в національно-свідомих українців.

Українцям заборонялося мати вдома українську літературу, випускати українську пресу, яка видавалася у Львові, Луцьку, Тернополі та інших містах. Частими були поліцейські обшуки, за знайдену заборонену літературу зазвичай били та могли посадити до в'язниці, а знахідки конфісковували.

Вкрай важким було становище малочисельної української інтелігенції, яка зазнавала постійного цькування та арештів [8, с.62–63]. Важливим завданням інтелігенції стала боротьба за право навчатися та творити рідною мовою. Місцева польська адміністрація, як правило, діяла більш радикально, ніж центральна, для якої питання Холмщини було не зовсім визначеним, і часто не дозволяла проводити культурно-масові заходи, театральні вистави і концерти українською мовою [22, с.1]. Інколи це набувало гротескних форм. Так, наприклад, в 1935 р. МВС Польщі видало дозволи деяким театрам, що гастролювали на Холмщині, на показ вистав українською мовою. Але адміністрація Люблінського воєводства вирішила, що такі дозволи на змішаних теренах є небажаними і звернулася до МВС з проханням не видавати дозволи на території більшості повітів. Бюрократична тяганина тривала довго, адже заборона таких дозволів, з формального боку, була неконституційною дією. Але перемогу дістала воєводська адміністрація, яка знайшла шпарини в законодавстві і спритно ними скористалась за мовчазною згодою тієї ж таки центральної влади [23, с.101].

Одним із основних, визначальних чинників буття кожної нації є віросповідання. Відносини між поляками-католиками і українцями-православними характеризувались досить високим ступенем нетерпимості. Тому існування в межах держави будь-якої кількості «схизматів» – православних польським суспільством і владою вважалось неприйнятним. Ось характерна для тогочасної польської влади теза: «Надбужанський селянин, чи німецький колоніст мусить свідомо відповідати на питання сильної державної влади і згуртованого польського суспільства, чи є поляком римо-католицького віросповідання, чи ворогом польської державності, зняряддям іноземних держав. З ворогом належить боротись, не чекаючи війни...» [23, с.109].

Тільки-но молода Польська держава утвердилась в нових кордонах, почалась масова «полонізаційно-ревіндикаційна акція», тобто примусове навернення православних на католицизм, конфіскація на користь Католицької церкви православних святинь та іншого майна, або їх знищення. Вже в 1920-х рр. польський уряд розпочав закриття приміщень православних церков, забороняв відкривати нові церкви, навіть за кошти, зібрані з пожертв самих православних парафіян. За офіційними даними до 1929 р. була закрита 51 православна святиня з понад 380 віцілих після Першої Світової війни [24, с.227].

Зі зростанням кількості поляків, за рахунок осадників, колоністів та інших переселенців, на Холмщині почало бракувати костелів, зокрема у селах. Тому приміщення колишніх церков переходили в підпорядкування місцевої адміністрації і надалі перетворювались на костели та польські школи. Великі церковні маєтки, такі як монастирі, переходили у підпорядкування Міністерства лісів і державних маєтків. Звільнені землі польська влада розподіляла поміж польськими осадниками, хоча Католицька церква домагалася передання цих земель їй [24, с.227].

Руйнування православних святинь на Холмщині сягнуло свого апогею влітку 1938 р., коли лише за три місяці польська поліція, за участі польських шовіністично налаштованих організацій і при активній підтримці армії, зруйнувала близько 200 церков та храмів. Масове навернення православних не вдалося, тому на відміну від початку 1920-х рр., приміщення не закривали, це стало виключенням лише у кількох випадках, а в усіх інших – споруди просто руйнували вщент, а церковне майно розграбовували. Сумним є той факт, що поміж зруйнованих церков було чимало справжніх історично-архітектурних пам'яток XVI ст. Дерев'яні церкви розбирали на дрова, муровані висаджували в повітря вибухівкою [9, с.191]. Місцеве населення намагалось відстояти свої святині і врятувати хоча б ікони, та протистояти тій кількості поліції, солдат і польських активістів («кракуси», «харцери» та ін.), які найбільше виказували своє дикунство, було неможливо.

Одночасно з руйнуванням церков польська адміністрація також закрила місцеві цвинтарі, на яких переважно були поховані православні українці. Таким чином влада намагалась примусити православних

звертатись до ксьондзів для відправ обрядів в разі виникнення нагальних потреб [24, с.229–231].

Одним із напрямків економічної політики польської держави у регіоні стала програма «внутрішнього рільничого осадництва». Ця програма поглибила прірву між двома народами, створила вибухонебезпечну ситуацію в краї. Осадники – ідейно свідомі, шовіністично налаштовані колишні борці за незалежність Польщі, в своїй масі були людьми далекими від сільського господарства. Власне на них і покладався тягар розвитку рільництва в краї. Шляхом підтримки колоністів-осадників влада створювала собі міцну опору на тих землях, де компактно великими групами проживали українці, намагаючись змінити на свою користь національний склад населення краю та отримати союзників в боротьбі з національно-визвольним рухом. Такі осадники створювали власні місцеві громади, які часто конфліктували з корінним населенням через те, що поляки всіляко намагалися вирішувати господарсько-економічні справи в регіоні на свою користь, не рахуючись з інтересами інших. Відтак, українську громаду практично позбавляли права голосу на власній землі [7, с.251].

Важким тягарем для холмщаків стали різного роду повинності, податки та штрафи. Зокрема селяни сплачували 32 види різних податків. Ці фінансові зобов'язання перед польською державою лягли непосильним тягарем на плечі українців. Частими стали випадки, коли населення бойкотувало різні заходи польської влади. Проводились збори та мітинги, розповсюджувались листівки антипольського змісту, вивішувались антипольські плакати [16, с.38].

Гостро стояло питання розподілу земель місцевою владою серед поляків та українців. Зазвичай найкращі земельні ділянки діставались полякам-осадникам (адже саме обіцянкою отримати гарні земельні наділи та спрощену систему оподаткування заманювала польська влада поляків-переселенців на «східні креси»). Селяни-українці взагалі не отримували жодного шматка землі, допоки не приймали католицьку віру.

Початок 1930-х рр. ознаменувався жорстким протистоянням українського населення та польської влади. Такому загостренню ситуації в краї сприяла світова економічна криза, що розпочалася у 1929 р. В першій половині 1930 р. не лише на території Холмщини, а й по деяких селах Галичини прокотилася хвиля підпалів господарств польських поміщиків і осадників. В 1937–1939 рр. на Західній Україні почастишали виступи української інтелігенції проти антиукраїнської політики уряду Речі Посполитої, але конкретних позитивних результатів ці виступи, на жаль, не принесли [25, с.143]. Польська влада проводила постійні чистки державних установ, а після відкритих виявів незадоволення – масові арешти, намагаючись якомога швидше викоринити на Холмщині прояви національної ідеї, ліквідовуючи її носіїв. Серйозною перепоною у формуванні єдиного ідейного фронту у боротьбі за дотримання політичних і культурних прав українського населення Холмських земель стали також

політичні протиріччя, які розділили українську інтелігенцію, тим самим послабивши її вплив на культурно-освітнє життя краю [14, с.13].

Значний вплив на політичне життя Холмщини мала громадсько-політична організація «Сельроб-єдність», яка була створена в 1920-х рр. Ця організація мобілізувала значні селянські та робітничі маси на боротьбу проти дискримінаційної політики польського уряду. «Сельроб-єдність» мала широкий спектр інтересів: впливала на діяльність кооперативів та, по-можливості, місцевих рад, а жіночі секції займалися просвітницькою діяльністю, збором коштів на допомогу політв'язням. Члени організації намагалися проводити і політичні демонстрації, але польська поліція була, розганяла та арештовувала демонстрантів, після чого проводилися показові судові процеси над її учасниками за звинуваченням у державній зраді. З часом під впливом КПЗУ ця організація набула прокомуністичної спрямованості у своїй діяльності.

Дуже важливою в ті роки була діяльність товариства «Рідна хата», яке займалось підтримкою освіти, розвитком аматорських театральних гуртків, поширенням української літератури, організацією свят, приурочених до пам'ятних дат української історії тощо. Товариство займалось також добродійною діяльністю: було заплановано побудувати притулок для дітей-сиріт, інвалідів та людей літнього віку, про яких нікому було подбати. Товариство сприяло фізичному розвитку української молоді на Холмщині, засновуючи різні спортивні секції, популяризуючи здоровий спосіб життя та проводячи спортивні змагання серед членів товариства [15, с.202].

Члени «Рідної хати» відзначали пам'ятні дати, пов'язані з життям Т. Шевченка та І. Франка. Свято розпочиналось рефератом на тему: «Життя, творчість і значення ... для української нації», продовжувалось співом дитячого хору та декламуванням віршів геніїв української літератури [15, с.192].

Як наслідок, діяльність цього товариства не лишилась поза увагою польської влади. Існування «Рідної хати» не було таким безхмарним, як це може здатися на перший погляд. Члени товариства постійно зазнавали утисків з боку місцевої адміністрації та польських громадських організацій, які перешкоджали постачанню української літератури, проведенню національних свят та зборів членів товариства. Широко проводилась агітація проти вступу до лав «Рідної хати» серед населення Люблінського воєводства. У філіях товариства поліція постійно проводила обшуки, конфісковуючи українські книжки.

Та не зважаючи на згадані труднощі «Рідна хата» відкривала все нові і нові філії, яких у 1929 р. налічувалось вже понад 125. Відкриття філій супроводжувалося урочистостями. Проводились невеликі театральні постановки у виконанні аматорських театральних гуртків.

Піднесення національної свідомості українського населення Холмщини та відкриті виступи проти політики польського уряду викликали шалену реакцію з боку польського суспільства та польських засобів масової

пропаганди. Польська преса закликала до загального наступу на українське громадянство, а шовіністично налаштовані сили вимагали раз і назавжди розв'язати проблему українського населення на «східних кресах». З огляду на складну внутрішньополітичну ситуацію, уряд Ю. Пілсудського розпочав політику «умиротворення» українського населення, що дістала назву «пацифікація». Реалізовувати політику взялися грубими силовими методами військове міністерство, поліція та корпус охорони прикордоння (КОП) за участі польських шовіністичних організацій, таких як Стрілецький Союз, Харцерський Союз та ін. Серед них найганебнішої слави набули так звані «кракуси». Вони безкарно нищили все українське, займались розбоєм та грабунками селян, нищенням їх будівель та продуктів харчування. Свої напади вони в основному здійснювали вночі з чорними масками на обличчях. Приїздили в село і били вікна, вдиралися в будинки селян, били їх мешканців, випускали пір'я з подушок і перин, обливали гасом або змішували з піском борошно, крупи та інші продукти харчування. Селяни намагалися чинити опір таким бандитським нападам і організовували варту на околиці села, яка встигала попередити мешканців про напад. Озброєні сокирами, вилами і кілками селяни захищали свої домівки від польських банд. Поліція не звертала жодної уваги на злочинну діяльність «кракусів» і навіть покривала їх за необхідності [8, с.62–63]. Зате жваво розправлялась з «ненадійним елементом» з числа українського населення, згідно з новим Карним кодексом від 1932 р., який надавав адміністративно-судовим органам широкі повноваження [26, с.165].

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що соціально-економічне становище українців Холмщини в 20–30-х рр. ХХ ст. було досить важким. Українське населення не мало змоги навчати дітей в українських школах та вільно спілкуватися рідною мовою, розвивати національну культуру. Місцева адміністрація, яку підтримували польські молодіжні шовіністичні організації, активно займалась руйнуванням православних святинь і перетворенням їх на костели. В земельному питанні польський уряд реалізовував політику осадництва, насаджуючи польських колоністів на українські землі. Таким чином, польська влада проводила відверто дискримінаційну політику щодо національних меншин з метою їх повної полонізації та асиміляції.

Список використаної літератури

1. **Центральний** державний Архів Вищих Органів Влади і Управління України (ЦДАВО), ф.4, оп.1, спр.29, с.18. 2. **Макар Ю.** Трагічна доля українців Холмщини. Загальні заваги / Ю. Макар // Треті збори Всеукраїнської Громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя». – Рівне, 2004. – 106 с. 3. **Цепенда І.** Українська національна освіта в західній Україні у 1919–1939 роках (політичний аспект) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України»/ І. Цепенда. – К., 1993. – 23 с. 4. **Юхимюк О.** Становище дошкільного виховання та освіти на західноукраїнських теренах у 20-х

роках / О. Юхимюк // Україна і Польща у ХХ ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин. – К., 2000. – С.112–115. 5. **Грицюк Ф.** Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період / Ф. Грицюк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : «Плай», 1997. – С.203–207. 6. **Шумський І.** Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939) / І. Шумський. – Тернопіль : ГДПУ, 2002. – 183 с. 7. **Кучерепа М.** Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939) / М. Кучерепа // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : «Плай», 1997. – С.250–253. 8. **Боровик О.** Трагедія Холмщини: до 60-ти річчя Холмських подій / О. Боровик, А. Боровик. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. – 260 с. 9. **Депортації.** Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років: документи, матеріали, спогади. – Т.3. – Л., 1996. – 360 с. 10. **Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: історія, культура, спомини** [зб. наук. праць / наук. ред. Вишневська Г. П.] – К. : Пульсари, 2010. – 334 с. 11. **Вишневська Г. П.** Холмщина і Підляшшя: історія і культура, назва поселень / Г. П. Вишневська. – К. : «Пульсари», 2008. – 192 с. 12. **Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження** [зб. наук. праць / наук ред. Борисенко В.]. – К. : «Родовід», 1997. – 383 с. 13. **Макар Ю.** Волинь і Холмщина 1938–1947 роки. Польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади / Ю. Макар. – Л., 2003. – 813 с. 14. **Горний М.** Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ столітті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Горний. – Чернівці, 2000. – 20 с. 15. **Винниченко І.** Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття: хроніка подій / І. Винниченко. – К., 1993. – 288 с. 16. **Костик П.** Трагічна доля Холмщини і Підляшшя / П. Костик. – Л.: крайове товариство «Рідна школа», 1997. – 123 с. 17. **Dmowski R.** Polityka narodowa w odbudowanym panstwie / R. Dmowski. – W., 1939. – 119 s. 18. **Holowko T.** Kwestia narodowosciowa w Polsce / T. Holowko. – W., 1924. – 89 s. 19. **Paruch W.** Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszosci narodowe w myśli politycznej obozu pilsudczykowskiego (1926–1939) / W. Paruch. – Lublin, 1997. – 326 s. 20. **Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України** (ЦДАГО України), ф.233, оп.1, спр.171, с.71. 21. **Васюта І.** Політична історія Західної України (1918–1939 рр.) / І. Васюта. – Л. : «Каменярь», 2000. – 336 с. 22. **ЦДАГО України**, ф.269, оп.1, спр.340, с.1. 23. **Надбужанщина:** Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина та Підляшшя; [історично-мемуарний зб. наук праць / наук. ред. Мартинюк М.]. – Нью-Йорк, 1986– . – Т.1. – 1986. – 960 с. 24. **Пастернак Є.** Нарис історії Холмщини і Підляшшя: новіші часи / Є. Пастернак. – Вінніпег, Торонто, 1968. – 466 с. 25. **Чоповський В.** Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні у 1918–1939 роках / В. Чоповський. – Л. : «Край», 1993. – 165 с. 26. **Васюта І.** Селянський рух на

західній Україні у 1919–1939 роках / І. Васюта. – Л. : Вид-во Львівського університету, 1971. – 222 с.

Степанчук О. П. Основні проблеми українського населення Холмщини в 20–30-х роках ХХ ст.

Автор статті аналізує освітньо-культурне та соціально-економічне становище українського населення Холмщини; розкриває основні аспекти колонізаційної політики польського уряду щодо національних меншин; досліджує стан польсько-українських міжнаціональних відносин на території Люблінського воєводства в міжвоєнний період. Автор доходить висновку, що в 20–30-х роках ХХ ст. польська влада проводила відверто дискримінаційну політику щодо національних меншин з метою їх повної колонізації та асиміляції

Ключові слова: колонізація, утраквізм, ревіндикація, осадництво, пацифікація.

Степанчук О. П. Основные проблемы украинского населения Холмщины в 20–30-х годах ХХ в.

Автор статьи анализирует культурно-образовательное и социально-экономическое положение украинского населения на территории Холмщины; раскрывает главные аспекты колонизационной политики польского правительства относительно национальных меньшинств; исследует состояние польско-украинских межнациональных отношений на территории Люблинского воеводства в межвоенный период. Автор приходит к заключению, что в 20–30-х гг. ХХ ст. польская власть проводила откровенно дискриминационную политику в отношении национальных меньшинств с целью их полной колонизации и ассимиляции.

Ключевые слова: колонизация, утраквизм, ревиндикация, осадничество, пацификация.

Stepanchuk O. P. The main problems of the Ukrainian population on the territory of Kholmshchyna in 20–30-ies of XX cr

The author of this article analyses the educational-cultural and socio-economic situation of the Ukrainian population of Kholmshchyna; reveals the basic aspects of the polonizes policy of the Polish Government concerning national minorities; explores the situation of polish-ukrainian interethnic relations on the territory of the Lublins district in interwar period. The author comes to the conclusion that Polish authorities conducted openly discrimination policy towards the national minorities in 20–30-ies of XX century. The main aims of this policy were full polonization and assimilation.

Key words: polonization, utrakvizm, colonization, ravindication, pacification.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94(477) «1914/1917» : 371.8

А. М. Чортенко

**СТУДЕНТСТВО В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ
ПАРТІЙ ТА МОЛОДІЖНИХ ПОЗАПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
НАДДНІПРЯНЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(СЕРЕДИНА 1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)**

На сучасному етапі українського державотворення одне з вагомих місць займають політичні партії, які впливають на більшість процесів у державі, беруть участь у вирішенні важливих питань національного значення. Це викликало помітне поживлення інтересу науковців до партійно-політичної проблематики. Не стала винятком й історична наука, яка, зокрема, звернула увагу на становлення української багатопартійності Наддніпрянщини у перші десятиліття ХХ ст. Але якщо дослідження загальної політичної історії українських земель у складі Росії на макрорівні в цілому є майже завершеним і з часом зазнає лише невеликих корегувань [1], то вивчення окремих проблем на мікрорівні на початку ХХІ ст. перейшло до своєї активної стадії (регіональні, національні, соціальні та інші особливості партійного будівництва). Не стало винятком і таке актуальне питання, як вивчення місця та ролі студентства в національному партогенезі напередодні Лютневої революції.

Аналізуючи дослідження, присвячені поставленій нами науковій проблемі, можемо констатувати – спеціальні розвідки з неї не велися. Більшість науковців зосереджують увагу на подіях, що передували першій російській революції або хронологічно обмежуються 1907 р. [2]. Однак, початок накопичення фактографічної бази про діяльність студентів в українських політичних партіях Наддніпрянщини перед Лютневою революцією був зроблений авторами, які були учасниками тих подій (Д. Дорошенко, Ю. Коллард, Й. Гермайзе) [3]. Серед сучасних дослідників, які частково торкаються даної проблематики, можемо відмітити роботи С. Наумова [4], О. Сарнацького [5], В. Головенька [6], Н. Гончарової [7], І. Михальського [8], Г. Фартучної [9], хоча безпосередньо молодіжній проблематиці були присвячені лише роботи останніх чотирьох авторів.

Виходячи з вище викладеного, автор ставить наступне завдання – проаналізувати діяльність студіюючої молоді в українських політичних партіях Наддніпрянщини в хронологічних рамках від початку Першої світової війни до Лютневої революції.

На середину 1914 р. з українських політичних партій Наддніпрянщини залишилися лише УСДРП та УНП. До того ж остання, враховуючи її малочисельність й непопулярність ідеології, майже не проявляла своєї активності аж до революційних подій 1917 р.

Вступ Росії у війну відзначився для українського національного руху посиленням переслідувань з боку влади та активізацією його учасників. Останнє було викликане необхідністю визначення найбільш раціональної орієнтації на країни Антанти чи Центральних держав, від чого безпосередньо залежала подальша доля України.

В партійному житті не кращі часи переживала організаційна структура УСДРП. До лютого 1917 р. у Наддніпрянщині залишалися лише кілька діючих осередків (Київ, Харків, Катеринослав), хоча існували й інші (наприклад у Одесі чи Полтаві) та ознак хоча б мінімальної їх активності немає [9]. Далися знаки заходи поліції, що протягом Першої світової війни привели до ліквідації осередків партії, в яких «животіла» хоч б якась робота. Зокрема, у липні 1915 р. жандармерія «ліквідувала» київську організацію українських соціал-демократів [11, арк. 112], у грудні того ж року – катеринославську [12, с. 336; 12, арк. 13, 146], на початку лютого 1917 р. – харківську [14].

На загальному несприятливому фоні спостерігається активізація і кількісне зростання політично активної молоді. У роки війни особливу увагу губернських жандармських управлінь (далі – ГЖУ) привертала «неблагонадійні» особи, серед яких часто фігурують студенти. Типовим прикладом може служити справа Київського ГЖУ за 1914 р. студента Г. Войташевського, заарештованого за розмноження «націоналістичних звернень» УСДРП [15]. Інший приклад, датований 1916 р., зустрічаємо в «Записке об украинском движении...» [12], де зазначається, що під час нагляду за студентом Київського політехнічного інституту Ф. Близнюком було виявлено його зв'язки з групою робітників українських соціал-демократів. Під час ліквідації даної групи, зазначається у аналітичних матеріалах, було проведено обшуки і знайдено у студента-політехніка рукописні матеріали УСДРП. У цьому ж джерелі, в характеристиці українського руху в Київській губернії у 1916 р., поліцією відзначається низька активність українських соціал-демократів у Києві, і лише 29 березня 1916 р. «киевская студенческая социал-демократическая фракция выпустила прокламацию по поводу дня Ленских событий с призывом: «Долой войну народов, да здравствует классовая борьба» [12].

Подібні висновки про низьку політичну активність УСДРП зустрічаємо у матеріалах жандармського управління м. Одеси, яке уважно стежило за діями українських соціал-демократів через заходи зовнішнього спостереження та відзначало повну бездіяльність партії в місті. Серед її активних діячів, за якими вівся періодичний поліцейський нагляд, зустрічаємо студентів університету Д. Чижевського, А. Маріанадзелі, В. Буряченка [16, арк. 30–35, 61–63 зв.].

Протягом серпня 1914 – лютого 1917 рр. студенти українські соціал-демократи Харкова також вели антивоєнну пропаганду. Зокрема студентська соціал-демократична фракція міста 10 жовтня 1914 р. поширила листівку з закликком до акцій протесту по вищих навчальних

зкладах. Як результат, відбулися сходки, на яких молодь засудила дії Росії у війні [17, арк. 73–75].

Харківська молодь, з метою координації своїх зусиль та більш ефективної роботи у підготовці учнів, об'єднувалася в учнівсько-студентські партійні утворення. Одне з таких було розгромлене жандармами у січні 1916 р. [5, с. 382].

У період 1914–1915 рр., за оперативними даними жандармерії, нелегальні українські організації Петербургу були представлені лише студентською молоддю, яка переважно об'єднувалася у «Головну раду» та «Інформаційне бюро». УСДРП, як одна з впливових партій Наддніпрянщини у столиці імперії, також мала помітне представництво у них. Серед відомих українських соціал-демократів згадуються студенти Л. Чикаленко, М. Якименко, Є. Неронович. Однак, слід відзначити, що не вся молодь підтримувала соціал-демократичну ідеологію, а тому у зазначених студентських об'єднаннях постійно точилися дискусії на ґрунті різних поглядів на засоби і методи боротьби та втілення прийнятих рішень у життя. Як спосіб уникнути цієї проблеми молодь УСДРП спробувала утворити нову організацію – Український об'єднаний комітет соціал-демократичних фракцій вищих навчальних закладів. Точної інформації щодо заснування цього об'єднання немає, але в «Записках об украинском движении...» робиться припущення, побудоване на непрямих доказах, що згідно оперативних даних у Петербурзі діє партійний центр українських соціал-демократів, який виник з ініціативи студентства. Цей же центр має зв'язки з робітниками і солдатами, в середовищі яких намагається організувати партійні осередки [11].

1916 р. за ініціативи студентської соціал-демократичної фракції було відновлено роботу «Загальної коаліційної ради вищих навчальних закладів м. Києва». Одним з перших проявів її діяльності стала листівка із закликом до страйку з приводу річниць суду над депутатами Державної думи [13, арк. 6]. Того ж року ця організація розповсюдила листівку із закликом організуватися для боротьби з самодержавством та перетворення імперіалістичної війни на громадянську [19, арк. 4]. У відповідь у ряді вузів відбулися антивоєнні виступи (Київському комерційному та Київському політехнічному інститутах, Харківському університеті, Вищих жіночих курсах м. Харкова та м. Києва) [20, с. 130–131; 21, арк. 1–3, 10–11].

У деяких випадках студентська молодь не підтримувала заходи українських соціал-демократів, не залишаючи властиві їй політичним поглядам елементи максималізму. Зокрема, на початку 1916 р. Київське ГЖУ зафіксувало факт розповсюдження у Київській і Полтавській губерніях звернення до Державної думи, у якому вимагалось рівноправ'я української і російської культури, надання відповідних умов для ведення культурно-просвітньої діяльності [21, арк. 190–192 зв.]. Реакція студентів Києва була категоричною – не підтримати звернення через відсутність у

ньому вимог політичної автономії України. Документи Київського ГЖУ, датовані кінцем 1916 р., дають інформацію про «університетську молодь» (маються на увазі всі студенти міста), яка є послідовниками соціалістичної ідеології. До неї органи політичного нагляду відносять, перш за все, прихильників УСДРП. Щодо їх роботи, то відзначається певна млявість, концентрація переважно в гуртках та Українській громаді. Якісною особливістю цих об'єднань є співпраця лише з організаціями, що вимагали право українського народу на самостійність. Характеризуючи діяльність Громади, жандармерія відмічає її аполітичність і небажання вести соціалістичну пропаганду в академічних колах [22, арк. 428–428 зв.].

Взагалі ж, цілком логічно не віддавати першість молоді УСДРП у процесі активізації антивоєнних настроїв у вузівському середовищі, оскільки існував ряд об'єктивних причин, які змушували молодь зробити такий крок. По-перше, існує низка фактів, коли виступи виникали без будь-якого партійного впливу, через обмеження самоуправління навчальних закладів, заборону елементів демократизму в організації навчального процесу та побуті. По-друге, спротив масовому призову студіюючої молоді на військову службу, чи призову у ранзі рядових. У деяких випадках цей спротив направлявся на поліцію та жандармів, як безпосередніх виконавців репресивної політики влади проти радикального студентства. Майже кожного разу такі виступи супроводжувались закликами до повалення самодержавства. Показовим з приводу даних характеристик може бути Харків весною та восени 1916 р. [23, арк. 8, 17], на початку 1917 р. [24, арк. 4, 9–11].

У період Першої світової війни виникло цілком нове явище в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини – молодіжні позапартійні утворення, які об'єднували національно свідому студентську та учнівську молодь, що мала погляди, які не збігалися з ідеологією жодної з партій, та своєю активністю, по суті, реанімували український рух. Вже традиційно лідером у цьому процесі виступив Харків, де з'явилися Український соціалістичний колектив (1914 р.), Українське національне коло (1914 р.), група федералістів (1914 р.), Юнацька спілка (1915 р.) та інші. У місті явно далася взнаки багаторічна добре організована ідейно-виховна робота українських партій на рівні середніх навчальних закладів. Але вище згадані організації все ж перебували під незначним впливом УСДРП та меншою мірою УНП через прихильників, які входили до складу цих новоутворень. З іншого боку, становлення та вихід на більш високий організаційний рівень нових молодіжних організацій все частіше приваблював увагу правоохоронних органів, які в умовах війни ігнорували їх легальний характер і проводили різноманітні заходи щодо обмеження діяльності. Це спричиняло спротив, протести і вело до радикалізації молоді та переходу до нелегальних форм боротьби і підтримки діяльності політичних партій.

Одним з організаційно потужних молодіжних утворень стала Юнацька спілка. Її лідери М. Криворотченко, М. Петренко, О. Мацюк та інші об'єдналися в Центральний виконавчий комітет. Гуртки і громади організації існували у Києві, Полтаві, Харкові, деяких повітових містах і навіть у Москві. Готуючи гуртківців до активної боротьби, там вивчали історію українського народу та національного руху, досвід національного відродження інших країн [25, арк. 55–58]. На прикладі діяльності Спілки особливо яскраво виявилися нові особливості молодіжного руху, що майже не проявлялися у попередні роки.

Різниця у поглядах ідеологічного та організаційного характеру швидко призвела до бажання старших за віком спілчан шукати компроміс через утворення громади – суто студентської, більш законспірованої, згуртованої, з високим рівнем національної свідомості членів організації, яка через своїх активістів могла впливати на Юнацьку спілку. Така форма взаємодії повинна була створити зв'язки, через які студенти-партійці впливали б на Спілку. З початком нового навчального року у вересні 1915 р. ініціативна група у складі студентів А. Берладина, В. Глуходіда, А. Заливчого, А. Ковалівського розпочала організацію громади у вигляді легального літературного-наукового відділу Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка. В подальшому об'єднання виросло до загальноміського рівня. Але уникнути внутрішніх проблем, характерних майже для всіх молодіжних об'єднань того часу, не вдалося. Вже на перших загальноміських засіданнях виникли принципові дискусії навколо методів та форм боротьби. Проблема полягала в тому, що більш політично досвідчені члени УСДРП та УНП наполягали на необхідності культурницького напрямку діяльності. Таким чином вони намагалися забезпечити громаду від переслідувань влади. Їх опоненти, так звана «молодь», наполягали на радикальних формах діяльності та критикували «старших» за пасивність і консерватизм. Розв'язати цю проблему вирішили на з'їзді поблизу Києва 30 травня 1916 р. Зокрема про це говориться й у резолюції II Конференції українських гуртків Харкова у травні 1916 р. [26, арк. 136 зв.]. До того ж, ця інформація була достеменно відома й охоронним органам Росії, зокрема про це інформувався начальник Київського ГЖУ [27, арк. 158].

Подібні процеси можна було спостерігати і в Полтаві [26, арк. 96]. Ці суперечки були помітні навіть жандармам, про що вони відзначали у своїх звітах [27, арк. 163], і зрештою сприяли значній радикалізації частини молоді. Відсутність реальних кроків Росії щодо вирішення українського питання вела до розв'язання молоддю цієї проблеми з точки зору конкретно-історичних обставин – використати війну для досягнення найвищої мети – проголошення незалежної держави. Для цього навіть підготували збірку агітаційно-роз'яснювальних матеріалів під назвою «Самочинна Україна» [26, 137 зв., 204 зв.]. Сприяло таким поглядам і певне розчарування в діяльності соціал-демократів, в середовищі яких, за агентурними даними 1916 р., все яскравішими ставали прояви

націоналістичних поглядів [26, арк. 142 зв.]. Цим відразу спробувала скористатися УНП. За даними Харківського ГЖУ, наприкінці 1916 р. представники правого крила українського руху кілька разів виступили з пропозицією перейти до активного сприяння поразці Росії у війні, але вона так і не знайшла очікуваної підтримки. До того ж, на зборах мала місце навіть погроза з боку представника УСДРП О. Безпаленка за таку пропозицію видати своїх політичних опонентів поліції [26, арк. 234 зв.].

Прикладом активності молоді може послужити утворення з ініціативи А. Ковалівського (через короткий час вступив до Харківського університету) гуртка «Коло незалежних», базовими принципами якого стала різка критика українських соціалістів та відданість ідеалам націоналізму й орієнтації на «націонал-аристократизм» [25, арк. 68]. До нього входила молодь міських вищих навчальних закладів – В. Алексеєнко, А. Берладін, З. Скрипніченко та ін. [12, с. 11]. Організувати роботу гуртка так і не вдалося з цілком очевидних причин. З одного боку, своєю досить радикальною риторикою в програмі гурток значно зменшив коло і до того невеликої кількості прихильників, а з іншого, далася взнаки відсутність організаційного досвіду та багаторічна політика царської влади по переслідуванню нелегальних організацій. У підсумку маємо лише факт спроби молоді застосувати нетрадиційний для українського політичного руху крок, з орієнтацією не на селянство чи робітників та застосуванням несоціалістичної ідеології.

Як прояв кристалізації національної свідомості студіюючої молоді потрібно розуміти підтримку нею ідей української державності, що активно пропагувалися УНП. Зокрема, на початку 1916 р. у вузах Києва було розповсюджено звернення, у якому лунав заклик вести боротьбу з самодержавством аж до утворення незалежної української держави [28, с. 60]. Реакція ж молоді будувалась на принципах консолідації політичного руху через об'єднання всіх політичних течій навколо ідеї творення української державності.

На початку 1917 р. УНП створила у Харкові Українське народно-соціалістичне бюро, під впливом якого певний час перебували громади Харківського комерційного та Новоолександрівського інститутів, де УНП практикувала поєднання націоналістичної та соціалістичної ідеологій для залучення до кола своїх прихильників. Не даремно в назві бюро присутнє слово «соціалістичне».

У підсумку напередодні Лютневої революції молодь, яка навчається, остаточно розчаровується в партійних формах вирішення нагальних проблем українського національного руху, а це спричинило її перехід до пошуку власних шляхів у цьому напрямку. Результат такого крайнього кроку виявився не на їхню користь. Брак практичного досвіду суспільно-політичної роботи (такий досвід могли мати, як правило, лише студенти старших курсів), відсутність потрібних теоретичних знань, внутрішній конфлікт «молодших» і «старших» гуртківців – все це призводило до невдалих результатів.

Крім того, слід взяти до уваги той факт, що частину студіюючої молоді «відтягнула» на себе політична структура, яка тільки перебувала на стадії формування – УПСР. Яскраво це видно на прикладі Харкова протягом 1914–1916 рр., де вона, не маючи організаційних структур, спрямовувала значні зусилля на формування своєї присутності в непартійних структурах, опираючись на студентство, яке легко відгукувалось на ідеологію українських соціалістів-революціонерів.

У визначений період традиційно активним було студентство в агітаційно-пропагандистській роботі українських партій, а вузи залишаються осередками, що об'єднують молодь з різноманітними політичними поглядами, яка групувалася у фракції, міжфракційні групи, бюро, громади та інші координуючі утворення. Подібні тенденції спостерігаються і поза етнічними українськими землями, в першу чергу, Петербурзі та Москві.

Про вагоме значення студентства для партійного життя українських територій цього періоду свідчить аналіз справ органів політичного нагляду. В абсолютній більшості листів-запитів по перевірці благонадійності особи одним з обов'язкових пунктів була відмітка про належність до вузу чи факт здобуття вищої освіти в недавньому минулому. Часто зустрічається формулювання «колишній студент». Це дає підстави стверджувати про особливе ставлення наглядових органів до осіб, які пройшли через вплив на себе політизованого середовища вищих навчальних закладів.

Таким чином, у період з середини 1914 до початку 1917 рр. студентство продовжує відігравати важливу роль у політичній системі Наддніпрянщини. Найбільший вплив воно зберігає в УСДРП, яка з переходом на соціал-демократичну ідеологію поповнює свої ряди робітниками, селянами та іншими суспільними групами, що помітно відображається на частці студентства в керівних органах не на користь останнього. Значно менше зустрічається інформації про його діяльність в УНП, на що існують відповідні об'єктивні причини.

В умовах тотальних репресій і переслідувань заборонених в Росії організацій відбуваються акції і заходи українських партій у Харкові, Києві, Петербурзі, Одесі, де часто провідну роль відіграє студентство, виникає цілком нове явище в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини – молодіжні позапартійні утворення, до яких ввійшла студентська та учнівська молодь: Український соціалістичний колектив, Українське національне коло, Юнацька спілка, відновлюються студентські громади. Але впливову, а іноді й визначальну позицію в них відігравали члени УСДРП, УНП, які, з одного боку, прагнули забезпечити ці організації від репресій, а з іншого – продовжували виховувати національно свідому молодь.

У підсумку цілком слушно звучать висновки, зазначені у повідомленні Київського ГЖУ з приводу святкування в Києві 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. Зокрема, там зазначається: «Выступление

на политическую арену молодежи в развитии всех политических движений было показателем, что значит той партией, которая вывела на улицу эту массу, захвачен надежный широкий слой интеллигенции, которая по окончанию учебных заведений уйдет в народ... понесет идеи полученные на университетской скамье... а то, что украинская молодежь понесет идеи, полученные ею в учебных заведениях в больших городах... это не подлежит сомнению» [29, арк. 9–10 зв.].

Список використаної літератури

1. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.; Головченко В. Витоки і становлення української соціал-демократії (1896–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Головченко В. – Х., 1993. – 24 с.; Геращенко Т. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець ХІХ століття – початок 1918 р.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Геращенко Т. – Запоріжжя, 1993. – 252 с.; Чмырь С. Українська демократическо-радикальна партія: истоки, організація, програма, тактика (90-е гг. ХІХ в. – 1908 г.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / С. Чмырь (С. Иваницкая). – М., 1994. – 374 с.; Михальський І. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Михальський І. – Луганськ: Альма-Матер, 2003. – 344 с.; Павко А. Становлення та діяльність політичних партій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Павко А. – Донецьк, 2001. – 44 с.
2. **Рафальський О.** Межнаціональні революційні зв'язки студентства на Україні (1895–1914 гг.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Рафальський О. – К., 1990. – 240 с.; Бельдюгін В. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Бельдюгін В. – Луганськ, 2006. – 194 с.; Дацюк Т. Учащаяся молодежь Украины и политические партии в революции 1905 – 1907 годов: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Дацюк Т. – Днепропетровск, 1994. – 178 с.; Левицька Н. Студентство України в кінці ХІХ – на початку ХХ століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України» / Левицька Н. – К., 1998. – 16 с.; Назарова Є. Студентство Новоросійського університету в політичному житті Одеси на початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / Є. Назарова // Гілея: Зб. наук. праць. – Вип. 21. – К., 2009. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_21/Gileya21/I5.pdf
3. **Коллард Ю.** Спогади юнацьких днів. 1897–1906 / Ю. Коллард. – Торонто: «Срібна сурма», 1972. – 224 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.; Гермайзе О. Нариси з

історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – Б. м. : Книгоспілка, Б. р.– . – Т.1. Революційна українська партія (РУП). – 388 с.

4. **Наумов С.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія / С. Наумов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с. 5. **Сарнацький О.** Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) / О. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006. – 709 с. 6. **Головенько В.** Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В. Головенько. – К. : А. Л. Д., 1997. – 160 с. 7. **Гончарова Н.** Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX – лютий 1917 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Гончарова. – О., 2006. – 24 с. 8. **Михальський І.** Національно-політичний рух молоді України в роки першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / І. С. Михальський. – Луганськ : Б/в, 1995. – 27 с. 9. **Фартучна Г.** Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Фартучна Г. – К., 2009. – 304 с. 10. **Довбищенко Я.** З історії нашої партії (1914–1918) / Я. Довбищенко // Слово. – 1918. – 28 вересня. 11. **Центральний державний історичний архів України м. Київ** (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 4, спр. 463. 12. **Записка** об украинском движении 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.kiev.ua/books/red/ivanov/report01.shtml> 13. **ЦДІАК України**, ф. 313, оп. 2, спр. 3147. 14. **Робітничча газета.** – Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП. – Київ. – 1917. – 12 квітня. 15. **ЦДІАК України**, ф. 318, оп. 1., Т. 2, спр. 2441. 16. **ЦДІАК України**, ф. 385, оп. 7, спр. 103. 17. **Державний архів Харківської області** (далі – ДАХО), ф. 3, оп. 287, спр. 4435. 18. **ЦДІАК України**, ф. 274, оп. 4, спр. 566. 19. **ЦДІАК України**, ф. 315, оп. 2, спр. 711. 20. **Листівки** українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.). Збірник документів і матеріалів / Упор. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – Луганськ : СУДУ, 1999. – 163 с. 21. **ДАХО**, ф. 3, оп. 287, спр. 5912. 22. **ЦДІАК України**, ф. 274, оп. 5, спр. 55. 23. **ДАХО**, ф. 3, оп. 287, спр. 5840. 24. **ДАХО**, ф. 3, оп. 287, спр. 6050. 25. **ЦДІАК України**, ф. 336, оп. 4, спр. 20. 26. **ЦДІАК України**, ф. 336, оп. 4, спр. 36. 27. **ЦДІАК України**, ф. 321, оп. 1, спр. 238. 28. **Нелегальні відозви з нагоди шевченківських роковин** / Київський центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича; ред. та передмов. О. Ю. Гермайзе. – К. : Держвидав України, 1925. – 64 с. 29. **ЦДІАК України**, ф. 274, оп. 1, спр. 3322.

Чортенко А. М. Студентство в діяльності українських політичних партій та молодіжних позапартійних організацій

Наддніпрянщини напередодні Лютневої революції (середина 1914 – лютий 1917 рр.)

У даному повідомленні розглядається діяльність студентства Наддніпрянщини в українських політичних партіях. З'ясовуються його форми та методи боротьби. Досліджуються молодіжні позапартійні утворення, що об'єднували національно свідомих студентів та учнів.

На основі аналізу наведеного комплексу фактів та виявлених тенденцій доводиться думка про ключове місце студентства у активізації українського національного руху Наддніпрянщини напередодні Лютневої революції.

Ключові слова: студентство, партії, Наддніпрянська Україна.

Чортенко А.Н. Студенчество в деятельности украинских политических партий и молодежных внепартийных организаций Надднепрянщины накануне Февральской революции (середина 1914 – февраль 1917 гг.)

В данном сообщении рассматривается деятельность студентов Надднепрянщины в украинских политических партиях. Выясняется его формы и методы борьбы. Исследуются молодежные внепартийные организации, которые объединяют национально сознательных студентов и учащихся.

На основании анализа комплекса источников и обнаруженных тенденций доказывается мысль о ключевом месте студенчества в активизации украинского национального движения Надднепрянщины перед Февральской революцией.

Ключевые слова: студенчество, партии, Надднепрянская Украина.

Chortenko A.M. Students in the activities of Ukrainian political parties and youth non-party organizations of Naddnipyriansca Ukraine before the February revolution (mid-1914 – February 1917)

In the given report the activities of students of Naddnipyriansca Ukraine in Ukrainian political parties are examined. The forms and methods of their struggle are revealed. The youth non-party organizations, which unite nationally conscious students and pupils, are studied.

The thought about the key place of students in the activation of the Ukrainian national movement in Naddnipyriansca Ukraine on the eve of the February Revolution is presented on the basis of the analysis of the complex of facts and revealed tendencies.

Key words: students, party, Naddnipyriansca Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.
Прийнято до друку 27.01.2012 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2 [(470+571) : 420 : 73] : 326 «1950/1960»

Д. М. Писаний

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ОСВЕЩЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ РАБСТВА НОВОГО ВРЕМЕНИ В ТВОРЧЕСТВЕ ВЫДАЮЩИХСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СОВЕТСКОЙ И АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 1950-1960-Х ГГ.: ПОПЫТКА СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

Современный исследователь Дж. М. Робертс отмечает: «В лучшем случае история может быть только тем, что каждое поколение считает важным в прошлом» [1, с.6]. Действительно, историческое повествование всегда избирательно. И акценты в нем в разные эпохи расставляются по-разному. В силу этого обстоятельства огромные пласты фактов и событий могут «погибнуть в пучине забвения» (что, кстати, неоднократно и происходило. – *Д. П.*). Но есть ряд феноменов, которым эта участь ни в коем случае не грозит. Вне всякого сомнения, к таким явлениям относится рабство. Ему удаётся «подбирать ключ» к любой эпохе без малого 5 тысяч лет и уверенно шагать в будущее по костям своих бесчисленных жертв. И ныне пугающая частота, с которой в СМИ появляются сообщения о различных случаях торговли людьми, наталкивает на мысль, что рабство не собирается сдавать свои позиции в угоду политическим и культурным предпочтениям современного общества.

Сказанное выше дает основания полагать, что исследование различных аспектов истории рабства и работорговли является актуальным. Тем не менее, современная украинская историография практически не располагает систематическими разработками проблемы трансатлантической работорговли XV–XIX вв. И всё же в последние годы в работах А. И. Галенко, В. В. Долида был затронут ряд актуальных и важных на сегодня аспектов рабства и торговли невольниками в Старом и Новом Свете [2; 3]. Однако все они касаются «практических» сторон этих ужасных преступлений. Исследования же по историографии трансатлантической работорговли африканцами в современной Украине пока не проводятся.

Цель настоящей статьи – определить степень научной разработки проблемы рабства и трансатлантической работорговли Нового времени в советской историографии 1950 – 1960-х гг. сравнительно с трудами выдающихся «прогрессивных» англо-американских историков, доступными в советском научно-педагогическом пространстве.

Проблема рабства никогда надолго не сходила с повестки дня научного сообщества Евроатлантического региона. В разное время данную проблему исследовали многие выдающиеся учёные, которые обогатили мировую библиографию рабства рядом ценных, интересных и содержательных работ. Каждая книга несёт на себе отпечаток духа эпохи, в частности, господствующих традиций и парадигм. Но неизменным оставалось одно: авторы чётко делились на сторонников и противников этого социального института. Соответственно, уже изначально историография проблемы разделилась на «прогрессивную» и «реакционную». С тех пор в мировой общественной мысли противостояние этих двух тенденций сохраняется.

Но особенно актуальной история этого явления стала после Второй мировой войны – с началом распада мировой колониальной системы. Советский Союз оказывал народам бывших колоний всяческую материальную и моральную поддержку. Поэтому перед нашими учёными-гуманитариями ставилась задача всячески обличать колониализм, в частности, опровергать миф о «цивилизаторской миссии» западных колонизаторов в Африке и Азии. Для осуществления этой цели более благодатного материала, чем рабство в Новое время, было не сыскать. Рассмотрим, какой же вклад в изучение рабства Нового времени внесли советские историки. В Советском Союзе данная тема исследовалась по таким *направлениям*:

- ◆ практика работорговли и эксплуатации рабского труда в разных странах;
- ◆ практика борьбы с рабством;
- ◆ зарубежная историография рабства, работорговли и сопредельных проблем;
- ◆ экономические и частично юридические аспекты означенных явлений.

Своего рода «первопроходцем» в изучении данной проблематики в означенный период выступил Анатолий Михайлович Хазанов – исследователь истории португальского колониализма, в частности, колониальной Бразилии. Его статья «Португальская работорговля» отражает практически все ключевые аспекты этого чудовищного явления [4]. К несомненным достоинствам работы следует отнести вовлечение в обиход, с одной стороны, неопубликованных архивных документов, с другой – материалов фольклора и поэзии той эпохи. В результате факты изложены в ярком интересном стиле.

В рамках общего обзора автор упомянул папскую буллу 1454 г. и дневник священника Дж. А. Кавацци. Эти документы (в числе других важных источников. – *Д. П.*) стали «отправной точкой», формировавшей общественное мнение Запада об африканских туземцах. И мнение это было по большей части отрицательным.

К проблеме рабства Нового времени учёный обращался и в последующих статьях. Они посвящены одним из самых ярких страниц в

истории Латинской Америки и Африки: негритянскому государству Палмарес и антиколониальной борьбе ангольского народа под руководством королевы Нзинги Мбанди Нголы [5; 6]. На основании анализа ключевых аспектов государственного строительства автор выдвинул гипотезу о доминирующей в Палмаресе этно-племенной группе. По мнению историка, это была «ангольская народность макалоло, входящая в языковую группу банту» [5, с.18]. Охарактеризованы замечательные умения африканцев как в мирное, так и в военное время. Показано влияние португальско-голландского противостояния, которое, с одной стороны, – дало Н. М. Нголе (пусть несбыточную. – *Д. П.*) надежду, с другой – значительно осложнило положение Палмареса, который голландские интервенты попытались разгромить из соображений классовой солидарности.

На страницах работ Хазанова как рабство и работорговля, так и самоотверженная борьба негритянского народа против них предстают «осязаемыми» явлениями во всей своей полноте. Учёный объективно исследовал феномены, на которые в западной историографии «закрывали глаза», пытались очернить или напротив – представить в «радужных» тонах.

Новаторский взгляд на экономическую историю рабства в Новое время был предложен в статье Б. И. Ковалёва [7]. На бразильском примере автор впервые в отечественной историографии исследовал функции и значение плантационного рабства как средства первоначального накопления капитала. Учёный выступил с критикой западной периодизации экономической истории Бразилии в зависимости от главного национального товара (кстати, с 1500 по 1822 гг. из Бразилии в Европу вывезено товаров на £ 536 млн. – *Д. П.*). Ведь в ней упущено главное: независимо от того, какой товар господствовал в экспорте (сахар, золото или кофе. – *Д. П.*), «везде доминировал труд рабов», которые в XVII-XVIII вв. «превзошли по численности все другие слои бразильского общества» [7, с.203].

Исследователь сделал справедливый вывод, что «титанический труд рабов в Бразилии и др. колониях Нового Света породил тот золотой дождь, который обильно вспоил западноевропейский капитализм» [7, с.209]. И это неудивительно, ведь «дешевизна рабского труда с лихвой покрывала его низкую производительность, и в итоге эксплуатация рабов оказывалась экономически более выгодной, нежели использование наёмных свободных рабочих» [7, с. 214]. Этим и объясняется живучесть плантационного рабства и конкурентоспособность его продукции на мировом рынке.

Таким образом, то, что у классиков марксизма-ленинизма было представлено в виде теоретических обобщений, в данной работе весьма успешно перенесено в практическую плоскость.

Первой и единственной в мире победившей революции рабов посвящено исследование Льва Юрьевича Слёзкина [8]. Автор вскрыл

сложный комплекс расовых и сословных противоречий на о. Сан-Доминго. Исследователь составил психологический портрет гаитянского раба накануне великого восстания. Ведущим компонентом этого портрета выступает подъем классового сознания и восприятие идей «свободы, равенства и братства».

Параллельно обрисован исторический портрет вождя революции – Туссена-Лувертюра. Показаны ключевые причины победы революции:

- ◆ консолидация всех негров под предводительством этого выдающегося лидера;

- ◆ союз с революционными комиссарами Франции, которые 26 августа 1793 г. издали декрет об отмене рабства [8, с.164]. В результате «бывшие рабы стали на острове главными защитниками Французской республики» [8, с.172]. Это и помогло разгромить силы иностранной интервенции в лице испанцев и англичан.

Также учёный проанализировал феномен гаитянской конституции, которая причудливо сочетала в себе положения о праве частной собственности с закреплением негров за плантациями и военным принципом работы последних, республиканские веяния с пожизненной властью Туссена-Лувертюра [8, с.184-186]. Показан международный резонанс гаитянских событий. В частности, отмечено, что именно страх лидеров антифранцузской коалиции перед восстанием рабов «обеспечил Наполеону беспрепятственность отправки флота в Сан-Доминго» [8, с.194].

Раскрыто подлинное всемирно-историческое значение революции, «потрясшей весь колониальный мир, внушившей невиданный страх рабовладельцам..., опровергшей легенду о рабской покорности негров и их неспособности к историческому творчеству» [8, с.206].

Знаменательным событием в развитии советской историографии проблемы стал выход монографии Марии Николаевны Захаровой «Народное движение в США против рабства, 1831–1860» [9]. Проанализировав большой массив зарубежной литературы и огромное количество источников (в особенности, материалы американской периодической прессы тех лет. – *Д. П.*), исследовательница добилась выдающихся результатов:

- ◆ проанализировано развитие производительных сил США первой половины XIX в., помехой которому выступало рабство;

- ◆ дана детальная характеристика форм и методов аболиционистского движения – от пропагандистских памфлетов до «подземной железной дороги». Особое внимание уделено гражданской войне в Канзасе и восстанию Джона Брауна;

- ◆ показан вклад выдающихся личностей, которые пожертвовали жизнью ради подлинного торжества свободы;

- ◆ раскрыта диалектика взаимодействия и конфликты интересов социальных групп, входивших в лагерь аболиционистов и защитников рабства;

◆ показана идейная неоднородность в среде американских аболиционистов как фактор, отдаливший победу прогрессивных сил. (Ведь были среди них и... сторонники сецессии Юга. – *Д. П.*). Большая часть этих разногласий была преодолена только с началом гражданской войны (1861–1865 гг.);

◆ и в самой книге, и в предшествующих ей статьях Захарова подвергла резкой критике современную ей «ревизионистскую» историографию США (представители которой настаивали на бессмысленности гражданской войны и отрицали роль рабства как главной причины конфликта. – *Д. П.*) [10; 11].

«Кульминацией» советских исследований рабства Нового времени в этот период стало появление фундаментальной обобщающей монографии Светланы Юрьевны Абрамовой «История работорговли на Верхне-Гвинейском побережье» [12]. В книге дана комплексная характеристика причин генезиса и эскалации трансатлантической работорговли, её организационных форм в странах Запада, предложена периодизация развития данного явления. Описана система работорговли в Африке, способы добывания невольников на Чёрном континенте, ужасы «серединого перехода». Показаны попытки сопротивления африканцев и причины их неудач.

В шестой главе произведён краткий обзор некоторых расистских концепций, аргументирована взаимосвязь генезиса расизма с борьбой за отмену работорговли. Проанализированы социально-экономические и геополитические факторы, приведшие к ликвидации этого преступного бизнеса. Сильная сторона работы – выделение в отдельную группу психологических последствий работорговли (в условиях господства исторического материализма. – *Д. П.*).

Таким образом, с выходом данной публикации появился прочный фундамент для дальнейших научных изысканий в этом направлении.

Первое в СССР фундаментальное исследование западной историографии колониализма принадлежит перу Ефима Борисовича Черняка [13]. Учёный отмечал, что в настоящее время наблюдается «переписывание истории работорговли» [13, с.229]. Он подверг резкой критике творчество западных исследователей, которые подвизались на этом поприще (Керрингтона, Фейджа, Марша и др. – *Д. П.*). Кроме того, автор выделил основные тенденции исторических «фальсификаций», описал используемые при этом приёмы из арсенала своих западных коллег:

◆ оправдание злодеяния господствующих классов «ссылками на существование... других зверских форм угнетения и порабощения» (в данном случае это преступления нацистов. – *Д. П.*) [13, с.230];

◆ довод о «необходимости» и «неизбежности» невольничества [13, с.231];

◆ всяческое преуменьшение масштабов и последствий этих явлений, стремление приукрасить положение рабов в Новое время;

◆ возложение вины и главной доли ответственности за работорговлю на самих африканцев (иногда – на арабов. – *Д. П.*);

◆ усмотрение в работорговле позитива: якобы она препятствовала еще большему росту нищеты в африканских странах [13, с.233];

◆ наконец, аболиционистское движение трактуется исключительно как «филантропическое», его история излагается в отрыве от породивших его социальных корней. Параллельно нивелируется роль самих негров в борьбе за свободу [13, с.233]. В длительности же существования работорговли якобы виноваты... народные массы, которые «были непросвещёнными и не покончили с рабством» [13, с.233].

Автор опровергает и осуждает «усилия реакционных историков, выступающих поистине в роли адвокатов дьявола... придать сколь-нибудь благопристойный вид этому чудовищному преступлению... перед человечеством» [13, с.229].

В 1967 г. вышла в свет работа Виктора Эдуардовича Петровского «Суд Линча». Автор подверг скрупулёзному историко-социологическому анализу «культ насилия, пронизывающий все стороны жизни США» [14, с.4]. Последний раздел его книги характеризует влияние института рабства на становление афро-американского менталитета. Автор акцентирует внимание на следующем: отсутствие у африканцев социальных претензий, адекватных алчным устремлениям европейских колонистов, «позволило... легко защёлкнуть на негров кандалы рабства». После этого южный плантатор «набрался наглости и разработал соответствующую идеологию, полную отвратительной лжи..., чтобы превратить негра в безотказный биологический механизм» [14, с.194]. Значительное внимание исследователь уделил проблеме расизма, который на Юге США стал «единой религией, в лоне которой белая олигархия объединилась с мелкими рабовладельцами и даже с «белой сволочью», как окрестили «белых бедняков» Юга черные невольники» [14, с.175].

Отравленные этой идеологией, белые хозяева стремились из негров «выкачать все, и никому не приходило в голову дать им что-то. Поэтому, когда негры получили свободу, они оказались загнанными в тупик» [14, с.207]. Этому в немалой степени способствовала деятельность Ку-клукс-клана, где царствовал «дружный триумвират ножа, револьвера и петли» [14, с.182].

Наконец, нельзя не упомянуть монографию Таира Фаридовича Таирова «Расы и политика». Книга посвящена политико-юридическим аспектам борьбы с расизмом и расовой дискриминацией в послевоенные годы. Однако автор неоднократно прибегал к ретроспективному экскурсу, освещая исторические корни конкретных проявлений исследуемых феноменов. Учёный вскрыл взаимосвязь расизма с различными формами социального угнетения. Так, ещё в античном мире «официально поддерживались... взгляды, согласно которым рабство

было следствием естественного разделения людей» [15, с.42]. А с порабощением африканцев такие лжеучения вышли на качественно новый уровень: «Цвет кожи стал более удобным объяснением рабства, т. к. это давало повод оправдать угнетение... широкого круга народов, населявших обширные территории трёх континентов» [15, с.50]. Автор делает справедливый вывод: как идеи Платона и Аристотеля о врождённых различиях народов, так и биологический расизм Нового времени служили единой главной цели – оправдать захват и эксплуатацию невольников.

Помимо этого, Таиров показал механизм возведения расизма в ранг официальной идеологии, выделил основные этапы его тысячелетней эволюции – от «наивно жестокой ксенофобии древних» до «современного предела человеконенавистничества – фашизма» [15, с.3].

Параллельно был издан целый ряд интересных и содержательных научно-популярных работ. Особого внимания в связи с избранной нами проблемой заслуживают следующие публикации.

Книга Юлия Степановича Оганисяна «500 лет под пиратским флагом» (1965) посвящена истории португальского колониализма со времён Генриха Мореплавателя до начала широкомасштабной народной войны в Анголе и Мозамбике. Автор убедительно раскрыл механизм «превращения крохотной страны с миллионным населением, отдалённой от центров европейской экономической и культурной жизни, в колониальную империю мирового масштаба» [16, с.28]. Видное место в этом триумфальном возвышении отводится «пионерам работорговли». Формула успеха по-португальски такова: выгодное географическое положение плюс грамотное использование возможностей. Последнее предполагало попрание общечеловеческих ценностей. Более того, с лёгкой руки папы римского нормы морали были пересмотрены в соответствии с потребностями времени. А первые шаги португальских торговцев «живым товаром» сложились в клише, распространившееся по всему западному миру.

В том же году опубликована работа «Кондуктор «тайной железной дороги» Гарриэт Табмэн (1820–1913): страницы героической жизни» [17]. В лучших традициях исторической биографистики её автор, Владимир Алексеевич Война, раскрыл характерные особенности и ключевые этапы аболиционистского движения в США через призму жизнедеятельности одной из самых выдающихся его участниц, женщины по прозвищу «негритянский Моисей».

Исторический портрет рабства и работорговли в Новое время в яркой публицистической манере создан в книге Виктора Михайловича Травинского «Как погибли миллионы негров». Большое уважение вызывает умелая интерпретация автором статистических данных, в частности, по двум вопросам:

◆ о первенстве в работорговле Британии, по сравнению с которой «работорговцы всех остальных стран казались мелкой рыбёшкой» [18, с.103];

◆ о численности жертв этого преступления. Действительно, 100 млн. чел. – это цифра, перед которой меркнут «даже мировые войны» [18, с.108].

Автору также свойственна довольно скептическая оценка аболиционизма. По его мнению, «эпидемия благородства» была вызвана не спонтанными переменами в морали, а конкретными корыстными соображениями. Главная заслуга Травинского – создание колоритного художественного образа рабства и работорговли. Он оценивает их как «хладнокровное, тщательно спланированное убийство, которое измерялось не количеством жизней, а суммой банковского счёта» [18, с.42].

Благодаря трём вышеупомянутым работам с историей исследуемого нами феномена смогли познакомиться миллионы советских читателей.

Четверть века спустя в предисловии к русскому изданию «Цивилизации средневекового Запада» Жак Ле Гофф отмечал: «Теперь мы можем возобновить диалог, в котором все так нуждаемся» [19, с.7]. Но неверно было бы полагать, что «железный занавес» обрёл советскую историческую науку на полную изоляцию от Запада. Диалог национальных историографических школ осуществлялся даже в условиях «холодной войны». Но «собеседников» для него в СССР, естественно, выбирали по идеологическим критериям.

Как же обстояло дело на Западе в вопросе оценки колониализма? «Солидные исторические монографии, оснащённые всеми атрибутами академической науки, школьные учебники и популярные описания, пресса, радио, кино и телевидение – все средства идеологического воздействия были использованы для того, чтобы отравить расистским ядом сознание людей, заставить их поверить, что печальная участь африканских народов уготована им самой природой» [20, с.4]. Но, как гласит древняя мудрость, «можно обманывать кого-то всё время, можно обманывать всех какое-то время, но всех обманывать всё время невозможно». Настало время, когда против этих исторических фальсификаций выступила целая плеяда выдающихся учёных.

И «пальма первенства» здесь, несомненно, принадлежала афро-американской историографии. Одним из её основоположников был Уильям Эдуард Бургхардт Дюбуа (1868-1963) – историк, публицист, общественный деятель, педагог, пионер негритянской социологии. Дюбуа 5 раз посещал Советский Союз (1926, 1936, 1949, 1958 и 1962 гг.), с 1933 г. читал в университете Атланты курс: «Маркс и негры». В 1958 г. он был удостоен международной Ленинской премии «За укрепление мира между народами».

Большая часть его научно-исследовательской деятельности припала на первую половину XX в., но и в 90-летнем возрасте он сохранил творческую активность. В частности, к этому его жизненному периоду относится труд «Африка: очерк по истории африканского континента и его обитателей» (1959, советское издание – 1961) [21]. Работоторговле посвящена 10-я глава этой книги – «Похищение Африки». Цель работы явственно проступает из риторического вопроса: «Кем же были эти негры, которых мир грабит вот уже 500 лет? Чтобы оправдать рабство и работоторговлю..., Африка и негры были почти полностью вычеркнуты из жизни человечества. Современная научная мысль лишила их истории и культуры. Всё человеческое, что было в Африке, ставилось в заслугу народам Европы или Азии... Я хочу воскресить историю Африки» [21, с.262].

Одним из первых он охарактеризовал роль рабства как движущей силы колониального прогресса в Новом Свете. «Организованный труд рабов был куда дешевле, чем труд крестьянина-собственника» [21, с.232]. Неудивительно поэтому, что «Англия... воевала... за испанское наследство и в 7-летней войне за право на доходы от мировой... работоторговли» [21, с.234].

На наш взгляд, самым важным вкладом Дюбуа в изучение проблемы являются скрупулёзные статистические подсчёты, которые служат ориентирами для выработки объективной оценки последствий рабства и работоторговли. Так, исследователь приводит ошеломляющую оценку современника событий: «Каждый человек, занятый на сахарных плантациях, приносил Англии в 130 раз больше прибыли, чем тот, кто трудился на родине» [21, с.240]. Кроме того, автор систематизировал и составил общую хронологию крупнейших невольничьих восстаний в Новом Свете (таковых с 1522 по 1861 гг. было свыше 30. – *Д. П.*) [21, с.241-242]. По подсчётам исследователя, работоторговля обошлась Африке в 100 млн. человеческих жизней.

Помимо представителей афро-американской историографии, над проблемой рабства в США плодотворно работали историки-марксисты. Одним из первых был Уильям Зеблун Фостер (1881-1961) – выдающийся общественный деятель, в 1927-1951 гг. – бессменный лидер Компартии США. В сферу его научных интересов входила история международного коммунистического и рабочего движения. Ценные сведения о рабстве находим в его фундаментальном труде «Очерк политической истории Америки». Он не ограничился одними США, но исследовал судьбы рабов на всём Американском континенте. Исследователь характеризовал и ужасы работоторговли, и жестокую эксплуатацию рабов в Новом Свете, и дискриминационные законы. Обладание рабами сулило роскошь и власть. В то же время «рабы, пеоны и наёмные рабочие были лишены почти всех политических прав. В самом приниженном положении находились негры, которых угнетали и эксплуатировали больше всех» [22, с.121]. От взора исследователя не укрылся и героизм Палмареса, и

успехи маронов (беглых рабов. – *Д. П.*) Голландской Гвианы, за которыми в 1825 г. нидерландское правительство признало право на свободу [22, с.111].

Наконец, Фостер выделил основные причины отмены рабства, проанализировал динамику и основные сценарии эмансипации невольников – от кровопролитной гражданской войны в США до поэтапной ликвидации рабства «сверху» в Бразилии. В то же время он отметил, что в первые десятилетия после ликвидации рабства «наемные рабочие находились в гораздо худшем положении, чем настоящие рабы, которым в случае потери трудоспособности хозяева предоставляли хотя бы некоторое подобие крова» [22, с.477].

Поистине грандиозный вклад в изучение американского рабства внёс Герберт Аптекер (1915-2003) – всемирно известный американский историк, политический активист и публицист, член Коммунистической партии США, директор Американского института марксистских исследований (с 1964 г.). Его магистерская диссертация (1937) была посвящена крупному восстанию рабов под предводительством Ната Тёрнера, а уже в 1943 г. он получил ученую степень доктора (тема диссертации – «Бунты американских негров-рабов». – *Д. П.*) [23].

На рубеже 1950–1960-х гг. учёный осветил проблему рабства в первых двух томах задуманной 12-томной серии «История американского народа» Аптекер называл работорговлю «самым прибыльным, за исключением войны, из всех деловых предприятий, знаменующих эру капитализма» [24, т.1, с.28]. Однако «главный вклад Африки в развитие... американского капитализма... заключался... в самом рабстве, в даровом и принудительном труде миллионов негров» [24, т.1, с.31]. Автор подчеркивает, что «рабовладение в XVII ст. играло меньшую роль, чем использование кабального труда» [24, т.1, с.57]. «Звездный час» негритянского рабства настал позже, в XVIII в., когда «производство риса, индиго и табака достигло громадных размеров, рабский труд приобрёл решающее значение для всех колоний – от Мериленда до Джорджии» [24, т.1, с.58].

Аптекер отмечает: «Дружба между неграми-рабами и... белыми кабальными слугами была обыденным явлением на протяжении всего XVII ст., и далеко не ведома в XVIII ст.» [24, т.1, с.66]. Созданию «единого фронта» афро-американских рабов и законтрактованных слуг воспрепятствовали дискриминационные законы и расистская идеология.

Во втором томе Аптекер проанализировал влияние рабства на ход и результаты Североамериканской войны за независимость. В эти годы многие северные штаты приняли законы о запрещении рабства. Более того, рабов со всей страны принимали на службу в армию и флот. После войны выжившим даровали свободу. Но прослеживалась и другая тенденция: в годы революции «южные штаты... особенно усилили аппарат господства над рабами». А Южная Каролина и Джорджия «ввели

практику частичной уплаты жалованья... должностным лицам рабами» [24, т.2, с.268].

Приводя малоизвестные факты вклада негров в победу первой американской революции, Аптекер пришел к таким выводам: нежелание Юга освободить рабов едва не привело США к поражению от Англии; нежелание же Англии освобождать американских рабов ускорило достижение США независимости. Исследователь подытожил: на рабочей и военной силе 600 тыс. негров-рабов зиждилась «жизнеспособность зарождающейся республики, без неё новая нация не смогла бы появиться на свет... Неспособность выкорчевать рабство привела... к кровопролитнейшей гражданской войне» [24, т.2, с.284-285].

В «прогрессивной» западной историографии также были свои непревзойдённые мастера публицистики, среди которых необходимо отметить английского писателя, журналиста и ученого Бэзила Дэвидсона (р. 1914). Две его работы посвящены истории Черного континента.

Так, книга «Новое открытие Древней Африки», по словам редактора и автора предисловия к ее русскому изданию И. И. Потехина, – «смелая и блестящая попытка обозреть, охватить единым взглядом, как бы с космического корабля, историю всего материка с древнейших времён до начала его империалистического порабощения. Это первая и единственная в своём роде книга» [20, с.5]. И действительно, автор одним из первых представил читателям блеск и величие доколониальной Африки. Он привёл убедительные свидетельства того, что в далёком прошлом во многих уголках Черного континента существовали развитые государства и высокая культура. Упадок же африканской цивилизации обусловлен европейским колониализмом (соответствующий раздел недвусмысленно озаглавлен «Варвары у ворот». – *Д. П.*). Книга завершается рассказом о начале португальской работорговли. Автор констатирует, что «в конце XVII в. работорговля стала играть главную роль в африканской политике Португалии» [20, с.299]. Это был единственный вид торговли, который удалось прочно наладить и удержать. Причина же неудач в других отраслях торговли кроется в феодальном характере португальского государства.

Логическим продолжением намеченного в повествовании курса является книга «Черная мать. Африка: годы испытаний». Она «рассказывает о том мрачном времени в истории Африки, когда... все дороги вели к работорговле» [25, с.257]. Это – комплексное исследование, обильно насыщенное фактами из самых разных сфер жизнедеятельности обществ Африки, Америки и Европы. Автор отмечал, что в середине XV в. Черный континент оказался на распутье. «Появление... первых европейцев могло бы открыть эпоху перемен..., вследствие которых африканское общество стало бы торгово-капиталистическим». Но «результаты были иные... В центре внимания оказалась работорговля» [25, с.56]. А стоила она Африке «по крайней мере, 50 млн. чел. Черная Африка лишилась, по самым скромным

подсчётам, четвёртой части своего теперешнего населения» [25, с.97]. Особое внимание Дэвидсон уделил созданию системы работорговли (как с европейской, так и с африканской стороны. – Д. П.), показав, что она была своеобразным «симбиозом» западных работорговцев и их африканских партнеров [25, с.99].

Таким образом, сопоставление основных результатов, достигнутых в изучении рабства Нового времени советскими историками и некоторыми выдающимися представителями «прогрессивной» англо-американской историографии 1950-1960-х гг. позволяет сделать следующие выводы.

1. Советские исследователи руководствовались марксистско-ленинским учением и строго придерживались формационной методологии. То же самое можно сказать о Фостере и Аптекере. Для Дэвидсона и Дюбуа подобные взгляды также были близки по духу. Всех четырёх учёных также объединяет признание ответственности своих стран за преступления прошлого перед народами «третьего мира».

2. Корпус источников, используемый западными исследователями, был несравненно богаче. Ведь они жили и работали в странах, имевших прямое отношение к рабству и работорговле в Новое время, а значит – имели доступ ко множеству неопубликованных архивных документов. Но этот «гандикап» отнюдь не умаляет ценности советских работ. Наши учёные подвергали все доступные первоисточники тщательному анализу и получали строго аргументированные выводы.

3. Из предыдущего положения следует неизбежное различие в преобладающих жанрах научных работ. В советской историографии рабства Нового времени в рассматриваемый период преобладали статьи. Только в середине 1960-х гг. увидели свет монографии М. Н. Захаровой и С. Ю. Абрамовой. «Прогрессивные» западные исследователи, напротив, чаще излагали результаты своих научных поисков в комплексных обобщающих монографиях. К тому же, помимо специальных работ по истории рабства и работорговли, они рассматривали эти феномены ещё в двух контекстах:

- ◆ обобщающие работы по истории Америки (Фостер, Аптекер);
- ◆ обобщающие работы по истории афро-американцев [26].

Кстати, советские исследования рабства в Новое время по количественному и качественному наполнению уступали не только западной историографии, но и отечественным изысканиям в области «классического» античного рабства. Последнему была посвящена целая серия «Исследования по истории рабства в античном мире», результаты которых публиковались преимущественно в виде фундаментальных монографий [27]. Но названное обстоятельство никоим образом не умаляет значение работ Абрамовой, Захаровой, Хазанова и др. выдающихся специалистов, поскольку каждая из них представляет значительную научную ценность.

4. Нужно отметить ещё одно сходство между субъектами сравнения. В проанализированных нами исследованиях не уделялось пристального внимания идеологическому обоснованию рабства, хотя и западные, и советские исследователи приводили ряд интересных фактов, касающихся данной темы. Но это служило лишь средством усиления драматизма в повествовании и в построении «исторической интриги».

Обладая большим профессиональным мастерством, сознавая чувство высокого морального долга, будучи свидетелями великих исторических свершений послевоенного времени, историки Советского Союза и «прогрессивные» историки «капиталистического лагеря» подняли свой голос в защиту обретавшего свободу неевропейского мира.

Как видим, в Советском Союзе существовала целая система донесения до научного сообщества и до широкой общественности передовых достижений зарубежной науки (включая представителей стран «враждебного капиталистического лагеря». – *Д. П.*). В современной Украине возрождение такой системы – дело неопределённого будущего. В частности, по проблеме рабства на данный момент у нас публикуется либо художественная литература, либо научно-популярная литература методического, прикладного характера. Причём посвящена она почти исключительно современной торговле людьми [28]. В значительной степени это – следствие коммерциализации книгоиздательской деятельности.

Проведённое исследование позволяет убедиться, что данная тема нуждается в дальнейшем изучении. Исследование различных аспектов диалога национальных историографических школ (и адаптация опыта позитивных достижений последнего к условиям современности. – *Д. П.*) поможет найти нужные ориентиры для возобновления подобного конструктивного сотрудничества. Это, на наш взгляд, будет способствовать более успешной интеграции украинской науки в европейское и мировое научное пространство.

Список використаної літератури

1. Робертс Дж. М. Доисторическое время и первые цивилизации. Иллюстрированная история мира: в 10 т. / Дж. М. Робертс. – М. : БММ АО, 1999– . – т. 1. – 1999. – 192 с.
2. Галенко О. І. Українська Колумбіана: работоргівля генуезької Кафи XIII–XV ст. і початки модерного колоніалізму / О. І. Галенко // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин : зб. наук. пр. пам'яті д-ра іст. наук, проф. Пархомчука Станіслава Максимовича. – К., 2007. – С.115–144.
3. Долід В. В. Поширення рабства та работоргівлі на західному узбережжі Африки у міждержавних стосунках Великої Британії та Португалії (кінець XIX – початок XX ст.) / В. В. Долід // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ, 2011. – №11(222). – С. 5–14.
4. Хазанов А. М. Португальская работоргівля / А. М. Хазанов // Новая и новейшая история. – 1968. – №4. – С.55–68.

5. **Хазанов А. М.** К вопросу о негритянском государстве Палмарес в Бразилии / А. М. Хазанов // Новая и новейшая история. – 1958. – №2. – С.14–26.
6. **Хазанов А. М.** Свободолюбивая дочь Африки (из истории борьбы народа Анголы против колонизаторов в XVII веке) / А. М. Хазанов // Вопросы истории. – 1970. – №2. – С.129–145.
7. **Коваль Б. И.** О роли плантационного рабства в колониях для первоначального накопления капиталов в Западной Европе (на материалах истории Бразилии) / Б. И. Коваль // Средние века. – М., 1963. – Вып. XXIII. – С.198–215.
8. **Слѣзкин Л. Ю.** Революция негров-рабов на острове Сан-Доминго (Гаити) в 1791–1803 гг. / Л. Ю. Слезкин // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С.134–206.
9. **Захарова М. Н.** Народное движение в США против рабства, 1831–1860 / М. Н. Захарова; [отв. ред. Б. Я. Михайлов]. – М. : Наука, 1965. – 452 с.
10. **Захарова М. Н.** Из истории борьбы американского народа за национальную независимость, свободу и демократию (1776–1876 гг.) / М. Н. Захарова // Вопросы истории. – 1954. – №4. – С.38–59.
11. **Захарова М. Н.** Восстание Джона Брауна и американская буржуазная историография / М. Н. Захарова // Новая и новейшая история. – 1960. – №5. – С.112–125.
12. **Абрамова С. Ю.** История работорговли на Верхне-Гвинейском побережье / С. Ю. Абрамова. – М. : Наука, 1966. – 195 с.
13. **Черняк Е. Б.** Адвокаты колониализма: неоколониалист. историография / Е. Б. Черняк. – М. : Мысль, 1964. – 375 с.
14. **Петровский В. Э.** Суд Линча : (очерк истории терроризма и нетерпимости в США) / В. Э. Петровский. – М. : Междунар. отношения, 1967. – 224 с.
15. **Таиров Т. Ф.** Расы и политика : международная противоправность расизма / Т. Ф. Таиров. – М. : Международные отношения, 1968. – 144 с.
16. **Оганисьян Ю. С.** 500 лет под пиратским флагом / Ю. С. Оганисьян. – М. : Междунар. отношения, 1965. – 216 с.
17. **Война В.** Кондуктор «тайной железной дороги»: Гарриэт Табмэн (1820–1913) : страницы героической жизни / В. Война. – М. : Мысль, 1965. – 103 с.
18. **Травинский В. М.** Как погибли миллионы негров / В. М. Травинский. – М. : Соцэкгиз, 1963. – 248 с.
19. **Ле Гофф Ж.** Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф. – М. : «Прогресс-Академия», 1992. – 376 с.
20. **Дэвидсон Б.** Новое открытие Древней Африки / Бэзил Дэвидсон; [под ред. и с предисл. И. И. Потехина; пер. с англ. М. К. Зеновича]. – М. : Изд-во вост. лит., 1962. – 316 с.
21. **Дюбуа У. Б.** Африка : очерк по истории афр. континента и его обитателей / У. Б. Дюбуа. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 360 с.
22. **Фостер У. З.** Очерк политической истории Америки / У. З. Фостер. – М. : Изд-во иностр. лит., 1953. – 919 с.
23. **Аптекер, Герберт** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Аптекер, Герберт](http://ru.wikipedia.org/wiki/Аптекер,_Герберт)
24. **Аптекер Г.** История американского народа / Г. Аптекер; пер. с англ. И. З. Романова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961– . – Т. 1 : Колониальная эра. – 1961. – 200 с.; Т. 2 : Американская революция, 1763–1783. – 1962. – 382 с.

25. Дэвидсон Б. Черная мать. Африка : годы испытаний / Бэзил Дэвидсон ; [отв. ред.: С. Ю. Абрамова, А. Б. Макрушин; пер. с англ. М. К. Зеновича, О. Л. Орестова и Ю. М. Туркельтауб]. – М. : Наука, Гл. ред. вост. лит, 1964. – 280 с. 26. См., напр.: Аптекер Г. История афроамериканцев : современная эпоха / Г. Аптекер; под ред. и со вступ. ст. А. П. Королевой ; [сокр. пер. с англ. Н. Ф. Паисова и Г. Н. Санникова]. – М. : Прогресс, 1975. – 280 с. Фостер У. З. «Негритянский народ в истории Америки» / У. З. Фостер; пер. с англ. М. : «Иностранная литература», 1955. 27. См., напр.: Ленцман Я. А. Рабство в Микенской и Гомеровской Греции / Я. А. Ленцман. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 307 с.; Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике / Е. М. Штаерман. – М. : Наука, 1964. – 260 с. 28. См., напр.: Маларек В. Наташі: Сучасна світова секс-торгівля / В. Маларек. – К. : МБО «Український освітній центр реформ», 2004. – 299 с.

Писаний Д. М. Про деякі аспекти висвітлення проблеми рабства Нового часу в творчості видатних представників радянської та англо-американської історіографії 1950–1960-х рр.: спроба порівняльного аналізу

В поданій статті зроблено спробу порівняння радянської історіографії рабства Нового часу з творчістю деяких видатних представників «прогресивної» англо-американської історіографії (50–60-і рр. ХХ ст.). Зростання інтересу до проблем поневолення африканців і трансатлантичної работоргівлі (ХV–ХІХ ст.) і активізація відповідних досліджень були пов'язані з широким розмахом антиколоніальної боротьби в Африці та Азії та розпадом світової колоніальної системи. Радянські та західні дослідники, праці яких проаналізовані тут, показали істинне значення негритянського рабства для європейського й американського капіталізму, спростували міф щодо «цивілізаторської місії» західних колонізаторів у Африці. Вивчення досвіду «діалогу» національних історіографічних шкіл може бути корисним для сучасної української історичної науки.

Ключові слова: рабство, работоргівля, історіографія, афроамериканці, марксист.

Писаний Д. М. О некоторых аспектах освещения проблемы рабства Нового времени в творчестве выдающихся представителей советской и англо-американской историографии 1950-1960-х гг.: попытка сравнительного анализа

В данной статье сделана попытка сравнения советской историографии рабства Нового времени с творчеством некоторых выдающихся представителей «прогрессивной» англо-американской историографии (50–60-е гг. ХХ в.). Возрастание интереса к проблемам порабощения африканцев и трансатлантической работорговли (ХV–ХІХ вв.) и активизация соответствующих исследований были

связаны с широким размахом антиколониальной борьбы в Азии и Африке и распадом мировой колониальной системы. Советские и западные исследователи, труды которых проанализированы здесь, показали истинное значение негритянского рабства для европейского и американского капитализма, развенчали миф о «цивилизаторской миссии» западных колонизаторов в Африке. Изучение опыта диалога национальных историографических школ может быть полезным для современной украинской исторической науки.

Ключевые слова: рабство, работорговля, историография, афро-американцы, марксист.

Pisanyi D. M. About some aspects of coverage of the problem of slavery in Modern period in works of the famous representatives of the Soviet and English-American historiography of 1950-1960: an attempt of comparative analysis

Author of this article made an attempt to compare the Soviet historiography of the slavery in Modern period with works of the famous representatives of the «progressive» English-American historiography (the 50-60-s years of the XX century). Growing interest to the problem of enslavement of the Africans and the Transatlantic slave trade (XV-XIX centuries), and activation of the appropriate researches were connected with a wide scope of the anti-colonial struggle in Asia and Africa and collapse of the World colonial system. The Soviet and Western researchers, whose works were analyzed here, showed the real importance of the Negro slavery for European and American capitalism, discredited the myth about the «civilizing mission» of the Western colonists in Africa. Studying of experience of dialogue of the national historiography schools can be useful for the modern Ukrainian historical science.

Key words: slavery, slave trade, historiography, African-Americans, Marxist.

Стаття надійшла до редакції 19.12.2011 р.
Прийнято до друку 27.01.2012 р.

УДК 94 (420) «188/191» + 929 Кіплінг

О. В. Фоміна

**МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЖИТТЯ ТА
ТВОРЧОСТІ РЕДЬЯРДА КІПЛІНГА**

Вивчення історії Британської імперії неможливе без дослідження життєвого шляху її творців, зокрема Редьярда Джозефа Кіплінга (1865–1936), одного з найталановитіших її будівників. Велика гра, питання взаємостосунків Заходу і Сходу, зіткнення цивілізацій і вестернізація, постколоніальний світ і майбутнє імперій – ось лише невеликий перелік проблем міжнародних відносин, які досліджував Кіплінг, і які є актуальними й сьогодні.

Разом з тим, в Україні на сьогодні немає жодної роботи, яка була б присвячена дослідженню мемуарів, щоденників й автобіографій видатних діячів Великобританії та інших країн, які мали родинні зв'язки (наприклад, прем'єр-міністр Великобританії С. Болдуїн, президент Королівської Академії Мистецтв Е. Берн-Джонс та ін. – *О. Ф.*), дружні відносини (прем'єр-міністр Великобританії У. Гладстон, письменник Р. Хаггард, прем'єр-міністр Капської колонії С. Родс, віце-король Індії Дж. Керзон, президент США Т. Рузвельт, посол США у Великобританії Дж. Хей, американський письменник М. Твен. – *О. Ф.*) чи були просто особисто знайомі (практично вся політична, бізнесова та інтелектуальна еліта британського суспільства, тому не варто навіть пробувати перелічувати прізвища. – *О. Ф.*), або чий життєвий шлях за певних обставин перетинався з письменником.

У радянській та сучасній російській історичній науці і, навіть, в закордонній англомовній історіографії, зокрема британській, мемуарна література, присвячена безпосередньо Кіплінгу, або така, у якій він згадується побіжно, наскільки нам відомо, також не була об'єктом спеціального дослідження, хоча окремі відомості про такого роду джерела наводяться у працях Ч. Керрінгтона, П. Хопкірка, М. Сеймура-Сміта та ін. [1, с.18–21; 2, с.27; 3, с.14–19].

Отже, мета нашого дослідження – проаналізувати змістовну складову мемуарної літератури про Редьярда Кіплінга та охарактеризувати її як джерело з історії життя та творчості «залізного Редді».

Головне місце у цій групі джерел, авжеж, посідають спогади самого Р. Кіплінга, які були опубліковані незавершеними наступного року після його смерті [4]. Однак, у мемуарах він дуже мало уваги приділив ретроспекції своїх взаємостосунків з державними діячами Британської імперії, нібито підтверджуючи цим старий кмітливий вислів: «Спогади пишуть для того, щоб якомога більше приховати».

Тим не менш, певні сторінки своїх непростих взаємин з сильними так званого «британського світу» він відкрив. Найбільший об'єм

інформації про це міститься у шостій главі «Південна Африка», де йдеться про події англо-бурської війни 1899–1902 рр. та засновника всесвітньо відомої алмазної компанії «Де Бірс», першого губернатора Британської Південної Африки С. Родса, з яким письменник був у дуже тісних дружніх стосунках [4, с.84–99].

Ще одним дуже важливим джерелом є двотомна збірка «Кіплінг: інтерв'ю та спогади» під редакцією професора англійської мови та літератури Університету Канзаса Гарольда Орела, яка вийшла в світ у Гонконзі у 1983 р. [5; 6]. Важливість цієї збірки важко переоцінити. Справа полягає в тому, що після смерті Кіплінга його донька Елсі знищила практично весь особистий архів батька. У полум'ї разом з чернетками та щоденниками зникло безцінне листування з першими особами, впливовими політиками та літераторами Британської імперії, Франції та інших провідних країн світу (зокрема, з президентом США Т. Рузвельтом і всесвітньо відомим американським письменником М. Твенном. – *О. Ф.*).

Відновити цю втрату, звісно, вже нічим неможливо. Проте певною мірою компенсувати її, використовуючи інші джерела інформації про життя і творчість Кіплінга, все ж таки можливо, і Г. Орелу це вдалося. Він провів на цій ниві титанічну роботу, збираючи буквально по крупинках безцінні відомості з особистих архівів, статей, автобіографій родичів Кіплінга, його друзів і колег, знайомих, беручи в них інтерв'ю тощо.

Перший том складається з чотирьох частин. До першої частини «Сім'я Кіплінга» увійшли спогади рідної сестри Кіплінга Е. Макдональд і двоюрідної сестри Фл. Макдональд, дяді Редьярда Фр. Макдональда [5, с.3–25]. До другої частини «Вествард Хо!» були включені інтерв'ю шкільного товариша Кіплінга М. Уайта, дуже близьких друзів Л. Данстервілля, який став першим президентом Фонду Кіплінга у 1927 р., і Дж. Бересфорда – одного з засновників цього фонду, а також генерала Дж. Рімінгтона. У перших двох частинах міститься інформація про дитинство та шкільні роки Кіплінга; відвертість спогадів не викликає сумнівів, але певна ідеалізація особистості Редьярда все ж таки відчувається. Хоча це і зрозуміло, так як кожний погляд є суб'єктивним, тим більше той, що спрямований на події, які відбувалися багатьма десятиліттями раніше [5, с.25–52].

Третя частина «Журналізм в Індії» присвячена життю і роботі Кіплінга як репортера і літератора-початківця в Індії у 1882–1889 рр. і містить його власні спогади (які він не ввів до своєї автобіографії. – *О. Ф.*) про те, як створювалися перший твір і перша книга, про журналістську роботу. Окрім цього, до частини, присвяченій так званому «другому індійському періоду» у житті письменника (перший включає роки дитинства з 1865-ого по 1871-ий. – *О. Ф.*), Г. Орел включив також дуже інформативні інтерв'ю з такими близькими для Кіплінга людьми як Кл. Раттінган і К. Робінсон [5, с.57–110].

Кл. Раттінган, батько якого, У. Раттінган, був співвласником видань «Сівіл енд мілітері газетт» і «Пайонір», став прототипом (за кар'єрою у

військовій розвідці. – *О. Ф.*) головного герою роману «Кім» Кімбалли О'Хари. За визнанням Кл. Раттінгана, «Пайонір» стала найбільш популярною і впливовою газетою в Індії завдяки статтям Кіплінга [2, с.66]. Інший друг і колега Р. Кіплінга К. Робінсон був редактором «Сівіл енд мілітері газетт», яка, за його власним свідченням, до появи Редьярда була «ризикованою справою», інакше кажучи, «стабільно» втрачала свого читача [5, с.84].

Саме Робінсон доручив тоді ще нікому невідомому Кіплінгу написати і розмістити «яскраві, змістові, інтригуючі та шокуючі оповідання, обмежившись при цьому лише двома тисячами слів» [2, с.78]. Ці оповідання-клаптики отримали назву «оборотні частини», оскільки, щоб дочитати оповідання, потрібно було перегорнути першу сторінку і перейти на другу, де читач волею-неволею знайомився також з іншими статтями, нерідко зовсім нецікавими. З набуттям Кіплінгом популярності збільшувалися і накладі газет, у яких він працював. Багато читачів купували газети не тому, що цікавилися війною з пуштунськими племенами на півночі Індії чи підкоренням Росією Середньої Азії, а лише з метою прочитати чергову статтю-оповідання під ініціалами «RK» чи «KR» (Rudyard Kipling. – *О. Ф.*) [5, с.67].

Дуже цікаві відомості про Кіплінга не журналіста, і не письменника, а такого, яким він був у повсякденному житті, побуті, містять витримки з щоденника І. Хілл, яка була дружиною С. Хілла – метеоролога Державної служби Індії і викладача «Мью Сентрал Колледж» у Аллахабаді. У цього подружжя Кіплінг наприкінці 1880-х рр. знімав одноповерховий літній дім з верандою. На думку Г. Орела, І. Хілл була найбільш близьким другом Кіплінга у останній рік його «другого індійського періоду» (1882–1889). Тому не дивно, що її записи у щоденнику містять настільки відверті критичні думки Кіплінга про англійську адміністрацію в Індії, верхівку англо-індійської армії тощо [5, с.95–108].

Четверта і остання частина першого тому «Кіплінг: інтерв'ю та спогади» під назвою «Успіх в Англії» присвячена рокам успіху Кіплінга, визнанню його творчості читачами та критиками у метрополії [5, с.113–170]. У цю частину включені інтерв'ю і спогади М. Пембертона – письменника, літератора, редактора впливових журавлів «Чамс» і «Кассельс Мегезін», засновника Лондонської школи журналістики, директора-розпорядника усіх газет і журналів відомого англійського медіамагната лорда Норткліфа (найбільш впливовим його виданням, без сумніву, була всемогутня «Таймс», чії двері для творів Кіплінга, як і дім Норткліфа для нього самого, завжди були відчинені. – *О. Ф.*).

Чи не найважливіше місце в четвертій частині займає опубліковане листування між щирими друзями – відомим британським письменником Р. Хаггардом і Р. Кіплінгом. Істотно доповнюють відомості з особистого архіву Хаггарда спогади його молодшої доньки Ліліас. Вона була секретарем свого батька, вела листування і збирала архів, а, відтак, як ніхто краще знала його взаємостосунки з Кіплінгом. Як вона відмічає, жодне

оповідання, не кажучи вже про книгу, не могло бути надрукованим, якщо Р. Кіплінг не прочитав рукопис і не висловив критичні зауваження до нього [5, с.147].

Другий том збірки «Кіплінг: інтерв'ю та спогади» побудований змістовно і технічно таким чином, що є природним продовженням першого, навіть нумерація частин і сторінок не починається знову. Такий вдалий підхід Г. Орела дозволив створити у читача уявлення про неперервність викладення матеріалу, зберегти інтерес до збірки як звичайних шанувальників творчості Кіплінга, так і прискіпливих науковців. Проте, поданий у книзі матеріал представляє для нас менше інтересу. Не дивлячись на те, що другий том за об'ємом набагато більший, ніж вище проаналізований перший (241 сторінка проти 170), викладено в ньому потрібної нам інформації набагато менше [6].

Том складається з двох великих частин і однієї невеличкої, кожна з яких сформована з кількох окремих статей, інтерв'ю, тематичних збірок листів (листування з приводу якоїсь проблеми. – *О. Ф.*), витримок із автобіографій. П'ята частина «Кіплінг і Сполучені Штати» присвячена, головним чином, перебуванню Р. Кіплінга разом із сім'єю у США, подорожі країною, знайомству з Т. Рузвельтом і М. Твенном, іншими американськими політиками та письменниками [6, с.173–266].

Шоста частина, яка, порівняно з п'ятою, є суттєво меншою за обсягом, містить набагато більш важливий матеріал [6, с.267–292]. Мова йде про статтю Б. Фуллера «Дні Кіплінга на мисі Доброї Надії». Фуллер сам був учасником описуваних у статті подій. Він пише про життя і творчість Кіплінга у Кейптауні протягом 1900–1908 рр., його подорожі Південною Африкою та, головне, про спілкування з С. Родсом, у маєтку якого завжди жив письменник, участь у англо-бурській війні 1899–1902 рр. і роботу створеного й очолюваного Кіплінгом підчас війни фонду воєнної допомоги [6, с.281–285].

В останній і найбільшій серед усіх інших сьомій частині «Останні роки» розповідається про життя і творчість Кіплінга у період після Першої світової війни і до його смерті у 1936 р. [6, с.293–411]. У зв'язку з тим, що у 1920–1930-і рр. письменник нечасто з'являвся на офіційних заходах і світських вечорах, статті наближених до нього у той час людей головним чином присвячені його життю у заміському маєтку та мають описовий характер. Це дозволяє більш об'єктивно дослідити історичну постать у всіх її проявах, де побутовий аспект, між іншим, є одним з найважливіших.

Отже, двотомна збірка «Кіплінг: інтерв'ю та спогади» дійсно є дуже важливим джерелом, яке за відсутністю особистого архіву письменника, без перебільшення стає безцінним для дослідників, оскільки дозволяє відкрити багато невідомих сторінок з історії життя, творчості, і, авжеж, політичної діяльності Кіплінга. Тому аналізу цієї збірці і було приділено так багато уваги.

Ще одним важливим джерелом є мемуари відомого і тоді, і зараз, сучасника Р. Кіплінга А. Конан Дойла [7]. Відомий радянський фахівець із

культури країн Західної Європи та Північної Америки Л. Є. Кертман, характеризуючи творчість цього письменника і визнаючи його талант, писав, що оповідання про пригоди Шерлока Холмса «в цілому вписуються у апологетичну літературу». «Що ж стосується суб'єктивних намірів, то не треба забувати, що Конан Дойл був поетом британського імперіалізму, який писав «під Кіплінга», – підкреслював Кертман, – і був автором апологетичної книги «Велика бурська війна» [8, с.203].

Звісно, що така оцінка є тенденційною, – будь у Конан Дойла можливість щось відповісти, він також би назвав Кертмана апологетом. На нашу думку, і Кіплінг, і Конан Дойл, і Кертман були дітьми свого часу, людьми, що віддано служили своїй вітчизні. У своїх спогадах Конан Дойл зазначає, що творчий стиль Кіплінга завжди вражав ефектністю і був неперевершений. І хоча він разом з Кіплінгом працював приблизно по одній тематичній лінії, ніякого копіювання не було [7, с.198]. Вважаємо, що якби це було неправдою, то комусь із них довелось би піти зі сцени, і тим більше вони б не залишились добрими знайомими.

Таким чином, підсумовуючи проведений у рамках статті аналіз мемуарної літератури про Кіплінга, зазначимо, що, не дивлячись на її суб'єктивний характер, вона є дуже важливим історичним джерелом. Серед такого роду видань окреме місце займає виданий під редакцією професора Г. Орела двотомник «Кіплінг: інтерв'ю та спогади», до якого увійшли різноманітні документи з особистих зібрань і приватних бібліотек Болдуїнів, Родса, Хаггардів, Чемберленів, архіву королівської сім'ї та інших відомих і впливових осіб. У цих різних за характером і походженням джерелах міститься величезний пласт матеріалу з історії життя Кіплінга і сучасного йому політичного істеблїшменту Британської імперії. Безцінність збірки обумовлена тим, що особистий архів письменника не зберігся. Разом з тим, дане дослідження мемуарної літератури є далеко не вичерпним – окремого дослідження потребують праці біографів-сучасників Кіплінга.

Список використаної літератури

1. **Carrington Ch.** Rudyard Kipling: His Life and Work / Ch. Carrington. – L. : Macmillan & Co, 1970. – 637 p.
2. **Hopkirk P.** Quest for Kim. In search of Kipling's Great Game / P. Hopkirk. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 274 p.
3. **Seymour-Smith M.** Rudyard Kipling / M. Seymour-Smith. – L. : St Martins Pr, 1989. – 375 p.
4. **Кіплінг Р.** Немного о себе / Р. Кіплінг; пер. с англ. Д. Вознякевич, В. Кондраков. – М. : Вагриус, 2003. – С.11–127.
5. **Kipling:** Interviews and Recollections: In 2 vols. / [ed. by H. Orel]. – L. – Hong Kong : Rowman & Littlefield / Barnes & Noble, 1983– . – Vol.1. – 1983. – 170 p.
6. **Kipling:** Interviews and Recollections: In 2 vols. [ed. by H. Orel]. – L. – Hong Kong : Rowman & Littlefield / Barnes & Noble, 1983– . – Vol.2. – 1983. – 241 p.
7. **Конан Дойл А.** Жизнь, полная приключений / А. Конан Дойл; пер. с англ. Т. Шишкиной, Е. Любимовой, А. Маркова. – М. : Вагриус, 2003. – 462 с.

8. **Кертман Л. Е.** История культуры стран Европы и Америки, 1870–1917: [Учеб. пособие для вузов по спец. «История» / Л. Е. Кертман. – М. : Высшая школа, 1987. – 304 с.

Фоміна О. В. Мемуарна література як джерело з історії життя та творчості Редьярда Кіплінга

Стаття присвячена аналізу змістовної складової мемуарної літератури про Кіплінга. Головна увага приділена аналізу спогадів самого письменника і двотомної збірки документальних матеріалів «Кіплінг: інтерв'ю та спогади» під редакцією професора Гарольда Орела. Вивчення цих та інших видань показало, що мемуарна література є дуже важливим джерелом з історії життя, літературної та політичної діяльності Редьярда Кіплінга, особливо зважаючи на те, що особистий архів письменника не зберігся.

Ключові слова: Редьярд Кіплінг, мемуарна література, історичне джерело.

Фомина Е. В. Мемуарная литература как источник по истории жизни и творчества Редьярда Киплинга

Статья посвящена анализу содержательной составляющей мемуарной литературы о Киплинге. Основное внимание уделено анализу воспоминаний самого писателя и двухтомному сборнику документальных материалов «Киплинг: интервью и воспоминания» под редакцией профессора Гарольда Орела. Изучение этих и других изданий показало, что мемуарная литература является очень важным источником по истории жизни, литературной и политической деятельности Редьярда Киплинга, особенно если принять во внимание то, что личный архив писателя не сохранился.

Ключевые слова: Редьярд Киплинг, мемуарная литература, исторический источник.

Fomina O. V. Memoirs as a source about the history of life and works of Rudyard Kipling

The article is devoted to the analysis of the content component of memoirs about Kipling. The main attention is concentrated on analysis of the memoirs of the writer and the two-volume collection of documentary materials «Kipling: Interviews and Recollections», edited by Professor Harold Orel. The study of these and other publications showed that the memoir literature is a very important source about the history of life, literary and political activities of Rudyard Kipling. Its importance is rising because the writer's personal archive was lost.

Key words: Rudyard Kipling, memoirs, historical source.

Стаття надійшла до редакції 19.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.

РЕЦЕНЗІЇ

А. О. Климов

**В. Я. БАШКИНА, А. И. ПОБОЛЕЛОВА. ЛУГАНСК В ТРЕХ
СТОЛЕТИЯХ. – ЛУГАНСК : ИЗД-ВО «МАКСИМ», 2012. – 140 С.; ИЛ.**

Краєзнавча література з історії Луганщини збагатилася книгою В. Я. Башкіної та О. І. Поболелова «Луганск в трех столетиях», у якій висвітлюється історія міста від 1795 року, коли імператриця Катерина II видала указ про будівництво на річці Лугань чавуноливарного заводу, до початку в 1917 році другої революції в Росії.

Автори починають розповідь з відкриття покладів кам'яного вугілля, що дало змогу побудувати на півдні Росії чавуноливарний завод. Його будівництвом керував нащадок англійського лорда Карл Гаскойн, і вже з 1798 року Луганський завод став провідним постачальником ядер, гранат та бомб для Чорноморського флоту і його фортець. У книзі підкреслюється, що на початку XIX ст. завод значно розширили, він був найбільшим постачальником гармат та боеприпасів для російської армії під час Вітчизняної війни 1812 року та Кримської війни 1853–1856 років. Крім того, підприємство здобуло славу своїми художніми ливарними виробами: чавунними церковними дзвонами, самоварами, посудом, прикрасами тощо; витворами мистецтва стали відлиті тут пам'ятник «Слава», встановлений у 1809 році в Полтаві на честь сторіччя перемоги над шведами, та пам'ятник у Полоцьку на місці боїв з наполеонівською армією.

Завдяки розвиткові ливарного виробництва зростає поселення Луганського заводу та села Кам'яний Брід, стародавнього запорозького займища, котре ще в 60-і рр. XVIII ст. отримало статус казенного поселення під назвою «10-а рота». Вони стають єдиним господарсько-адміністративним цілим, у 1831 році тут вже мешкало 7853 жителя (с. 38). Унаслідок подальшого зростання в 1882 році утворюється місто Луганськ, визначене повітовим центром Катеринославської губернії.

Як відомо, Кримська війна засвідчила технічну відсталість Росії. Луганський ливарний завод занепадає, й у 1887 році його було ліквідовано (с. 65). Однак розпочата владою технічна модернізація країни надала потужний поштовх подальшому промислому становленню краю. Тут протягом 1870-х – 1880-х років будуються Донецька кам'яновугільна (концесію на її будівництво отримав заможний російський промисловець та меценат Сава Мамонтов) та Катерининська залізниця, облаштовуються залізничні вокзали, депо, у Луганську розташовується управління Донецької залізниці, будуються залізничні майстерні, відкривається технічне училище, котре готує

машиністів паротягів. У 1895 році у місті почав працювати великий патронний завод; роком пізніше німецький підприємець Густав Гартман розпочав будівництво заводу паротягів, а вже в 1900 році на залізниці працював перший луганський паротяг; згодом завод став одним з найпотужніших паровозобудівних заводів Росії. Було побудовано низку інших підприємств, що сприяло перетворенню міста на один з промислових центрів півдня Росії. На початку ХХ ст. за темпами приросту населення серед міст Російської імперії Луганськ посідав третє місце після Баку і Катеринослава (с. 132).

У книзі міститься змістовний матеріал про забудову міста, його оздоблення, організацію поштового та телефонного зв'язку, пасажирських перевезень, торгівлі, освіти (училищ, парафіяльних шкіл, прогімназій та гімназій), медичного обслуговування городян, культурного життя. Вміщено також відомості про діяльність міської думи, першого міського голови Миколи Холодиліна та його наступника Володимира Вербовського, голови Слов'яносербської земської управи Віктора Радакова, інших осіб, які залишили помітний слід в історії Луганська. Заслуговує на увагу гарне оформлення книги, в ній міститься великий ілюстративний матеріал (понад 160 світлин, мап, схем), який органічно доповнює текст. На жаль, робота не позбавлена певної фрагментарності, окремих редакційних вад. Попри ці недоліки зазначимо, що всі, хто цікавиться історією рідного краю, отримали вартісний додаток до скарбниці популярної краєзнавчої літератури.

О. В. Романько

**НОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ О КРЫМСКИХ ПАРТИЗАНАХ:
КОЛЛЕКТИВНЫЙ ПОРТРЕТ НА ФОНЕ МИФОВ И
НЕКОМПЕТЕНТНОСТИ.
РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: ПОЛЯКОВ В. Е. СТРАШНАЯ ПРАВДА О
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ. ПАРТИЗАНЫ БЕЗ ГРИФА
«СЕКРЕТНО». – М.: ЯУЗА-ПРЕСС, 2011. – 448 С.**

В истории Второй мировой войны есть проблемы, которые, наверное, никогда не потеряют своей актуальности. Перейти в разряд просто историографических фактов им не дают контрверсийность мнений, неослабевающий интерес исторической науки и состояние современного общества. Партизанское движение на территории Крыма, вне всякого сомнения, относится к числу таких проблем. И причин здесь несколько. Во-первых, существует не так уж много работ, посвященных всем аспектам борьбы крымских партизан. Более того, почти все они написаны еще в советское время и имеют ярко выраженную идеологическую направленность. Во-вторых, связь партизанского движения с еще одной неоднозначной проблемой истории Второй мировой войны – коллаборационизмом – выводит его за рамки чисто научной темы. Для Крыма эта связь очень актуальна, так как именно из-за обвинений в противодействии партизанам и за поддержку оккупационного режима с территории полуострова был выселен целый ряд народов.

Таким образом, тема партизанского движения на территории Крыма имеет как научную, так и общественно-политическую актуальность. Поэтому неудивительно, что к ней постоянно обращаются исследователи разного уровня и с разной степенью успеха. Одним из таких авторов является крымский краевед, кандидат исторических наук В. Е. Поляков. До недавнего времени он был известен в качестве специалиста по истории симферопольской топонимики [1]. С определенного момента В. Е. Поляков стал активно публиковать статьи на тему партизанского движения и истории Крыма периода немецкой оккупации [2]. А в 2007 г. на страницах газеты «Голос Крыма» он заявил, что готовит обобщающую работу о крымских партизанах, «которая, возможно, станет докторской диссертацией» [3]. И вот летом 2011 г. московское издательство «Яуза-пресс» выпустило книгу В. Е. Полякова «Страшная правда о Великой Отечественной. Партизаны без грифа «Секретно». Надо понимать, что под этим броским заголовком и скрывается будущая диссертация [4].

Жанр книги немного неясен. Что это – публицистика или научная работа? После ознакомления с текстом можно сделать вывод, что «Страшная правда» написана в публицистическом ключе. Однако в конце книги сказано, что это научно-популярное издание, также имеется

справочный аппарат, анализ источников и литературы и прочие атрибуты научности. Поэтому отнесемся к ней, как к полноценной научной монографии.

Предметом исследования В. Е. Полякова является партизанское движение на территории Крыма. Однако цель своей работы автор не сформулировал. Будем считать, что она указана в аннотации к книге: проанализировать историю этого движения, основываясь «не на пропагандистских штампах, а на впервые опубликованных архивных документах» (С. 4, *здесь и далее все ссылки приводятся по указанному изданию. – О. Р.*). Что ж, цель очень глобальная. Фактически, В. Е. Поляков взялся за работу, которую до него никто не делал. Можно даже сказать, что у автора новаторский подход. Тем не менее, это единственное достоинство книги. Далее, к сожалению, – просто вопиющее несовпадение заявленной цели и средств ее достижения.

На страницах 234–263 у В. Е. Полякова находится глава «Обзор литературы о крымских партизанах», в которой он анализирует историографию и источники по проблеме. Хотя логика написания научной работы требует, чтобы такой анализ был дан перед основным материалом, а не после, это не основной недостаток данной главы. Во-первых, ее текст начинается с очень многозначительной фразы: «Вся литература и источники о крымских партизанах представлены в самых различных документах» (С. 234). Что имел в виду В. Е. Поляков, понять сложно. На наш взгляд, вывод напрашивается сам собой: кандидат исторических наук не понимает разницы между источниками и литературой. Обычно это знает любой студент исторического факультета уже на первом курсе. Поэтому глава представляет собой, по сути, мешанину из описания архивных материалов (С. 234–235), литературы (С. 235–240), мемуаров участников событий (С. 240–250) и прессы. Причем информация о последней выделена, почему-то, в самостоятельный параграф (С. 251–263).

Во-вторых, В. Е. Поляков или делает вид, или действительно уверен, что впервые пишет историю партизанского движения на территории Крыма. И правда, если посмотреть примечания к «историографической главе», то такое впечатление может сложиться: в них, практически, одни работы, опубликованные в советское время. Большую часть той литературы, которая выходила по предмету его исследования на протяжении последних пятнадцати лет, он, фактически, не знает. Например, из всего множества работ по истории полуострова периода оккупации, которые написал автор данной рецензии, В. Е. Поляков приводит только одну, в которой Крым не упоминается вообще [5]. То же самое можно сказать о монографиях и статьях таких историков, как А. В. Мальгин, Е. Б. Мельничук, В. Н. Пашеня, М. И. Тяглый и др. – он или не знает их вообще, или пользуется устаревшими изданиями. И это только работы крымских авторов [6].

Известна ли автору литература, выходящая за пределами Крыма? Вопрос, фактически, риторический!

В-третьих, по сути, в этой главе вообще нет никакого анализа историографии. В. Е. Поляков просто добросовестно пересказывает содержание тех книг, которые ему удалось найти. Ошибка – общая для всех, кто не имеет базового исторического образования и не понимает, что такое историография. Судя по всему, неизвестно это и автору – выпускнику симферопольского Автодорожного техникума.

В-четвертых, собранный автором корпус источников явно недостаточен для раскрытия такой масштабной темы. В. Е. Поляков использовал материалы только Государственного архива в Автономной Республике Крым (ГААРК). На наш взгляд, для создания полной картины партизанского движения на территории полуострова было бы целесообразным привлечь документы, как минимум еще из российских и немецких архивов. Можно, конечно, сказать, что эти документы «являются недоступными для отечественного исследователя», как писали в советское время. Но тогда и не стоит браться за такую серьезную и комплексную проблему. Ведь принцип объективности в исторической науке еще никто не отменял, а он не действует без учета различных точек зрения. Кстати, даже во вполне доступном крымском архиве В. Е. Поляков изучил только три фонда, которые непосредственно связаны с партизанским движением. Судя по всему, ему неизвестно, что в материалах по смежной проблематике тоже может быть много полезной информации. Поэтому, для сведения автора сообщаем: так называемый «архив оккупации» в ГААРК насчитывает почти 260 фондов [7].

В-пятых, В. Е. Поляков, все-таки, собрал довольно большой корпус источников по проблеме. Пусть этот корпус не совсем репрезентативный, но какие-то ограниченные задачи с его помощью решать можно. Тем не менее, после ознакомления с текстом работы приходится констатировать, что историография – не единственный пробел в знаниях кандидата исторических наук. С источниковедением он также не знаком. Так, им принимается на веру все, что написано в архивных документах, без всякой критики. О том, что любой факт, содержащийся в одних источниках, надо перепроверять по другим, автор, по всей видимости, не знает. Все свои документы и материалы он, как правило, использует иллюстративным способом (в книге много пространных цитат, с совершенно ненужной информацией). По сути, этим В. Е. Поляков подменяет вдумчивый, кропотливый анализ. Тогда как даже самые богатые документальные иллюстрации не способны заменить аналитики. Это – азбука исторической науки. Но, по-видимому, она непонятна амбициозному исследователю.

Подчеркнем, что в работе В. Е. Полякова нет полноценного историографического анализа. Поэтому он не знает, что надо освещать в работе, а что за него уже сделали его предшественники. Отсюда –

нечеткая структура книги. В целом, она состоит из вступления, тематического блока и списка сокращений. Тематический блок можно условно разделить на две неравноценные части. Собственно, «страшной правды» о крымских партизанах хватило только на половину работы (С. 5–233). Далее идет часть, состоящая из отдельных статей В. Е. Полякова, которые были опубликованы им в разные периоды в крымской прессе (С. 234–417). Они не связаны между собой и, фактически, не имеют логической связи с первой частью книги. Некоторые, как, например, «Судьба православной церкви в годы оккупации Крыма» (С. 352–361), вообще не имеют отношения к заявленной теме исследования. Скорее всего, автор по требованию издательства «нагонял» объем и поместил во вторую часть книги все, что ему попало под руку. Поэтому по тексту очень часто попадаются слова «статья», «в статье», которые он «не вычистил».

В своей работе В. Е. Поляков добросовестно описывает историю партизанского движения на территории Крыма. Однако все это неоднократно было написано до него другими историками. Никакой особенной новизны здесь нет. В принципе, содержание книги можно уместить в одной фразе: «Все рядовые партизаны – хорошие и героические, все их центральное руководство – плохое и некомпетентное, а лучше всех партизанили крымские татары, которых потом необоснованно депортировали». Тем не менее, данный подход является явно недостаточным, чтобы проанализировать такое сложное явление, как советское партизанское движение вообще, и его крымскую составляющую – в частности. Любая научная проблема состоит из ряда аспектов, без изучения которых понять ее невозможно. Имеется подобная методология и для проблемы под названием «партизанское движение». Как правило, его история – это взаимоотношения на данной территории трех сторон: собственно, партизан, оккупационных структур и местного населения.

Что представляет собой партизанское движение? В целом, есть ряд вопросов, ответ на которые дает возможность воссоздать его полную картину. Это: (а) предыстория, (б) организационные структуры, (в) личный состав (социальный и национальный срезы), (г) периодизация с характеристикой основных периодов, (д) направления деятельности, (е) факторы, влиявшие на партизанское движение изнутри (дисциплина, быт, конфликты), (ж) количественные и качественные итоги [8].

Теперь посмотрим, как на эти вопросы отвечает В. Е. Поляков. Во вступлении (С. 5–15) он попытался рассказать, что такое партизаны и когда они появились. Хронологические рамки очень обширные: от времен монголо-татарского нашествия до Второй мировой войны включительно. Ничего нового в этой информации нет, вся она взята из уже давно известных источников. Зная предмет исследования В. Е. Полякова, ожидаешь, что основное свое внимание он сосредоточит на общих моментах советского партизанского движения в период Второй

мировой войны. Покажет, как развивалась его доктрина в СССР в довоенный период и после нападения Германии. Рассмотрит, какие силовые структуры руководили этим движением. Наконец, проанализирует, кем советское военно-политическое руководство видело партизан: «народными мстителями» или «сталинскими командос». Без всего этого очень сложно понять, почему партизанское движение на территории Крыма развивалось именно так, а не иначе. Вместо этого В. Е. Поляков на полутора страницах добросовестно воспроизводит материал одной из статей автора рецензии, речь в которой идет о националистическом партизанском движении в годы войны [5, с.70]. Без сомнения, это – очень важная информация. Не зная этих фактов, очень трудно понять историю периода оккупации таких регионов, как Югославия, Греция, Польша, Украина, страны Балтии. Но какое отношение эта информация имеет к истории оккупированного Крыма, не совсем ясно. Партизан-националистов на полуострове не было, и сторонники советской власти с ними не боролись.

Таким образом, с общими вопросами истории партизанского движения в период Второй мировой войны В. Е. Поляков знаком мало. Но, надо сказать, что и с частностями у него тоже путаница. Так, он утверждает, что в годы Первой мировой войны воюющие страны не использовали партизан на европейском театре (С. 8). Это – заблуждение. В целом, конечно, их не было столько, как в следующую мировую войну. Но на Балканах (в Сербии, например) партизанское движение даже тогда было довольно значительным. На 14-й странице автор упоминает движение усташей и пишет, что это были партизаны – сторонники Германии. Явная ошибка с его стороны! Собственно усташаи первоначально были политической партией. После того, как эта партия при помощи Германии и Италии получила власть в Хорватии, при ней были созданы вооруженные отряды – Усташская войница – аналог войск СС в Германии и «чернорубашечников» в Италии. То есть, они были частью вооруженных сил, но никак не партизанами. Наконец, В. Е. Поляков использует непроверенные факты. Его вступление заканчивается историей о том, как «сотрудник НКВД» выстрелом в спину убил комиссара ковпаковского партизанского соединения С. В. Руднева (С. 14–15). Эта фальшивка появилась в годы «перестройки» и гуляет с тех пор по научно-популярным и околонучным изданиям. На самом деле, ни один источник не подтверждает, что такое убийство имело место. Комиссар Руднев действительно погиб в бою с оккупантами.

Далее. В основном тексте книги есть информация об организационных структурах партизанского движения на территории Крыма, личном составе партизанских отрядов, их боевой и небоевой деятельности. Однако эта информация носит фрагментарный и бессистемный характер. В. Е. Поляков разбросал ее по всему тексту книги и совершенно не проанализировал (С. 16–119, 137–233).

Историю партизанской борьбы на полуострове принято делить на три периода (ноябрь 1941 – октябрь 1942, октябрь 1942 – июль 1943 и июль 1943 – апрель 1944 г.). В данном случае, главным критерием выделения того или иного периода является форма руководства партизанским движением [9]. На наш взгляд, это – наиболее целесообразная классификация, в рамках которой можно раскрыть все перипетии его непростой истории. В книге В. Е. Полякова какая-либо периодизация отсутствует в принципе. Есть просто некая последовательность событий, которые он излагает без всякой системы, нарушая, порой, внутреннюю логику своего текста. Иначе, зачем было вставлять в него пространные отрывки о формировании и боевом пути четырех крымских дивизий (август 1941 г.) или делать целые главы о разгроме Крымского фронта и обороне Севастополя (май – июль 1942 г.) (С. 24–28, 119–137)? В данном случае опять напрашивается вывод, что «страшной правды» о крымских партизанах явно не хватало. Кстати, последняя глава первой части книги называется очень кратко: «1943 год». Однако речь в ней идет о заключительном этапе партизанского движения и об окончании оккупации полуострова, которое, как известно, наступило в апреле – мае 1944 г. Все-таки, в научных работах надо выбирать более адекватные названия.

Это, конечно, может показаться неправдоподобным, но в монографии кандидата исторических наук В. Е. Полякова отсутствует такой важный элемент структуры любого научного исследования, как заключение! Собственно, его повествование о крымских партизанах обрывается на моменте их входа в Симферополь. Никаких выводов по всему тому, что он написал на предыдущих 230 страницах, автор не делает [10]. Непонятно, каков был итог почти четырехлетней борьбы крымских партизан – ни качественных, ни количественных характеристик этой эпопеи В. Е. Поляков не приводит. Более того, после прочтения книги читатель даже не сможет узнать, сколько всего человек прошло через партизанские отряды с 1941 по 1944 г. Хотя эта цифра общеизвестна – свыше 12 тыс. человек [11, с.330].

В. Е. Поляков, все-таки, более-менее правильно описывает основные события истории партизанского движения на территории Крыма. Тем не менее, нельзя сказать, что он знает и понимает время, о котором пишет. Его партизаны действуют как бы в безвоздушном пространстве, а все то, что творилось вокруг них с 1941 по 1944 г., автор вообще не показывает, даже реферативно. Например, о главном враге партизан – немецком оккупационном режиме – В. Е. Поляков, похоже, не имеет понятия. В данном случае следовало бы ответить на такие вопросы: (а) что представляли собой этот режим и его силовые структуры, (б) какие методы борьбы с партизанами они использовали, (в) какие факторы влияли на эту борьбу, и (г) какие, наконец, были итоги этой борьбы. Из книги, в принципе, об этом ничего нельзя узнать. Нельзя

узнать даже, что такое немецкий оккупационный режим вообще, и какие его органы и как боролись с партизанами [11, с.51–91].

И здесь у В. Е. Полякова много путаницы в специальной терминологии. Так, он пишет о какой-то «военно-полевой жандармерии» (С. 81)?! В Вермахте существовали полевая жандармерия и тайная полевая полиция. Какую структуру из них имеет в виду автор, понять сложно. На той же странице В. Е. Поляков «вводит в научный оборот» интересный факт. По его словам, немецкая армия могла воевать только с регулярными частями противника, а борьба с партизанами – это прерогатива специальных служб, например, СС. Судя по всему, ему неизвестно, что в Вермахте существовали свои структуры, которые боролись с партизанами – охранные дивизии. А большая часть войск СС воевала, как раз, против регулярного противника. Наконец, если в Крыму вообще не было ээсовцев (это установленный факт), кто же тогда боролся с крымскими партизанами?

В целом, то же самое можно сказать и о второй стороне, с которой приходилось иметь дело партизанам. Это – гражданское население. Чтобы охарактеризовать их отношения, недостаточно констатировать факт, что «население целиком поддерживало партизан», как писали в советское время. Или написать, что не поддерживало вообще, а боялось и ненавидело, как зачастую пишут сейчас. Эти отношения также представляли целый комплекс, который зависел от ряда факторов. А именно: (а) национальный и социальный состав населения данной территории, (б) межнациональные отношения, если население было национально неоднородным, (в) его отношение к оккупационному режиму и партизанам, (г) причины и последствия такого отношения [11, с.313–334].

Крым – многонациональный регион. И вышеприведенная схема подходит ему больше всего. Тем не менее, у В. Е. Полякова практически нет информации о взаимоотношениях советских партизан и крымского населения или она крайне фрагментарна. Все их многообразие сведено у него к «татарскому вопросу». В целом, это, конечно, оправдано, но не является исчерпывающим.

Сейчас уже не секрет, что связующим звеном между проблемами «партизанское движение», «оккупационный режим» и «мирное население» является проблема коллаборационизма. Изучая историю партизанского движения, просто невозможно обойтись без анализа сотрудничества местного населения с оккупантами. По сути, его отношение к партизанам является оборотной стороной готовности к коллаборационизму. Для крымчан этот вопрос имеет не только отвлеченную академическую актуальность. Взаимосвязь проблемы коллаборационизма с национальными отношениями вообще и «татарским вопросом» – в частности, придают ей современное общественно-политическое звучание. В. Е. Поляков это, конечно,

понимает. Поэтому целая глава в его книге называется «Татарский вопрос» (С. 390–443).

В этой же главе дана концепция автора по проблеме коллаборационизма советских граждан (и в Крыму, в том числе). На наш взгляд, после всего сказанного, было бы логичным ожидать, что он осветит ее хотя бы реферативно, опираясь на монографии и статьи современных исследователей. Однако приходится констатировать, что уровень знаний В. Е. Полякова об этой болезненной, но крайне важной теме, находится весьма низко. Все данные, которые он приводит, были опубликованы еще в советское время. Понятно без комментариев, какова степень их достоверности.

Автор продолжает путаться в специальной терминологии. Мы понимаем, что в научной рецензии несколько некорректно выражать эмоции, но рассуждения В. Е. Полякова о терминах «доброволец» и «легионер» могут вызвать только смех! Его пассаж об этом заслуживает того, чтобы быть приведенным полностью. Итак: «Надо признать, что благодаря не очень добросовестным публикациям на эту тему термин «доброволец» совершенно неправильно ассоциируется именно с крымскими татарами, хотя в действительности в годы оккупации он касался исключительно русских военнослужащих, которые добровольно пошли на службу Германии. Для крымских татар более распространенным был термин «легионер». Подмена понятий не случайна, и от нее сильно пахнет провокацией, так как число русских добровольцев в Вермахте на порядок превышало число крымско-татарских коллаборационистов» (С. 397). Не знаем, в чем тут автор усмотрел провокацию, однако от его рассуждений «пахивает» самым обыкновенным невежеством! Термин «доброволец» в равной степени применялся ко всем советским гражданам, которые пошли служить под знамена Третьего рейха. А вот термин «легионер» имел ограниченное употребление: так могли называться только те, кто служил именно в национальных легионах. К сведению В. Е. Полякова надо сказать, что «Крымско-татарский легион» не существовал, и это уже давно установленный факт. Зато в Федеральном военном архиве ФРГ более чем достаточно фондов и дел, в документах которых словосочетание «крымско-татарские добровольцы» упоминается очень часто [11, с.187–189].

По страницам книги В. Е. Полякова «гуляют» «грузинские части Русской освободительной армии», «крымские мусульманские комитеты», «разведорган «Вили» (правильно – «Валли») и т. п. порождения его авторской фантазии (С. 200, 399). Все это – явный признак некомпетентности и низкого общетеоретического уровня.

Поэтому, весьма странно, что, не понимая основ проблемы, он берется судить о ее частном проявлении – крымско-татарском коллаборационизме. Вследствие этого, более неудачную главу в книге В. Е. Полякова, чем «Татарский вопрос», найти трудно: и по структуре, и

по содержанию излагаемого материала. Если посмотреть на цель этого изложения, то она очень проста: он пытается опровергнуть миф о массовом коллаборационизме крымских татар. Система доказательств тоже весьма проста. Если писать тезисно, то она выглядит так: (а) массовых коллаборационистских настроений среди крымских татар не было, (б) нетатарский коллаборационизм был более масштабным, чем крымско-татарский, (в) крымских татар, которые служили в Вермахте и полиции, было значительно меньше, чем 20 тыс. человек.

Первый тезис выглядит очень «оригинально», так как никто из серьезных историков уже давно не утверждает, что коллаборационистские настроения были массовыми среди какой-то этнической группы. И крымские татары в данном случае – не исключение. Как правило, активные сторонники и противники оккупантов составляли процентов по десять на каждой территории и у каждого народа. Остальные – пассивная масса, за которую и шла борьба, идейная и вооруженная. Просто исторически так сложилось, что именно у крымских татар эти настроения проявились наиболее концентрированно и «своевременно» для оккупационного режима. Если же о массовом коллаборационизме говорит кто-то из журналистов или политиков, то к науке это не имеет никакого отношения.

Тезис о том, что нетатарский коллаборационизм был более значительным, чем татарский, выглядит просто голословным утверждением на фоне познаний автора о проблеме коллаборационизма вообще. О его уровне владения этой темой было уже сказано выше. Здесь можно задать только один вопрос: как В. Е. Поляков может утверждать, что такой-то коллаборационизм был более масштабным, чем другой, если он вообще не приводит никаких сравнительных цифровых данных или хотя бы ссылок на источники? Полагаем, что этот вопрос также останется риторическим. Интересно отметить, что источниковой базой в данном случае ему служат выдержки из немецких пропагандистских газет. Причем, цитаты подобраны явно тенденциозно, с целью показать, что русский коллаборационизм был самым массовым. При этом в число русских зачисляются казаки, которые всегда считались отдельной категорией коллаборационистов (С. 394–397).

Наконец, тезис третий. По ходу повествования В. Е. Поляков неоднократно пеняет автору рецензии и московскому историку И. В. Пыхалову, что они, образно говоря, помогают создавать мифы вокруг проблемы крымско-татарского коллаборационизма (С. 407). Например, его очень смущает цифра в 20 тыс. крымско-татарских добровольцев, сражавшихся на стороне нацистской Германии. Следует сказать, что это личное дело В. Е. Полякова – верить или не верить в эту цифру. Однако, указанные авторы, по крайней мере, пишут, как и почему они к ней пришли. Добросовестный историк-профессионал, который не согласен с позицией оппонента, должен, хотя бы, привести свою точку зрения. То есть, дать свою цифру крымско-татарских

коллораціоністів. На сторінках 407–415 В. Е. Поляков намагається це зробити, опираючись на дані «Книги пам'яті Республіки Крим» (Симферополь, 1994), в якій перераховані померлі і пропавші без вісти жителі півострова. Спочатку він пише, що саме остання категорія могла поповнити ряди коллораціоністських формувань. Далі. Якщо вірити його підрахунок, то за період з серпня по листопад 1941 р. пропавших без вісти кримських татар було всього 1290 осіб. На цьому ґрунті В. Е. Поляков робить висновок, що і коллораціоністів, значить, було в 15,5 раз менше (С. 415). В даному випадку, во-первых, ми маємо справу з явною логічною помилкою, так як не факт, що всі, хто пропав без вісти, стали коллораціоністами, і – навпаки. Во-вторых, автор наводить дані за чотири місяці 1941 р., а кримсько-татарські коллораціоністські формування існували до травня 1945, і набір в них продовжувався до самого кінця війни. І, в-третьих, на наш погляд, базовим джерелом для подібного роду підрахунків можуть служити тільки автентичні німецькі документи. А при їх вивченні, як раз і отримується, що кримсько-татарських воєнних коллораціоністів було від 15 до 20 тис. [11, с.238–239].

Інтересен висновок, який В. Е. Поляков робить з своєї «татарської глави». По його словам, міф про коллораціонізм був тільки приводом, і кримських татар депортували б при будь-якому істоті подій. Справа в тому, що радянське керівництво ще з 1920-х рр. задумало створити в Криму єврейську республіку, і кримські татари опинилися зайвими на території півострова. В підтвердження своїх слів автор наводить простірну цитату без початку і кінця, взятую з якого-то сумнівного інтернет-сайту (С. 402–405). При найближчому розгляді вдалося з'ясувати, що ця цитата з книги Ж. А. Медведєва (про яку В. Е. Поляков не знає), але в ній і слова навіть немає про те, що кримські татари виселялися для того, щоб на їх місце приїхали євреї [12, с.67–80]. Хотілося запитати у В. Е. Полякова, чому він це написав? Неужели йому незрозуміло, що від таких тверджень набагато сильніше «пахне провокацією», ніж від перепутаних термінів «добровілець» і «легионер»?

Слід підкреслити, що некомпетентність автора не обмежується виключно партизансько-коллораціоністською тематикою. В книзі багато просто помилок, заблуджень, свідомого викривлення історичних подій, неперевіраних науково, але прийнятих безоговорочно, версій і навіть явних глупостей. Про деяких з них було сказано вище. Тут ми зупинимось тільки на найбільш вигукливих. Так, перші полки регулярної армії Петра I називалися Преображенський і Семеновський, а не Преображенський і Михайловський, як у В. Е. Полякова. КГБ діє у нього вже в 1946 р., тоді як загальновідомо, що ця організація була створена в 1954. Твердження про те, що німецька воєнізована організація «Стальної шлем» була «дрожжами, на яких взошел нацизм», є дуже спірним.

Иначе бы ей не разрешили возродиться в 1951 г. Генерал А. А. Власов не был кавалером одного из первых орденов Ленина. Этот орден возник 6 апреля 1930 г., а Власов получил его только через десять лет – 22 февраля 1941 г. То же самое можно сказать и о награждении этим орденом известного анархиста Н. И. Махно. До сих пор это событие не подтверждено ни одним документом. Заблуждается В. Е. Поляков и насчет того, что итальянцы не воевали в Крыму в период Второй мировой войны, тогда как факт присутствия их ВМС на Черном море общеизвестен (С. 43, 132, 267, 280, 335).

Оформление книги – отдельная тема. Сразу видно, что она выполнена именно в «авторской редакции», как об этом написано на одной из последних страниц. Справочный аппарат оформлен крайне неудобно. Библиографическое оформление использованной литературы – нечто особенное. В. Е. Поляков очень часто «опускает» такие важные аспекты библиографического описания, как год издания, название издательства, количество страниц. По тексту книги видно, что автор активно полемизирует с другими историками, однако ссылок на их работы нет. Они даже не упоминаются в списке литературы, которого, кстати, тоже нет. Хочется верить, что докторская диссертация В. Е. Полякова будет написана, все-таки, по общепринятым в научном сообществе стандартам, а не в «авторской редакции».

Подводя итог сказанному, приходится констатировать, что автор не достиг поставленной перед собой цели. Комплексной картины партизанского движения на территории Крыма не получилось. Каковы же причины этого? Во-первых, В. Е. Поляков явно не владеет теми качествами, которые отличают дилетанта от профессионального историка. Должной общетеоретической подготовки и того, что называется академической культурой, у него нет. Далее. История – тоже наука, вполне самостоятельная, со своей методологией и принципами познания. К сожалению, выпускник Автодорожного техникума со степенью кандидата исторических наук этого не понимает. Во-вторых, В. Е. Поляков практически не знает литературу по проблеме. А его историографический анализ, который он сделал в рецензируемой работе, можно назвать таковым только с очень большой долей энтузиазма. В-третьих, тот корпус источников, который собрал автор для раскрытия своей темы, нельзя признать репрезентативным. Более того, он не знает азов источниковедения и с источниками работать не умеет. В-четвертых, структура книги крайне невнятная, материал расположен практически бессистемно, а иногда даже хаотически. В тексте очень много лишней информации, большая часть которой вообще не относится к исследуемой проблеме.

Часто работы, написанные методологически не совсем безукоризненно, могут быть весьма полезными даже для историков-профессионалов. Причина этого кроется в новизне приводимой в них информации. Но даже с этой точки зрения похвалить работу

В. Е. Полякова не за что. Новых фактов он не приводит и новых обобщений не делает. В целом, методологически его монография так и осталась на уровне краеведческих изысканий. А фактически – в периоде «перестройки», мифы и штампы которого с таким удовольствием использует автор. Для кандидата исторических наук, делающего заявку на докторскую диссертацию это, по меньшей мере, несолидно. Поэтому, книгу В. Е. Полякова можно просто принять к сведению, как одно из мнений о партизанском движении в Крыму. Но, и это следует помнить, мнение очень предвзятое и во многом искаженное и ошибочное. Рассматривать же эту работу в качестве научного исследования или, более того, – основы для докторской диссертации, вообще бессмысленно. В лучшем случае, ее можно просто читать, но все приводимые в ней факты следует перепроверять.

Список використаної літератури і примітки

1. **Поляков В. Є.** Історична еволюція топоніміки міста Сімферополя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Поляков В. Є. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
2. **Поляков В. Е.** Награждение крымских партизан / В. Е. Поляков // Культура народов Причерноморья. – 2009. – №154. – С.106–109; Поляков В. Е. Национальная составляющая партизанского движения Крыма 1941-1944 гг. / В. Е. Поляков // Грани. – 2011. – №6. – С.20–22; Поляков В. Е. Доля православної церкви в роки окупації Криму / В. Е. Поляков // Гілея. – 2011. – №49. – С.116–120; Поляков В. Е. Ветерани партизанської боротьби / В. Е. Поляков // Гілея. – 2011. – №50. – С.167–173; Поляков В. Е. Комісари в партизанському русі Криму в 1941–1944 рр. / В. Е. Поляков // Гілея. – 2012. – №58. – С.135–139.
3. **Голос Крыма (Симферополь).** – 23 февраля 2007 г.
4. **Поляков В. Е.** Страшная правда о Великой Отечественной. Партизаны без грифа «Секретно» / В. Е. Поляков. – М.: Яуза-пресс, 2011. – 448 с.
5. **Романько О. В.** Борьба за национальное освобождение или гражданское противостояние: к вопросу о националистическом партизанском движении в годы Второй мировой войны / О. В. Романько // Историческое наследие Крыма. – 2006. – №16. – С.67–76.
6. **Полный** перечень литературы и источников по истории партизанского движения на территории Крыма, а также по смежной проблематике, можно найти в этой книге: Романько О. В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму 1941–1944 гг. / О. В. Романько. – М.: Вече, 2011. – С.343–366.
7. **Архіви** окупації. 1941–1944 / [упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С.71–86.
8. **См., напр.:** Гогун А. С. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944 / А. С. Гогун. – М.: Центрполиграф, 2008. – С.25–432.
9. **Партизанское** движение в Крыму в период Великой Отечественной войны: Сб. документов и материалов / [сост. А. В. Мальгин,

Л. П. Кравцова, Л. Л. Сергиенко]. – Симферополь : Сонат, 2006. – С.3.
10. **Кстати**, когда писалась эта рецензия, В. Е. Поляков выпустил еще одну статью по партизанской проблематике: Особливості організації і керівництва партизанським рухом у Криму в 1941–1944 роках // Краєзнавство. – 2011. – №4. – С.116–121. И в этой, более новой, публикации автор остался верен своей «методологии». Никаких выводов по изложенному материалу нет вообще, а текст обрывается, фактически, на полуслове. Правда, удивляет другое: как в специализированный исторический журнал могла попасть такая откровенная халтура?!
11. **Романько О. В.** Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму 1941–1944 гг. / О. В. Романько. – М. : Вече, 2011. – 432 с.
12. **Медведев Ж. А.** Сталин и еврейская проблема: новый анализ / Ж. А. Медведев. – М. : АСТ, 2004. – С.67–80.

Відомості про авторів

1. **Артџомов Іван Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту євроінтеграційних досліджень Закарпатського державного університету

2. **Банті Ріна** – пошукач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка, координатор програми Хефциба Міністерства освіти Ізраїлю.

3. **Водолага Ольга Володимирівна** – аспірант кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

4. **Волкова Євгенія Сергіївна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

5. **Гомонай Наталія Олександрівна** – провідний спеціаліст Навчально-наукового інституту євроінтеграційних досліджень Закарпатського державного університету; аспірантка кафедри країнознавства факультету міжнародних відносин Закарпатського державного університету.

6. **Гребенюк Валерій Станіславович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

7. **Зуєва Анастасія Олександрівна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

8. **Карпенко Микола Михайлович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

9. **Климов Анатолій Олексійович** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

10. **Ладига Олександр Іванович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

11. **Ласкавий Дмитро Васильович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

12. **Личко Світлана Олександрівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

13. **Маргулов Артур Худувич** – кандидат історичних наук, декан економіко-гуманітарного факультету Донецького інституту соціальної освіти.

14. **Маркова Марина Олександрівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

15. **Марченко Дмитро Валерійович** – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

16. **Пилипенко Вікторія Вікторівна** – студентка 4 курсу історичного факультету Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

17. **Писаний Денис Михайлович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

18. **Романько Олег Валентинович** – доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії і соціальних наук Кримського державного медичного університету ім. С. І. Георгієвського.

19. **Сєднів Сергій Сергійович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

20. **Сидорович Єгор Сергійович** – пошукач Інституту історії України НАН України.

21. **Скіба Андрій Юрійович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

22. **Степанчук Оксана Петрівна** – аспірант Інституту Всесвітньої історії НАН України.

23. **Фоміна Олена Володимирівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

24. **Чортенко Андрій Миколайович** – пошукач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

25. **Щербатюк Дар'я Валеріївна** – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 6 (241) березень 2012

Частина II

Відповідальні за випуск:
д-р і. н., проф. М. С. Бурьян ,
к. і. н. В. В. Савенков ,
к. і. н. І. Ю. Савенкова

Здано до склад. 27.12.2011 р. Підп. до друку 27.01.2012 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 25,34. Наклад 200 прим. Зам. № 129.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.